

ସାତ୍ସ୍ବତ ଗୌରବ

ପ୍ରଫେସର୍ ଦାମକା ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି

ସାରସ୍ୱତ ଗୌରବ

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ)

ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି
(ଭରଦ୍ୱାଜ)

ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ପ୍ରକାଶନ

ସାରସ୍ୱତ ଗୌରବ

(ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ)

ଲେଖକ :

ଡକ୍ଟର ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି

ନାଗେଶ୍ୱରଟାଙ୍ଗୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର-୨

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଚରଣ ପାତ୍ର

ଓଡ଼ିଶା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର

ବିନୋଦବିହାରୀ, କଟକ-୭୫୩୦୦୨

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ—୧୯୮୩

ଛବି ଶିଳ୍ପୀ :

ଶ୍ରୀ ଅସିତ୍ ମୁଖାର୍ଜୀ

ମୁଦ୍ରକ :

ନନ୍ଦକିଶୋର ପ୍ରେସ୍, କଟକ-୨

ମୂଲ୍ୟ—ପଢ଼ର ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

SARASWATA GAURABA

(2nd Part)

By :

Dr. Janaki Ballava Mohanty

Published by :

Sri Govind Charan Patra

Orissa Book Store

Binodbehari, Cuttack-753002

First Edition—1983

Printed at :

Nanda Kishore Press

Cuttack-753002

Price-Rs. 15-00

ଏକ ପୁସ୍ତକ ସମ୍ପର୍କରେ

ଯେଉଁ ମହାନ ସାରସ୍ୱତ ସାଧକଙ୍କ ସାଧନା ଓ ଅବସ୍ପୁରଣୀୟ ଦାନ ଯୋଗୁଁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କ ଜୀବନ ବୃତ୍ତନ୍ତ ଓ ରଚନାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏଇ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପରିକଳ୍ପିତ । ଏହି ସାହିତ୍ୟ-ସାଧକ ଗଣ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା କରିଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କ କୃତି ସମଗ୍ର ଭାବେ ଭାରତୀୟ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିଅଛି । ଲେଖକ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା ବିଷୟରେ ଅନଭିଜ୍ଞ । ତଥାପି ଇଂରାଜୀ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶିତ କେତେକ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥର ସହାୟତାରେ ଏହି ଜୀବନ-ଆଲୋଚନା ମୂଳକ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଲେଖକ ଏହି ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସର୍ବାଦୌ କୃତଜ୍ଞ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ କେତେଦୂର ସାର୍ଥକ ହୋଇ-ପାରିଛି ତାହା ସୁଧୀ ପାଠକ ବର୍ଗଙ୍କ ବିଚାର ସାପେକ୍ଷ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ସାହିତ୍ୟ ସାଧକମାନଙ୍କ ଜନ୍ମକାଳାନୁସମେ ସଜ୍ଜିତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଖଣ୍ଡରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଞ୍ଚଳିକ ସାହିତ୍ୟର କୃତି ସାଧକଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଲେଖକ ଅଭିଳାଷୀ । ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଏହା ଭାରତର ସାରସ୍ୱତ ସାଧକଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୃତି ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ କରିପାରିଲେ ଲେଖକ ଆପଣାର ଶ୍ରମ ସାର୍ଥକ ହେଲା ମନେ କରିବ ।

ଜାନକୀ-ବିଜୁର ମହାନ୍ତି

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ

ଇଂରାଜୀ

- ୧ । ବରେଣ ଲିଙ୍ଗ୍ — ଡ. ଆର୍. ନାର୍ଲ
- ୨ । ମିର୍ଜା ଗାଲବ — ମାଲିକ ରାମ
- ୩ । କୁମାରନ ଆସାନ — ଡଃ କେ. ଏମ୍. ଜର୍ଜ
- ୪ । ହିଷ୍ଟ୍ରି ଅଫ୍ ମୈଥୁଲୀ ଲିଟ୍ରେଚର — ଡଃ ଜୟକାନ୍ତ ମିଶ୍ର

ବଙ୍ଗଳା

- ୧ । ସ୍ୱସ୍ମୃତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ଭାର ଶ୍ରଷ୍ଠ ଖଣ୍ଡ —
- ୨ । ଚଣ୍ଡୀ ଦାସ ଓ ବିଦ୍ୟାପତି — ଶଙ୍କରପ୍ରସାଦ ବସୁ
- ୩ । ଭାରତର ସାଧକ — ଶଙ୍କରନାଥ ରାୟ
- ୪ । ବାଙ୍ଗାଳୀ ଚରିତାଭିଧାନ — ଡଃ ସୁବୋଧ ସେନଗୁପ୍ତ
- ୫ । ଭକ୍ତ କବୀର — ଅଧ୍ୟାପକ ଉପେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ଦାସ
- ୬ । ବାଙ୍ଗଲ୍ ସାହିତ୍ୟର କଥା — ଶ୍ରୀକୁମାର ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ

ଓଡ଼ିଆ

- ୧ । ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ — କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର
- ୨ । ଆଲୋଚନା — ମାଳମଣି ମିଶ୍ର

ହିନ୍ଦୀ

- ୧ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର — ପ୍ରକାଶ ଚନ୍ଦ୍ର ଗୁପ୍ତ
- ୨ । କବୀର — ପ୍ରସାଦ ମାତଂଜି
- ୩ । କବୀର — ହଜାଉପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ

ପଞ୍ଜିକା

Bhabsans' Journal—Feb. 1973

ସୂଚୀ

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧ । ଜୟଦେବ	୧
୨ । ବିଷ୍ଣୁନାଥ କବିରାଜ	୧୯
୩ । (କ) ବିଦ୍ୟାପତି	୨୭
(ଖ) ବିଦ୍ୟାପତି ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ	୩୯
୪ । କବୀର	୪୯
୫ । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ	୬୦
୬ । ମିର୍ଜା ଗାଲବ	୭୦
୭ । ଫକୀରମୋହନ ସେନାପତି	୮୩
୮ । ବାବରଶି ଲିଙ୍ଗମ୍	୯୭
୯ । ରାମାନୁଜାଥ ଠାକୁର	୧୧୧
୧୦ । କୁମାରନ ଆସାନ	୧୨୭
୧୧ । ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର	୧୩୭
୧୨ । ରାଜଗୋପାଳାଚାର୍ଯ୍ୟ	୧୪୯

ଜୟଦେବ

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବାଧିକ ଜନପ୍ରିୟ ଗୀତିକାବ୍ୟ ଭାବେ ‘ଗୀତି ଗୋବିନ୍ଦ’ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ଏହାର ପ୍ରଣେତା ଭାବେ ଜୟଦେବ ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ । ଏହାକୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବ ପ୍ରଥମ ଓ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଗୀତିରଚନା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ବୃନ୍ଦାବନରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଶ୍ରୀ ରାଧାଙ୍କ ଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଉପସଙ୍ଗ୍ୟ କରି ଏହି ଖଣ୍ଡିକାବ୍ୟଟି ପ୍ରଣୀତ । ଶ୍ରୀ ରାଧାଙ୍କ ବିଚ୍ଛେଦ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କ୍ରିଡ଼ା ଓ ସେଥିପାଇଁ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଈର୍ଷା, ଅଭିମାନ ଓ ମିଳନୋତ୍ସାହ, ସଖୀ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅନୁନୟ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ, ଅନୁତାପ ଓ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ମାନଭଞ୍ଜନ ଲାଗି ଚାହୁଁ ଓ ପରିଶେଷରେ ଉଭୟଙ୍କ ମିଳନ-ସଂକ୍ଷେପରେ ଏହା ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁ । ମାତ୍ର ଯେପରି ସୁଲଳିତ ଭାଷା ଓ ଛନ୍ଦରେ ଏବଂ ଗୀତାତ୍ମକ ସଂଳାପ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଏହି କଥାବସ୍ତୁ ପରିବେଷିତ ହୋଇଛି ତାହା ଅତୁଳନୀୟ । ଏହି ସୁଦୃଢ଼ ରାଗ-କାବ୍ୟଟି ଭାବଗାୟ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାତ୍ମକ ଗୀତି ରଚନାର ମୂଳଉତ୍ସରୂପେ ପରିଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏହି ରାଗପ୍ରଧାନ ଖଣ୍ଡିକାବ୍ୟଟିର ରଚନାକାଳ ତଥା କବିଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଓ ଜୀବନକାଳ ଏକ ବିବଦମାନ ବିଷୟ । ସ୍ଥୁଳତଃ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ । ପଣ୍ଡିତ-ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ପ୍ରାଦେଶିକ ପ୍ରୀତିଯୋଗୁଁ ହିଁ କବିଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଓ ଜୀବନ କାଳ

ନିର୍ଦ୍ଦାରଣ ଏକ ବିବାହାୟ, ଜଟିଳ ଓ ରହସ୍ୟାନ୍ତର ବିଷୟ ହୋଇ
ଯାଇଛି । ବଙ୍ଗଳାର କେତେକ ଆଲୋଚକ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ର ନିମ୍ନୋକ୍ତ
(ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରସିଦ୍ଧ) ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ଭିତ୍ତିକରି କବି ବଙ୍ଗଳାର ଶେଷ
ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନ (୧୧୮୫-୧୧୦୫)ଙ୍କ ସଭାକବି ଥିଲେ
ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦାରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

“କାଚ ପଲ୍ଲବପୁଷ୍ପମାପତିଧରଃ ସନ୍ଦର୍ଭ ଶୁଭଗିରଂ

ଜାମାତେ ଜୟଦେବ ଏବଂ ଶରଣଃ ଶ୍ରୀଘୋଷା ଦୁରୁହନ୍ତୁତେ ।

ଶୃଙ୍ଗାରେଭର ସତ୍ପ୍ରମେୟ ରଚନେରାୟ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଃ

ପୁର୍କାକୋଃପି ବ ବିଶ୍ରୁତଃ ଶ୍ରୁତିଧରୋ ଧୋୟୀ କବିଷ୍ଠା ପତଃ ।”

(୧୮୦)

ଏହି ଶ୍ଳୋକରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମେତ ଉପାପତିଧର, ଶରଣ,
ଆରାୟ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ, ଧୋୟୀ ପ୍ରଭୃତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ଥିବା
ଭଳିଖିତ । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ପାଇଁ ଆଉ ଏକ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ
ବଙ୍ଗଳାର ପଣ୍ଡିତମାନେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ହେଉଛି—

“ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଶ୍ଚ ଶରଣୋ ଜୟଦେବ ଉପାପତିଃ

କବି ରାଜଶ୍ଚ ରହାନ ପଞ୍ଚେତେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସଂଚ ।”

ମାତ୍ର ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଏକ ଅବ୍ୟାଚୀନ ରଚନା ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାର
ଆଲୋଚକମାନେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି (୧) । ଓଡ଼ିଶାରୁ ମିଳୁଥିବା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ
ପୋଥି ଓ ପଦ୍ୟାନୁବାଦରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ
ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି (୨) ।

ଅପର ପକ୍ଷେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଟୀକାକାର
ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅଧିବାସୀ, ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ପୁରୀ ପ୍ରାନ୍ତର ବ୍ୟକ୍ତି

(୧) ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ—(ପୃ ୨୩୩—୩୪)

କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର

(୨) ଆଲୋଚନା—ପୃ—୧୧୮—ଶ୍ରୀ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର ।

ବୋଲି ପୁଷ୍ପଭବେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ, ପୀଠସହ ଚାନ୍ଦୀଙ୍କ ସମ୍ପର୍କ ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିବାରୁ ଓ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁ ସମ୍ପାଦଣ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗର କବି ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦାରଣ କରାଯାଇଅଛି । କବି କେନ୍ଦୁବିଲ୍ଲୁ ଗ୍ରାମର ଅଧିବାସୀ ଥିବା ମଧ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ନମୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ।

“ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜୟଦେବ ହରିବିଦ୍ୟା ପ୍ରବଣେନ

କେନ୍ଦୁବିଲ୍ଲୁ-ସମୁଦ୍ର ସମୁଦ-ରେହିଣୀ ରମଣେନ” (୩୧୦)

(କେନ୍ଦୁବିଲ୍ଲୁ ସମୁଦ୍ରରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବା ଚନ୍ଦ୍ର ସଦୃଶ ଜୟଦେବ ବିନୟର ସହିତ ଶ୍ରୀହରିଙ୍କ ଏହି (ବିଳାପକାବ୍ୟ) ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ । ଏହି କେନ୍ଦୁବିଲ୍ଲୁକୁ ଆଧୁନିକ ବର୍ଗୀୟ ଆଲୋଚକଗଣ ବଙ୍ଗଳାର ଖାରଭୂମି ଜିଲ୍ଲାର କେନ୍ଦୁଳୀ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଆଲୋଚକଗଣ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର କେନ୍ଦୁଳୀ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗଳାର କେନ୍ଦୁଳୀ ଏକ ବୈଷ୍ଣବ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ପର୍କପୀଠ ବୁଝେ; ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର କେନ୍ଦୁଳୀ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ପର୍କପୀଠ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଅଛି ।

କବିଙ୍କର ପତ୍ନୀଙ୍କ ନାମଥିଲା ପଦ୍ମାବତୀ । ପ୍ରାଚୀନ କବିଗଣ ଆପଣାର ପତ୍ନୀଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ବିରଳ ହେଲେହେଁ କବି ଜୟଦେବ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ତିନିଗୋଟି ସ୍ଥାନରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କାବ୍ୟ ଆରମ୍ଭରେ ନିଜକୁ ‘ପଦ୍ମାବତୀ ଚରଣ ଚରଣ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ’ (ନୃତ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିରୂପକ), ‘ପଦ୍ମାବତୀ ରମଣ’ ‘ବିହିତ ପଦ୍ମାବତୀ ଯୁଗ ସମାଜେ’ (ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ଯୁଗ ସମୁଦ୍ଧ ବିଧାନକାଣ୍ଡ) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଥିବାରୁ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବିବିଧ ଆଲୋଚନାର ସୁସମାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କୁ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ହିଁ ପତ୍ନୀଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ପଦ୍ମାବତୀ ମଧ୍ୟ ନୃତ୍ୟ ଗୀତରେ ଥିଲେ ପ୍ରବୀଣା । କେହି କେହି ପଦ୍ମାବତୀର ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ (ଲକ୍ଷ୍ମୀ) ମଧ୍ୟ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଭୋଜଦେବ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ରମା-
ଦେବୀ (ଅଥବା ବାମା କନ୍ୟା ବାଧାଦେବୀ) ଥିଲା । କେତେକ
ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପୁସ୍ତକର ଶେଷ ଶ୍ଳୋକରୁ ଏହା ଜଣାଯାଏ (୧) । ଏହି
ଶ୍ଳୋକଟି ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର । ଏଥିରେ ପରାଶର ନାମକ
ତାଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁଥିଲେ ଓ ସେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଗାନ କରୁଥିଲେ
ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲିଖିତ ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନ ଚିତ୍ର :

ଜୟଦେବ ଥିଲେ ସୁପଣ୍ଡିତ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବିଶ୍ୱଭକ୍ତ । ସେ ମଧ୍ୟ
ଥିଲେ ଜଗନ୍ନାଥ ଭକ୍ତ ଓ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରବାସୀ । ତାହାଙ୍କ ସମୟକୁ ବର୍ତ୍ତମାନର
ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ
କରିଥିଲା । ଜୟଦେବ ଆପଣା ଗୃହ ପରିବାରର ସମସ୍ତ ମମତା ତ୍ୟାଗକରି
ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱସାର ବିରାଗୀ ଭକ୍ତଭାବେ ଏକ ବୃକ୍ଷତଳେ କାଳଯାପନ
କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ଜନେକ ବ୍ୟକ୍ତି ପଦ୍ମାବତୀ
ନାମ୍ନୀ ସୁକନ୍ୟା ସହ ଶ୍ରୀ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ । ନୃତ୍ୟଗୀତ ପ୍ରସାଣା ଏହି
କନ୍ୟାଟିକୁ ସେ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଏହା ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଜାଣି ଜୟଦେବ କନ୍ୟାଟିକୁ ପତ୍ନୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।
ଅସ୍ଥାଦଶ ଶତକର ଶେଷଭାଗରେ ରଚିତ ରାମ ଦାସଙ୍କ ।
“ଦାତ୍ୟତା ଭକ୍ତ”ରୁ କବିଙ୍କ ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ଏହା ହିଁ ଜଣା ଯାଇଥାଏ ।

“ଜନମ କେନ୍ଦୁବିଲ୍ଲୁ ଗ୍ରାମେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜୟଦେବ ନାମେ
ମହାପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱଭକ୍ତ । ଜିତ ଇନ୍ଦ୍ରପୁ ସୁବିଦିତ
ବିଭକ୍ତ ନିଃସଙ୍ଗ ଭାବୀ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରେ ପରବେଶ ଆସି ।
ଏକ ବୃକ୍ଷର ତଳେ ଥାଇ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେବଇ ।

×

×

×

(୧) “ଶ୍ରୀ ଭୋଜ ଦେବ ପ୍ରଭାବସ୍ୟ ବାମାଦେବୀପୁତ୍ର ଶ୍ରୀ ଭୋଜଦେବସ୍ୟ ପରାଶରାଦି
ପ୍ରିୟବନ୍ଧୁକଣ୍ଠେ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କବିତ୍ୱ ଅସ୍ତୁ ।” (୧/୧୧୧)

ସେ କନ୍ୟା ନାମ ପଦ୍ମାବତୀ । ପଦ୍ମା ଗୁଣବତୀ ସତୀ ।

×

×

×

ଯେ ଇଚ୍ଛା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର । ତହିଁକି ଆଉ କି ବିଚାର

ଗୋଟିଏ କୁଟୀର ନିର୍ମାଣ । ତହିଁ ରହିଲ ଶ୍ରୀମାତା ଶେନା ।”

(ଦା: ର: ୨ୟ ଭାଗ)

ଏହା ପରେ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଦେବ ସେବାରେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବଗୀକୃତ ଜୟଦେବଙ୍କ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନ । ଉଭୟେ ଭକ୍ତ ସଙ୍ଗୀତଗାନ ଓ ନୃତ୍ୟାଭିନୟ ମାଧ୍ୟମରେ କାଳଯାପନ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ହିଁ ବହୁ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ।’ ଜୟଦେବ ଓ ତାହାଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୀଠ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ସହ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଜନଶ୍ରୁତି ନିମ୍ନେ ସଫଳ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ବିଦେଶାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସ୍ତ୍ରୀୟ କନ୍ୟାକୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରୁ ସୁଦୂର ବଙ୍ଗ ଦେଶର ଅଜୟ ନଦୀ ତଟବର୍ତ୍ତୀ କେନ୍ଦୁଲୀ ଗ୍ରାମକୁ ନେବା ଅବଶ୍ୟାସ୍ୟ ମନେହୁଏ । କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଜୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଜୀବନଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—‘ମିଥୁଳା, ବୃନ୍ଦାବନ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ଗୌଡ଼ ଓ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଯଥାନ୍ତମେ ସଂସ୍କୃତ, ହିନ୍ଦୀ, ମରହଟ୍ଟା, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ଶ୍ରୀଜୟଦେବ ଚରିତରେ ନମୋକ୍ତ ଚାରିଗୋଟି ମୁଖ୍ୟ ବିଷୟ ଯଥା (କ) ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ରୂପଗୁଣସମ୍ପନ୍ନା ଭକ୍ତମତ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପରମଭକ୍ତ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରବାସୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବଙ୍କ ଶୁଭପରିଚୟ (ଖ) ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଶ୍ରୀଜୟଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚନା (ଗ) ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ନିତ୍ୟ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦପାଠ ଏବଂ (ଘ) ଉତ୍କଳାଧୀଶଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସମକ୍ଷ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚନା ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମତେକ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।” (୧)

ଏହି ମନୋରମ ଗୀତରଚନାଟି କବି ପୁରୀରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ଗୀତ ହେବାପାଇଁ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ବିବିଧ ପ୍ରମାଣ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । (୨)

ଓଡ଼ିଶା ଓ ଜୟଦେବ :

ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର କବି କହିବା ସପକ୍ଷରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ସାକ୍ଷ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ବଳବତ୍ତର । ଭାରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳ ତଥା ଆଞ୍ଚଳିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ରହିଛି, ଯେମିତି କାଳିଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ । ମାତ୍ର ଲୋକତଳଣିରେ ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେପରି ଆପଣାର ହୋଇଛନ୍ତି ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ବରଳ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ଟଙ୍କିରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସମ୍ମାନର ସହିତ ସ୍ଥାପିତ ଓ ଭକ୍ତର ସହ ନିୟମିତ ପଠିତ ହେବାର ଗୌରବ ଲଭ କରିଅଛି ।

ଏହା ଛଡ଼ା ପୁରୀ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ ପ୍ରତ୍ୟହ ପଠିତ ହେବାର ଶ୍ରୀଜୀୟ ଘୋଷଣା ମଧ୍ୟ ଶିଳାଲିପିରେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହୋଇଅଛି । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ପୁରାଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଏହି ଏକ ମାତ୍ର ପୁସ୍ତକଟି ଯେ କାର୍ତ୍ତିକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାର ଅଙ୍ଗ ଭାବରେ ପଠିତ ହେବାର ଗୌରବ ଲଭ କରିଛି ତାହା ଅନୁଧ୍ୟାନ ସାପେକ୍ଷ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଯାହା ଜଣାଯାଏ, ତାହା ହେଉଛି ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁକରଣରେ ଯେଉଁ ‘ଅଭିନବ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ପାଠ କରାଇବା ଲାଗି ଅଭିଳାଷୀ ହୋଇଥିଲେ; ମାତ୍ର ସ୍ଵୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ହିଁ ସୂଚନା ସମେତ ଜଣାଇ ଦେଇଥିଲେ ଯେ, ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ହିଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବାଧିକ ସମ୍ମାନିତ ଓ ସମାଦୃତ ପବିତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଏହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ରୀ : ୧୫୦୦ ଜୁଲାଇ ଆଠ ତାରିଖ ବା ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଦଶମୀ ବାହୁଡ଼ା ଉତ୍ସବ ଦିନ ରାଜା ପ୍ରତାପ ରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ (୧୪୯୭-୧୫୪୦) ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ

ଜୟ ଜୟ ଦ୍ଵାରରେ ସ୍ଥାପିତ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ସ୍ତମ୍ଭାୟ ଶିଳାଲିପି ଏହିପରି— (୧) “ବୀରଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗଞ୍ଜଡ଼େଶ୍ଵର ନବକୋଟୀ କର୍ଣ୍ଣାଟ କଳ ବରଗେସର ବୀରବର ଶ୍ରୀ ପ୍ରତାପପରୁଷ ମହାରାଜାଙ୍କର ସପ୍ତମ ଅଙ୍କେ ଶ୍ରୀମାତ୍ କଳତା ସ୍ମୃତ ଗୁପ୍ତବାରେ ଅବଧାସିତ ଆର୍ଦ୍ରାଂଶୁ ପ୍ରମାଣେ ବଡ଼ ଠାକୁରଙ୍କ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଠାକୁରଙ୍କ ଶ୍ରେଣ ବେଳେ ଏ ନାଟ ହୋଇବ । ସଂସ୍କୃତ ସଲିଷ୍ଠାରୁ ଏ ନାଟ ହୋଇବ । ବଡ଼ ଠାକୁରଙ୍କ ସ୍ତମ୍ଭରଦା କପିଳେଶ୍ଵର ଠାକୁରଙ୍କ ବନ୍ଧା ନାତୁଣୀମାନ ପୁରୁଣା ସ୍ତମ୍ଭରଦା ତେଲୁଙ୍ଗୀ ସ୍ତମ୍ଭରଦା ଏମାନେ ସବୁହିଁ ବଡ଼ ଠାକୁରଙ୍କ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦହଂ ଆନ ଗୀତ ନ ଶିଖିବେ । ଆନ ଗୀତ ନ ଗାଇବେ, ଆନ ଗୀତ ହୋଇ ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କ ଛୁମ୍ବରେ ନହେବ । ଏ ନାଟ ବିତରଣେ ବଲ୍ଲଭ ବାଆଣ ଶୁଭରଣ ଅଛନ୍ତି । ଏମାନେ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଗୀତହଂ ସେ ଗାଇବେ । ଏହାଙ୍କଠାରୁ ଅଶିକ୍ଷିତମାନେ ଏକଶ୍ଵରରେ ଶୁଣି ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଗୀତ ହଂ ସେ ଶିଖିବେ, ଆନ ଗୀତ ନ ଶିଖିବେ । ଏହା ଯେ ପରାକ୍ଷ ଆନ ଗୀତ ନାଟ କରାଇଲେ ଜାଣି ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦ୍ରୋହ କରଇ ।”

ଓଡ଼ିଶାର “ମହାନ ଭକ୍ତ କବିଙ୍କ ଏହି ଗୀତ ଗୁଡ଼ିକୁ ରାଜ୍ୟସ୍ତ୍ରୀକୃତ ଦେବାର ଏହି ନିଦର୍ଶନ ଅଙ୍ଗବ ଗୁରୁଭୂଷଣ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରିୟପଦ୍ମ ଥିଲା । ସେ ଏହା ଶୁଣିବାକୁ ସର୍ବଦା ଲଳାୟିତ ଥିବା ମଧ୍ୟ ଦାତ୍ୟତା ଭକ୍ତରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏକ ମାଳୁଣୀ କନ୍ୟା ବାଇଗଣ ତୋଳିବା ବେଳେ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ନିଜ ବସ୍ତ୍ରଛନ୍ଦ ହେଲେ ବି ତାହା ପଛେ ପଛେ ବୁଲିଥିଲେ ଓ ତାହାଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଶୁଣିବାକୁ ଅଭିଳାଷୀ ଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ବିହିତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିବାକୁ ସେ ରାଜାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

‘ରଚିଲ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରବନ୍ଧ

ନାମ ଯା ଶ୍ରୀଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ

× × × ×

(୧) କେବାର ନାଥ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ—ପୃ ୧୭ରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ।

ଆଣିଲେ ମାଳିନୀ କନ୍ୟାକୁ
 କହିଲେ ତାକୁ ପଢ଼ିବାକୁ
 ପଢ଼ିଲ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ
 ଶୁଣିଣ ପ୍ରଭୁ ମହାନନ୍ଦ ।
 ରହିଲ ଖଞ୍ଜା ବୃତ୍ତି ପାଇ
 ପଢ଼ିଲ ନିତି ନିତି ଯାଇ ।
 ଅନ୍ୟାପି ତାର ବଂଶଧରେ
 ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ପାଠ କରେ ।

(ଦାତ୍ୟତାରକ୍ତ ୨ୟ ଭାଗ)

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦକୁ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟରେ ଅନୁବାଦ କରିବା
 ଲାଗି ଏ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ କବି ଓ ଲେଖକମାନେ ଯେପରି ଉଦ୍ୟମ
 କରିଛନ୍ତି ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାକ୍ତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ।
 ଛନ୍ଦ ଓ ସଙ୍ଗୀତ ଦ୍ଵିବିଧ ଶକ୍ତିରେ କବିମାନେ ଏହାକୁ ଅନୁବାଦ କରି
 ଅଛନ୍ତି । ଏତାଦୃଶ ରଚନା ଭାବେ ବୃନ୍ଦାବନ ଦାସଙ୍କ ୨୦ଟି ଛନ୍ଦ ବିଶିଷ୍ଟ
 ରସବାରିଧି କାବ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ତମ । କବି ବୃନ୍ଦାବନ ଶ୍ରୀଚୈତ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ
 ଓ ତାହାଙ୍କ ସମୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ
 ହୋଇଅଛି । (୧) । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର କବି ଜାନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ‘ଅମୃତ
 ସାଗର ବୋଲ’ର ୧୩ଶରୁ ୩୨ଶ ବୋଲି ମଧ୍ୟରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର
 ରାସଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କବି ଧରଣୀଧର ମଧ୍ୟ
 ସରସ ଛନ୍ଦ ଶକ୍ତିରେ ଷୋଳଟି ଛନ୍ଦରେ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ
 କରିଥିଲେ ।

ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ବନବିଦାସ, (ଖ୍ରୀ ୧୭୭୨-୭୩) ଭବବିଦାସ,
 ହିଲେତନ ବା ତିଲୁଦାସ, ପିଣ୍ଡିକ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ, ଗୌରହରି ପରିସ୍ରା,
 ଶ୍ୟାମ ସୁନ୍ଦର ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତି କବି ଏହାକୁ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ କରି
 ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସଂପର୍କରେ ବହୁ ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆରେ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଭାବ ଭାଷା ଓ ରଚନା ଗତିକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ କବି ସଂସ୍କୃତରେ ବହୁ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପ, ପୋଥିପତ୍ର, ବାଉଁଶ ପତ୍ରରେ ପ୍ରତିଲିପି ରଚନା ଓ କସ୍ତୁରିଲୁ ସହ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଜଡ଼ିତ ।

କବିଙ୍କ ସାଧନା କାଳ ଥିଲା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଅଭ୍ୟାସପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗ । କବି ବିଷ୍ଣୁ ଭକ୍ତ ଥିବାରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ କୃଷ୍ଣ ଉପାସନାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଦର୍ଶାଇବା ଅବକାଶରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ପ୍ରେମଲୀଳାକୁ ସରସ ଭାବେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହା ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଦ୍ୟରସାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଶ୍ରୀମତ୍ ଭଗବତରେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ନଥିଲେ ହେଁ ଜୟଦେବଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଶ୍ରୀରାମ କୃଷ୍ଣାନୁରାଗୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନାୟିକା ରୂପେ ଚିତ୍ରିତା । ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପବଧୂଙ୍କ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏଥିରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଚରିତ୍ର ସଂପନ୍ନ କରାଯାଇ ନାହିଁ । କବି ଭଗବତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଅବତାର ସମକୁ ସ୍ୱୀକାର ନ କରି ଦଶାବତାରର ଯେଉଁ ପରିକଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି ତାହାର ଅଭିନବତ୍ୱ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ କରି “ଜୟ ଜଗନ୍ନାଥ ହରେ” ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ସମ୍ପର୍କୀନ ମନେହୁଏ ।

ଜୟଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠି ହେଉନା କାହିଁକି ସିଏ ଯେ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରତ୍ନ ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥଭାବରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ସୁଲଳିତ ପଦ ଯୋଜନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହା ଯେ ଏକ ଅତୁଳନୀୟ ସୃଷ୍ଟି ଏହା ସର୍ବଜନ ସ୍ୱୀକୃତ । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଯେ ସରଳ, ତରଳ, ସୁଲଳିତ ହୋଇପାରେ ଏହା ତାହାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ଯୋଜନା ଯୋଗୁଁ ତାହାଙ୍କ ରଚନା ସର୍ବତ୍ର କମମାୟ ଓ ସୁମଧୁର । ଦ୍ରାକ୍ଷାର କୋମଳତା ଓ ମିଷ୍ଟତା ପରି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଗୀତର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପଦରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର

ସେକୌଣସି ପଦକୁ ଏ ସଂପର୍କରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ
କରାଯାଇପାରେ । ପଦଲଳିତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହା କପରି ଅତୁଳନୀୟ
ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଦଟିରୁ ଅନୁମେୟ ।

ଲଳିତ ଲବଙ୍ଗଲତା ପରଶୀଳନ କୋମଳ ମଳୟ ସମୀରେ
ମଧୁକର ନିକର କରମ୍ପିତ କୋକିଳ କୁଜିତ କୁଂଜ କୁଟୀରେ ।
ବିହରତି ହରିଗହ ସରସ ବସନ୍ତେ
ନୃତ୍ୟତି ଯୁବକ ଜନେନ ସମଂ ସଖି ବିରହ ଜନସ୍ୟ ଦୁରନ୍ତେ ।’

(୧।୭୮)

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ୧୨ଟି ସର୍ଗ ଓ ଏଥିରେ ମୋଟ ୨୪ ଗୋଟି
ଗୀତ ନିହିତ । ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ସହ ପ୍ରସଙ୍ଗର ସମ୍ପର୍କ ଓ ଅଗ୍ରଗତି
ଦର୍ଶାଇବା ଲାଗି କେତେକ ଶ୍ଳୋକ ଗୀତମାନଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ଓ ପ୍ରାନ୍ତରେ
ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଅଛି । କେତେକଙ୍କ ଅନୁମାନ, କେବଳ ଗୀତଗୁଡ଼ିକ
ଜୟଦେବଙ୍କ ରଚନା; ଏଥିରେ ଥିବା ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ପରଂପରା
କ୍ରମେ ଏଥିରେ ମୋଟ ୭୨ଟି ଶ୍ଳୋକ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଏବେ ମିଳୁଥିବା
ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ଏହା ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାୟ ୩୦ରୁ ଅଧିକ ଶ୍ଳୋକ ପରିଦୃଷ୍ଟ
ହୁଏ ।

ବୈଷ୍ଣବ ଉକ୍ରମାନେ ଏହାକୁ ଏକ ଉକ୍ତିଗ୍ରନ୍ଥଭାବେ ଗ୍ରହଣ
କରିଥା’ନ୍ତି । ମାତ୍ର ଗାନଯୋଗ୍ୟ ସୁଲଳିତ ପଦ ଯୋଜନା ହିଁ ଏହାର
ଜନପ୍ରିୟତାର ମୁଖ୍ୟ କାରଣ । ବସ୍ତୁତଃ ଏଥିରେ ଉକ୍ତିଶବ୍ଦ ଅପେକ୍ଷା
ସାଂଗୀତିକ ସୁଷମା ହିଁ ଅଧିକ ପ୍ରକଟିତ । ବଳେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁରଙ୍କ
ଉକ୍ତି ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯଥାର୍ଥ ମନେହୁଏ । ସେ ଲେଖିଥିଲେ “ଏହି ଗୀତ
ଗୋବିନ୍ଦରେ ଗୀତ ଆଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ‘ଗୋବିନ୍ଦ’ ଅଛନ୍ତି କି ନାହାନ୍ତି
ମୋର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସନ୍ଦେହ ଅଛି ।”

ବିଭିନ୍ନ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳରେ ପଣ୍ଡିତଗଣ
ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ଚାଲିଗଲା ଅଧିକ ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତରେ ରଚନା
କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଟୀକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ

ରଚିତ ମୈଥୁଳ ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ କୃତ “ସାର ଘଣ୍ଟିକା” ଟିକା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଥିବା ଟୀକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ମନେହୁଏ । (୧) ଅବଶ୍ୟ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଟୀକା ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳୁଅଛି । ମାତ୍ର ସେଗୁଡ଼ିକ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ରଚିତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କବିରାଜ ନାରାୟଣ ଦାସଙ୍କ ‘ସଦାଜ ସୁନ୍ଦରୀ ଟୀକା’ (୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ପ୍ରାଚୀନତମ ।

ଚରିତ୍ର—ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ରାଧା, କୃଷ୍ଣ ଓ ସଖୀ ଏହି ୩ ଗୋଟି ଚରିତ୍ରକୁ ହିଁ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । କବି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରଣୟ ଲୀଳାରେ ସଖୀ ଭୂମିକାକୁ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ଗୁରୁତ୍ବ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀରାଧା—ଭଗବତରେ କେବଳ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅନୁରାଗର ଚିତ୍ର ମିଳେ । ମାତ୍ର ଜୟଦେବଙ୍କ ସଦାଧିକ କୃତରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରମ ପ୍ରେମାନୁରାଗିଣୀରୂପେ ସେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର ଅବତାରଣା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବସନ୍ତକାଳରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ଆଦର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିବା ଦେଖି ରାଧାଙ୍କ ହୃଦୟରେ କ୍ଷୋଭ ଜାତ ହୋଇଛି । ନିଜର ଉତ୍ତର ଯୁକ୍ତି ଦେଲେ ବୋଲି ସେ ଅନୁଭବ କରିଛନ୍ତି । (୨) ରାଧୋଽସ୍ତବର ବିଳାସ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ପରିହାସ ଲୀଳା ସେ ସ୍ମରଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ତାହା ସଖୀ ନକଟରେ ଅକପଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । (୩)

ସଖୀ ମୁଖରେ ବିରହାକୁଳତା ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଲାଭ କରିଛି । ରାଧା ଏବେ ଚନ୍ଦନ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର, କରଣକୁ ନିନ୍ଦା କରୁଛନ୍ତି । (୪) ନବମ ଗୀତରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ ବିରହ ବ୍ୟାକୁଳତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ରାଧା କୁଞ୍ଜକୁ ଆସିବା ପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦେଖା ନପାଇ

(୧) ଶ୍ରୀଜୟଦେବ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ—ପୃ ୩୦୦ ।

(୨) ‘ବହୁରୂପ ବନେ ରାଧା ସାଧାରଣ ପ୍ରଣୟେ ହରୌ

ବିଗଳିତ ନିଜାତକର୍ମଦର୍ଶିବଶେନ ଗତାନ୍ୟତଃ ।’ (୨୮)

(୩) ‘ରାସେ ହରିମିତ୍ର ବହୁତ ବିଳାସମ୍

ସ୍ମରତି ମନୋମମ କୃତି ପରିହାସମ୍ ।’ (୨ୟ ଗୀତର ଧୃବପଦ)

(୪) ‘ନିନ୍ଦତି ଚନ୍ଦନମିତ୍ର ମନୁ ବଳତି ଶେଦମଧୀରମ ।’ (ଗୀତ ନଂ ୮)

‘ସଖୀଜନ ବଚନ ବଞ୍ଚିତା’ ହେବାରୁ ବିଳାପ କରିଛନ୍ତି । (୧୩ଶ ଗୀତ) ଓ କୃଷ୍ଣ ଅନ୍ୟ କେଉଁ ସୌଭାଗ୍ୟବତୀ ନାହିଁ ସହ ରତ୍ନବିଳାସରେ ମଉ ଅଛନ୍ତି (‘କାପି ମଧୁର ପୁନା ବିଳସତି ସୁବତୀ ଘଟକ ଶୁଣା’) ଭାବ ପ୍ରଥମେ ଶିର୍ଷାୟତ୍ତା ହୋଇଛନ୍ତି । (୧୪ଶ ଓ ୧୫ଶ ଗୀତ) । କିନ୍ତୁ ଏହାପରେ ତାହାଙ୍କ ଶିର୍ଷାର ଅବସାନ ହୋଇଛି ଓ ସେ ବିପ୍ରଲବ୍ଧା (*) ଭାବେ ବିଚିତ୍ର ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ସେ କହିଛନ୍ତି ‘ଯେଉଁ ନାହିଁ କୃଷ୍ଣକୁ ପାଇଛି ସେ ଧନ୍ୟ’ (ସଖି ଯା ରମିତା ବନମାଳିନୀ-୧୭ଶ ଗୀତ) । ୨ମ ସର୍ଗର ସମସ୍ତ ଗୀତ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଭାବନା ସମ୍ବଳିତ । ଏହାପରେ କୃଷ୍ଣକୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଗମନ ଓ ତାଙ୍କଠାରେ ଅନ୍ୟ ନାୟର ସମ୍ମୋଗ ଚିହ୍ନ ଦେଖି ରାଧା କୋପାନ୍ୱିତା ହୋଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ‘ହରିହର ଯାହି ମାଧବ ଯାହି’ କହି ତାଡ଼ିନା କରିଛନ୍ତି । (୧୭ଶ ଗୀତ) । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚାହିଁ ଓ ସଖୀର ପ୍ରବେଶନା ପରେ ରାଧାଙ୍କ ମାନଭଞ୍ଜନ ହୋଇଛି ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ସେ ମିଳିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ପରଶେଷରେ ରାଧାଙ୍କୁ ଆମେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା (୨) ରୂପେ ଦେଖୁ । ମିଳନ ପରେ ସେ ଆପଣାକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ କରିଦେବା ଲାଗି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅନୁନୟ କରିଛନ୍ତି (ଗୀତ ନଂ ୨୪) । ଏହିପରି ଭାବେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କୁ କି ଏହି କାବ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣାନୁରାଗିଣୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରେୟସୀ ରୂପରେ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ।

(*) ବିପ୍ରଲବ୍ଧା—

‘ପ୍ରିୟଃ କର୍ତ୍ତାପି ଫଳେତଂ ଯସ୍ୟା ନାୟାତ ସନ୍ନିଧିମ୍
ବିପ୍ରଲବ୍ଧାପି ସା ଜ୍ଞେୟା ନିତାନ୍ତମବମାନତା ।’

ଅର୍ଥାତ୍, ପ୍ରିୟ ଫଳେତ ଦେଇ ମଧ୍ୟ ଦୈବାତ୍ କୌଣସି କାରଣରୁ ନ ଅସିବାରୁ ଯେଉଁ ନାୟିକା ଅପମାନିତା ବା ନିଷେଦ ପରାୟଣା ହୁଏ, ତାହାକୁ ବିପ୍ରଲବ୍ଧା କହନ୍ତି ।

(୨) ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା—

‘କାନ୍ତୋ ରତିଗୁଣାକୃଷ୍ଣୋ ନ ଜହାତି ଯଦନ୍ତକମ୍

ବିଚିତ୍ର ବିଭ୍ରମାସକ୍ତା ସା ସ୍ୟାତ ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା ।’ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ

ଅର୍ଥାତ୍, ରତି ଗୁଣରେ ଅକୃଷ୍ଣ ହୋଇ ଯେଉଁ ନାୟିକାର ସ୍ୱାମୀ କେବେ ହେଲେ ତାହାକୁ ପାଖରୁ ଛାଡ଼ିଦିଏ ନାହିଁ, ବିଚିତ୍ର ହାବ ଭାବ ପ୍ରକାଶରେ ନିୟୁଣା ସେହି ନାୟିକାକୁ ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା କହନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବସନ୍ତ ଲୀଳାରୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥତଃ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ଆରମ୍ଭ । ଚନ୍ଦନ ଚର୍ଚ୍ଚିତ, ପୀତବସନଧାରୀ କୃଷ୍ଣ ମୁଗ୍ଧ ଗୋପବଧୂଙ୍କ ସହ ଚେଳିପୁରରେ ବିଳାସ କରୁଛନ୍ତି । (ଗୀତ ନଂ ୪) ମାତ୍ର ସେ ରାଧାଗତ ପ୍ରାଣ । ରାଧାଙ୍କ ସ୍ମୃତିରେ ସେ ହୋଇଛନ୍ତି ଅନୁଗ୍ରାସିତ । ଏଣୁ ସେ ବ୍ରଜଯୁଦ୍ଧଶାଳ ବିହାର ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି (୬) । ରାଧାଙ୍କ ମନରେ ଦୁଃଖ ଦେଇଥିବାରୁ ସେ ଦୁଃଖିତ ଓ ଅନୁତପ୍ତ । ଏଣୁ ସେ କହିଛନ୍ତି—ରାଧାଙ୍କୁ ନ ପାଇଲେ ମୋର ସବୁ ବୃଥା; ଧନ, ଜନ, ଗୃହ ଜୀବନରେ ବା ନି ପ୍ରୟୋଜନ (୮) । ସଖୀ ମଧ୍ୟ ରାଧାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିରହ ବିଧି, ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଛନ୍ତି ‘ସେ ଏବେ ନିଜର ଆରାମପ୍ରଦ ଗୃହ, ଲଳିତ ବାସଭବନ ତ୍ୟାଗ କରି ବନରେ ରହୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଭୂମିରେ ଲେଟି ଭୂମ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ବହୁ ବିଳାପ କରୁଛନ୍ତି । (୯)

କୃଷ୍ଣ ରାଧାଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କାଳରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ଅନ୍ୟନାରୀ ସମ୍ବୋଧନର ଚିହ୍ନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଛି । ଏଣୁ ରାଧା ତାଙ୍କୁ କଠୋର ଭାବେ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଛନ୍ତି । ରାଧାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଉପେକ୍ଷିତ ହେବା ପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚାଟୁ ଓ ବିନୟୋକ୍ତି ଜୟଦେବଙ୍କ ଏକ ଅପୂର୍ବ ପରିକଳ୍ପନା (୧୦) । ଏହା ପରେ କବି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରଚିତ ଲଳସ ରୂପ ଚିତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏତଦ୍ ବିନୟ, ଆତୁରତା ଓ ରୂପ ପ୍ରଶସ୍ତି ପରେ କେଉଁ ନାରୀର ହୃଦୟ ବା ହୃଦୟଭୂତ ନ ହେବ ? ରାଧାଙ୍କ

(୭) ‘ରାଧାମାଧାୟା ହୃଦୟୋତ୍ତତ୍ୟାଦି ବ୍ରଜ ସୁନ୍ଦରୀ’ (୩୧)

() ‘କଂଧନେନ ଜନେନ କଂ ମମ ଜୀବତେନ ଗୃହେଣ ।’

(୯) ‘ବିସଦି ବିପିନ ବିତାନେ ତ୍ୟଜତି ଲଳିତ ଧାମ ।

ଲୁଠି ଧରଣି ଶୟନେ ବହୁ ବିଳପତି ତବନାମଧୀ’ (୧୦ମ । ୫ମ ପଦ)

(୧୦) ‘ପ୍ରିୟେ ଚୁରୁଣୀଳେ ମୁଷ୍ଟମୟି ମାନମନଦାନ’

ସପଦ ମଦନାନଳେ । ଦହତି ମମ ମାନସ ଦେହଂ ମୁଖ କମଳ ମଧୁପାନ ।’

(ଗୀତ ନଂ ୧୧)

(ହେ ସୁଚରିତା, ମାନ ତ୍ୟାଗ କରି । ସେତିକିବେଳୁ ମଦନାନଳରେ ମୋ ମନ ଦଗ୍ଧ ହେଉଛି । ତୁମ ମୁଖପଦ୍ମର ମଧୁପାନ କରିବାକୁ ଦିଅ ।

ମାନ ଉଞ୍ଜନ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ହୃଦୟ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ । ଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନରେ ସମୁଦ୍ର ଚଞ୍ଚଳ ଓ ଭୁଞ୍ଜ ତରଙ୍ଗ ସଙ୍କୁଳ ହେଲପରି ରାଧାଙ୍କ (ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ) ବଦନ ବିଲେକନ କରି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମନରେ ବିବିଧଭାବ ବିକାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା (୧୧) । ରାଧାଙ୍କୁ ସେ ସାଦରେ ମିଳନ ପୀଠକୁ ବରଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କବି ରାଧାଗତପ୍ରାଣ, ରାଧାଭାବ ସର୍ବସ୍ୱ ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଯୁଗଳ ପ୍ରଣୟରେ କୌଣସି ସ୍ୱର୍ଦ୍ଧ, ସ୍ୱଭାବ ବା ଦ୍ରବ୍ୟର ଆଭାସ ମିଳେ ନାହିଁ । ଏହା ଯେପରି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ସେହିପରି ଏକନିଷ୍ଠ । ସମ୍ବୋଗ ଓ ମିଳନରେ ହିଁ ଏହି ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରଣୟର ପରିସମାପ୍ତି ।

ସୂଚୀ—ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ସଖୀ ନାମସ୍ଥାନା, ମାତ୍ର ସେ ହୃଦୟ ସ୍ଥାନା ନୁହେଁ । ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସମ୍ବଳିତ, କରାଇବାରେ ତାହାର ଭୂମିକା ବେଶ୍ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ସଦାକୌ ସେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ବିରହ ଅବସ୍ଥା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟରେ ନିବେଦନ କରିକହିଛନ୍ତି “ସେ (ରାଧା) ଏବେ ତୁମ ବିରହରେ କାତର ହୋଇ କନ୍ଦର୍ପଶର ଉପରେ ତୁମ କଥା ଶୁଣିବାରେ ଆତ୍ମ ବିସ୍ମୃତ (୧୨) ।”

ଏହାପରେ ସେ ରାଧାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପମାତ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ ଅଭିସାର କରିବାପାଇଁ କହିଛନ୍ତି—(ଗୀତ ନଂ ୧୦ ଓ ୧୧) କବି ତାହାଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ସୁପ୍ତସିଦ୍ଧ ଗୀତରେ ଏହାକୁ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଓ ସରସ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—“ହେ ନିତମ୍ବିନୀ । ତୁମର ହୃଦୟେଶ୍ୱର ମଦନ ମନୋହର ବେଶରେ ରତ ସୁଖର ସାର ସ୍ୱରୂପ ଅଭିସାର କରିଅଛନ୍ତି । ତୁମେ ଯିବାରେ ଆଉ ବିଳମ୍ବ କରନା ।

(୧୧) ‘ରାଧା ବଦନ ବିଲେକନ ବିକଶିତ ବିବିଧ ବିକାରବିଭାଜ;
ଜଳନିଧିମାନ ବ୍ୟୁମ୍ବଶୁଳ ଦର୍ଶନ ତରଳିତ ଗୁଞ୍ଜ ତରଙ୍ଗ ।’ (ଗୀତ ନଂ ୧୧)

(୧୨) ‘ସା ବିରହେ ତବ ସ୍ଥାନା ମାଧବ ମନସିକ
ବିଶିଷ୍ଟ ଭୟାଦବଭାବ ନୟା ହୃଦ୍‌ସ୍ମିଲ୍ଲା ।’ (ଗୀତ ନଂ ୮)

ତାଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କର (୧୩) । ଏହା ପରେ ସେ ମିଳନ କୁଞ୍ଜକୁ ଆସିଛି ଓ ଏଠାରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟରେ ବାସକସଜ୍ଜା ରାଧାଙ୍କ ବିଷୟ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛି (ଗୀତ ନଂ ୧୨) । ୭ମ ସର୍ଗର ସମସ୍ତ ଗୀତ (ନଂ ୧୩, ୧୪, ୧୫, ୧୬) ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଭାବନା ବା ଭକ୍ତି । ଏହା ସଖୀ ନିକଟରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ । ଏଣୁ ସଖୀ ହେଉଛି ରାଧାଙ୍କ ଉତ୍କର୍ଷିତା, ବିପ୍ରଲକ୍ଷ୍ୟା, ଖଣ୍ଡିତା ରୂପର ନିରବଦ୍ରଷ୍ଟା । କୃଷ୍ଣ ରାଧାଙ୍କ ଲଗି ଅଭିସାର କରିଛନ୍ତି ଏହା ସେ ଜାଣିପାରିଛି ଓ ରାଧାଙ୍କୁ ସୁନିତ କରି କହିଛି—“ହରି ଅଭିସାର କରି ଆସିଛନ୍ତି । ମୃଦୁ ପବନ ବହୁଛି । (କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ) ଭରକୁ ଯାଇ କେଉଁ ଅଧିକ ସୁଖ ତା ମିଳିବ ? ହେ ମାନବଜା ରାଧା ! ମାଧବଙ୍କ ଉପରେ ଆଉ ରାଗ କରନା” (୧୪) ।

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମିଳନ ପୂର୍ବରୁ ସେ ରାଧାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ଅନୁଗତ ଏହା ଜଣାଇଛି ଓ ରାଧାଙ୍କୁ ମାଧବଙ୍କ ନିକଟକୁ ନେଇ କହିଛି—“ଅତି-ମନୋହର କେଳି ସଦନରେ ରତିରସାବେଶରେ ମହା ସୁଖରେ ମଉଦୁଅ । ମାଧବ ନିକଟକୁ ଯାଅ” (୧୫) । ସଖୀ ଏହିପରି ଭାବେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବିରହର ସାଥୀ ଓ ମିଳନର ପରିବୃତ୍ତିକା ରୂପେ ଏଥିରେ ଚିହ୍ନିତା ।

ଛନ୍ଦ, ରାଗ ଓ ତାଳ :

ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ଗୀତ ଗୁଡ଼ିକରେ ମାତ୍ରା ଛନ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ଥ ଅନୁସୂତ ହୋଇଥିଲେହେଁ ଏଥିରେ ପ୍ରାକୃତ ଅପଭ୍ରଂଶ ଛନ୍ଦର ପ୍ରଭାବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ନମୋକ୍ତ ପ୍ରାକୃତ ‘ଶରଭ’ ଛନ୍ଦ ଅନୁକରଣରେ ତାହାଙ୍କ ‘ହରିରତି

(୧୩) ‘ରତିସୁଖସାରେ ଗତ ମଉସାରେ ମଦନ ମନୋହର ବେଶମ୍
ନ ସବୁ ନିତମ୍ବିନୀ ଗମନ ବଳମ୍ବନ ମନୁସରଣ ହୃଦେୟଶମ୍ ।’

(୧୪) ‘ହରି ଅଭିସରତି ବହୁତି ମୃଦୁ ପବନେ
କମ ପରମଧିକ ମୁଖ ସଖୀଭବନେ
ମାଧବେ ମାକୁରୁ ମାନନ ମାନମୟେ ।’ (ଗୀତ ନଂ ୧୮)

(୧୫) ‘ମଂଜୁର କୁଞ୍ଜତଳ କେଳି ସଦନେ
ପ୍ରବଣ ରାଧେ ମାଧବ ସମୀପମିତ୍ତ ।’

ଜପତ ସକାମ' ଗୀତଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ । ପ୍ରକୃତ
'ଶରତ୍' ବୃତ୍ତର ଉଦାହରଣ—

‘ତରଳ କମଳ ଦଳ ସରସଭି ଶଅଣା
ସରଥ ସମଥ ସପି ସୁସରସ ବଅଣା ।
ମଅଗଳ କରବର ସଅଳସ ଗମଣୀ
କମଳ ସୁକଥ ଫଳ ବହି ଗଡ଼ୁ ତୁ ତୁଣୀ’

(ଅର୍ଥାତ୍ ଚଞ୍ଚଳ କମଳପତ୍ର ସଦୃଶ ନେତ୍ର ସମ୍ପନ୍ନା, ଶରତ
କାଳୀନ ଚନ୍ଦ୍ର ସଦୃଶ ମୁଖ ବଶିଷ୍ଠା, ମଦମତ୍ତ ହାତୀପରି ମନ୍ଦ୍ରର ଗତି
ସମ୍ପନ୍ନା, ରମଣୀଟିଏ ବ୍ରହ୍ମା କେଉଁ ସୁକୃତ ଫଳରୁ ଗଢ଼ି ଅଛନ୍ତି ?)

ଏହି ଗୀତ ସହ ସାଦୃଶ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଟି ହେଉଛି—

“ହରିହର’ ହରିହର’ ଜପତ ସ’କାମ’
ବିରହ ବିହିତ ମରଣେବ ନ’କାମ”

କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ, ଏହି ଗୀତଟି ଷୋଡ଼ଶ ମାତ୍ରା ବଶିଷ୍ଠ
ଭୂ’ରଗୋଟି ଖଣ୍ଡାଂଶରେ ବିଭକ୍ତ ଓ ଏଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭୂରମାତ୍ରା ପରେ
ବିରାମ ନେବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ମାତ୍ରା ତଳନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗୀତରୁ ତାକୁ ଚତୁର୍ମାସିକ,
ପଞ୍ଚମାସିକ, ସପ୍ତମାସିକ ଓ ମିଶ୍ର ଭେଦରେ ଭାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ
କରାଯାଇପାରେ । ବିଶେଷ, ଭୈରବୀ, କର୍ଣ୍ଣାଟ ଭାଗ ଗୀତ ଗୁଡ଼ିକରେ କି
ଚତୁର୍ମାସିକ ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । ମାଳବ ଭାଗରେ ରଚିତ
ଗୀତରେ ପଞ୍ଚମାସିକ ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଅଛି । ଯଥା—

‘ଯଦୁନ ଗମ’ ନାୟ ନଶି’ ଗହନମପି’ ଶୀଳିତ’
ତେନ ମମ’ ହୃଦୟମିବ’ ଗହନମପି’ କଳୀତ’ ।

ସପ୍ତମାସିକ ଛନ୍ଦର ଉଦାହରଣ :

‘ଚନ୍ଦ୍ରସାମି ତ’ଦାନନ’ କୁଟି’ଳଭ୍ରୁ କୋପର’ରେଣ
ଶୋଣ ପଦ୍ମମି’ବୋପରି ଭ୍ରମ’ ତାକୁନ୍ଦ’ ଭ୍ରମ’ରେଣ’ (୩୩)

ଏକ ଗୀତମାନଙ୍କରେ ଜବ ମାଳବ ଗୋଡ଼ା, ମଙ୍ଗଳ ଗୁଞ୍ଜରା, ବସନ୍ତ, ରାମକେରା ଗୁଞ୍ଜରା, ଗୁଣ୍ଡିଚା, କର୍ମାଷ୍ଟ, ଦେଶାଷ, ଦେଶବରାଡ଼ି, ମାଳବ, ଭୈରବ, ବିଭୀଷ ପ୍ରଭୃତି ବାର ଗୋଟି ସରର ଏବଂ ରୂପକ, ଅସ୍ତ୍ରତାଳ, ଯତି, ଏକତାଳ ପ୍ରଭୃତି ତାଳର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅବଶିଷ୍ଟ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ଅକ୍ଷର ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ । ପ୍ରସଙ୍ଗସମେ ଏଠାରେ ତାଙ୍କ ରଚନାରୁ କେତୋଟି ସ୍ୱରଣୀୟ ମନୋଜ୍ଞ ପଦ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଅଛି—

(୧) ‘ଗୋବିନ୍ଦସ୍ୟ ମନୋରଥେନ ଚ ସମଂ

ପ୍ରାପ୍ତଂ ତମଃ ସାନ୍ତତାଂ ।’

(ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ ମନୋରଥ ଭଳି ଅନ୍ଧକାର ଗାଡ଼ିତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।) (୫୧୮)

(୨) ଗଣୟତ ଗୁଣଗ୍ରାମଂ ଭ୍ରମଂ ଭ୍ରମାଦପି ନେହତେ

ବହତି ଚ ପରିତୋଷଂ ଦୋଷଂ ବମୁଞ୍ଚତି ଦୂରତଃ ।’ ୨।୧୦

(ମୋର ମନ ତାହାଙ୍କ (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ) ଗୁଣ ସମୂହକୁ ବଡ଼କରି ଦେଖୁଛି । ଭୁଲରେ ମଧ୍ୟ ରେଷୟୁକ୍ତ ହେଉନାହିଁ । ତାହାଙ୍କ ଦୋଷକୁ ଦୂରେଇ ଦେଇ ସନ୍ତୋଷକୁ ବହନ କରୁଛି ।)

(୩) ଭାବିତ୍ତେନ ଚିରଂ ବହନ୍ନୟଂ ମତି

ଶ୍ରୀନୋଭୁଷଂ ତାପିତଃ ୧୧।୨୨

(ତୁମକୁ ବହୁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତରରେ ବହନ କରି ମୁଁ କାନ୍ଦୁ)

(୪) ଭ୍ରମସି ମମ ଭୁଷଣଂ ଭ୍ରମସି ମମ ଜୀବନମ୍

ଭ୍ରମସି ମମ ଭବଜଳଧିଃ ରହମ୍ ।’ ୧୦।୪

(ତୁମେ ମୋର ଭୁଷଣ ତୁମେ ମୋର ଜୀବନ, ତୁମେ ମୋର ସଂସାର ସାଗରରେ ରହ ସ୍ୱରୂପ)

(୫) ‘ବରସ୍ତା ନିକୃନ୍ତନ କୁନ୍ତ ମୁଖାକୃତି

କେତେକ ଦନ୍ତୁରିତାଣେ ।’ (୧୩୭)

(କେତକୀ କୁସୁମ ଦିଅଁ ମଣ୍ଡଳର ହାସ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ)

(୭) ‘ଯୁବଜନ ହୃଦୟ ବିଦାରଣ ମନସିକ
ନଖରୁଚି କଂଶୁକ ଜାଳେ ।’ (୧।୩୦)

(ପଳାଶ ଫୁଲକୁ ଯୁବଜନଙ୍କ ହୃଦୟ ବିଦାରଣକାରୀ କାମଦେବର
ନଖ ଭଳି ମନେ ହେଉଛି) ।

(୭) ତ୍ୟଜତ ନ ପାଶିତଳେନ କପୋଳମ୍
ବାଳଶଶିନମିବ ସାୟମ ଲୋଳମ୍ ।’ (୪।୧୭)

(ସେ ହାତ ପାପୁଲରୁ କପାଳକୁ ମୁକ୍ତ କରୁନାହିଁ । ତାକୁ
ଦେଖିଲେ ମନେ ହେଉଛି ଯେପରି ସୁଧା ବାଳଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଧାରଣ କରୁଛି) ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସରେ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓ ବଡ଼ ଜନାଦୃତ । ସାହିତ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ସଫଳତା ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାବେ ଏହା ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୱାନ ଓ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କ ନିକଟରେ ସୁପରିଚିତ । ଏହାର ରଚୟିତା ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କର ସଭାପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧ ଓ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ଦଶକ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ରଚୟିତାଙ୍କ ଜୀବନ ଚରିତ ସମ୍ପର୍କରେ କେତେକ ବିଷୟ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ଏଥିରେ ସେ ଆପଣାକୁ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କ ‘ସାନ୍ନ ବିଗ୍ରହକ ମହାପାତ୍ର’ ବା ବୈଦେଶିକ ବ୍ୟାପାର ବିଭାଗର ଅଧିକାରୀ “ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ରାୟତ୍ତ ଚରଣାରବିନ୍ଦ ମଧୁବ୍ରତ,” ‘ସାହିତ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ କର୍ଣ୍ଣଧାର,’ ‘ଧୂନି ପ୍ରସ୍ଥାନ ପରମାର୍ଣ୍ଣବ୍ୟ’ ‘କବି ସୁକ୍ତି ରତ୍ନାକର,’ ‘ଅଷ୍ଟାଦଶ ଭାଷା ବାର ବିଳାସିନୀ ଭୁଜଙ୍ଗ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ, ସେ ଏକାଧାରରେ ଥିଲେ ରାଜନୀତିକୁଶଳ, ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତ, ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଣୀତ, ଧୂନିବାଦର ସମର୍ଥକ, କାବ୍ୟରସିକ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଭାଷାରେ ସୁଦକ୍ଷ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଉଚ୍ଚ ସଂସ୍କୃତିସାଧକ, ସୁପଣ୍ଡିତ ପ୍ରଖ୍ୟାତ କବିଞ୍ଜଳ ବଂଶରେ ସେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ସେ ଆପଣାର ବଂଶ ଗୌରବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ବୃଦ୍ଧ ପ୍ରତିତାମହଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ନାରାୟଣ ଦାସ । ସେ ଥିଲେ

ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରେମୀ ଓ ଗନ୍ଧର୍ବର ପ୍ରଥମ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସଭା ପଣ୍ଡିତ ।
ବଂଶ ପରମ୍ପରା ହିମେ ବଶ୍ୟନାଥଙ୍କ ପିତାମହ ବଳାସ ଦାସ ଓ ପିତା
ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କ ସଭା ପଣ୍ଡିତ ଓ କବି ଥିବା
ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବହୁ ରାଜକୀୟ ସମ୍ମାନଜନକ ପଦର ଅଧିକାରୀ
ଥିଲେ ।

ବଶ୍ୟନାଥ କବିରାଜ ଉତ୍କଳର ଗଜପତି ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ
ରାଜସଭାରେ ପଣ୍ଡିତ ଓ ସାବିକଗ୍ରନ୍ଥକ ଥିଲେ । ଚତୁର୍ଥ ନରସିଂହଙ୍କ
ରାଜତ୍ବର ଶେଷଭାଗରେ ଓ ଗଜପତି ନିଶିଙ୍କଭ୍ରାତୃଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବର
ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ସେ ଜୀବିତ ଥିଲେ ଓ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନାରେ ଆପଣାକୁ
ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ ୧୪୦୦ରୁ ୧୪୨୫ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଗୁପ୍ତସିଦ୍ଧି
ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ ବିରଚିତ ହୋଇଥିବା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ
ହୋଇଅଛି ।

ବଶ୍ୟନାଥଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା କାଳ ହେଉଛି ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ
ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟ ଅବସ୍ଥା । ସେ ଯୁଗରେ ଭାରତରେ ବିଭିନ୍ନ
ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସତ୍ତ୍ବ ଭାବେ
କବି ଏହିସବୁ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଏଥିପାଇଁ ସେ
ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଅନୁମେୟ । ଖ୍ୟାତଶେଷ
ଭାବେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରୀକୁ ଆସୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କଠାରୁ ମଧ୍ୟ ସେ ବିବିଧ
ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିବା ସମ୍ଭବପର । କବି ପ୍ରାକୃତ
ଭାଷାରେ ‘କୁବଳାସୁତା ରଚିତ’ ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା
ବିଷୟ ତାହାଙ୍କ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରୁ ଜଣାଯାଏ । ଷୋଡ଼ଶ
ଭାଷାକୁ ବ୍ୟବହାର କରି ସେ ‘ପ୍ରଶସ୍ତି ରତ୍ନାବଳୀ’ ନାମକ ଏକ ବିଚିତ୍ର
ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ସେ ବହୁ ପ୍ରାକୃତ
ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭୂତ, ପ୍ରାକୃତ, ସୌରସେନୀ, ପ୍ରାଚ୍ୟ,
ଅବନ୍ତୀ, ନାଗର, ଅପଭ୍ରଂଶ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ‘ଭାଷାସମ’
ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣସ୍ବରୂପ ସ୍ବରଚିତ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ସେ ତାହାଙ୍କ
ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି—ପଦ୍ୟଟି ହେଉଛି—

“ମଞ୍ଜୁଳମଣି ମଞ୍ଜୁରୀ ! କଳ ଗନ୍ଧାରୀ, ବିହାର ସରସୀଘରେ
ବିରସାସି କେଳିକରେ ! କମାଳ !

ଧୀରେ ତ ଗଜସାର ସମୀରେ !”

“ଅର୍ଥାତ୍ ତେ ସୁଖୀ ! ମଧୁର ଓ ଗନ୍ଧାର ଧ୍ବନି କରୁଥିବା ମନୋରମ
ମଣିମୟ ନୁପୁର ଉପରେ ତୁ ସବୁକୁ କାହିଁକି ? କ୍ଷୀଡ଼ା ସରୋବରକୁ
ଯିବାପାଇଁ କାହିଁକି ବରକ୍ରବୋଧ କରୁଛୁ ? କ୍ଷୀଡ଼ା ଶୁକ ଓ ମନ୍ଦ ମଳୟ
ସମୀରଣ ଉପରେ ବରକ୍ର ହେଲେ ତୋର କ’ଣ ବା ଲଭ ? ତୋର
ପ୍ରିୟ ପାଖକୁ ଗଲେ ଏ ସବୁ ତୋତେ ଭଲ ଲାଗିବ ।”

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ସ୍ଵରଚିତ ‘ସଂସ୍କୃତ
ମହାକାବ୍ୟ ‘ରାବବ ବିଳାସ’, ସଂସ୍କୃତ ନାଟକ ‘ପ୍ରଭାବତୀ ପରିଣୟ’,
ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ନାଟିକା, ପ୍ରାକୃତକାବ୍ୟ ‘କୁବଳୟାଶ୍ଵ ଚରିତ’, ଗୋଡ଼ଶ
ଭାଷାମୟୀ ‘ପ୍ରଣତି ରତ୍ନାବଳୀ’ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ‘ସାହିତ୍ୟ
ଦର୍ପଣ’ରେ ଏହାଙ୍କ ରଚିତ କେତେକ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଗଦ୍ୟାଂଶର
ଉଦାହରଣରୁ ସେ ଉଭୟ ଭାଷାରେ କେତେକ ଗଦ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ରଚନା
କରିଥିବା ଅନୁମେୟ । ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ ରଚନା ପରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ
‘ନରସିଂହ ବିଜୟ’ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶର ଟୀକା “କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ଦର୍ପଣ”
ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେ ‘କଂସବଧ’, ଲକ୍ଷ୍ମୀସୁବ’ ନାମକ
ପୁସ୍ତକ ଦୁଇଟି ରଚନା କରିବା ବିଷୟ ତାହାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅନନ୍ତ ଦାସଙ୍କ
ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ।

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦଶଗୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ପରିସମାପ୍ତ ।
ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କବି କାବ୍ୟର ସ୍ଵରୂପ ବା ସଂଜ୍ଞା ବିଷୟ ଆଲୋଚନା
କରି କାବ୍ୟକୁ ‘ରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟ’ ବୋଲି ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ଦ୍ଵିତୀୟ
ଅଧ୍ୟାୟରେ କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ ଓ ଭାବର ତିନିଗୋଟି ବୃତ୍ତି ବିଷୟ
ଆଲୋଚିତ । ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ରସ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଧ୍ବନି ଓ
ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଅଛି । ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟରେ
ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୃତ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଷଷ୍ଠ, ଯଥା ଓ ଧର୍ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ
ଯଥାକ୍ରମେ ନାଟ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ, କବ୍ୟର ଦୋଷ ଓ ଗୁଣ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏମ

ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚକ ବୈଦର୍ଭୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ ଓ ଲଟୀ ଇତ୍ୟାଦି
ବୃତ୍ତଗୋଟି ଦୃଷ୍ଟର ଓ ୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଅଳଙ୍କାର
ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ମୋଟ ଉପରେ କାବ୍ୟାନୁଶୀଳନର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ସମ୍ପର୍କରେ
ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେପରି ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଲାଗିରେ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ
ଭାବରେ ବିବରଣ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି, ତାର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ସ୍ଵମତକୁ
ପ୍ରତ୍ୟାପନ କରିବା ଲାଗି ସେ ତାହାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମତକୁ
ମଧ୍ୟ ସୁକ୍ଷ୍ମପୂର୍ବକ ଖଣ୍ଡନ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵ ଓ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କରେ
ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ବହୁ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ
ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ ତାହାଙ୍କ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ ଉଭୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ ଓ
ନାଟକ ବା ଦୃଶ୍ୟକାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ
ନାଟ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଳଙ୍କାରିକ
ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ‘ଦଶରୂପକ’ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଧାର ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ସାହିତ୍ୟ
ଦର୍ପଣରେ ଲେଖକଙ୍କର ବିଶେଷ ମୌଳିକତା ପ୍ରକଟିତ ହୋଇ ନଥିଲେ ହେଁ
ପୁରୋକ୍ତ ଗୁଣାବଳୀ ଯୋଗୁଁ ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ମହତ୍ତ୍ଵ ସର୍ବସ୍ଵ ସ୍ଵୀକୃତ ହେଇ
ଆସୁଛି ।

‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’କୁ ଭିତ୍ତିକରି ବହୁ ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣୀତ
ହୋଇଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାଚୀନତମ ହେଉଛି ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ପୁତ୍ର ଅନନ୍ତ
ଦାସଙ୍କ ‘ଲୋଚନ ଟୀକା’ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ରାମଚରଣ
ବାଗୀଶ’ଙ୍କ ଟୀକା ପୁରସ୍ତୁତି । ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଯୁଗର ମୋଥ
ବିଭାଗରେ ମହେଶ୍ଵର ତର୍କାଳଙ୍କରଙ୍କ ବିଜ୍ଞପ୍ତିୟା, ଟିପ୍ପଣୀ, ଗୋପୀନାଥ
ମିଶ୍ରଙ୍କ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ପ୍ରଭା’ ଓ ଲଳିତା ମିଶ୍ରଙ୍କ ରଚିତ ଏକ ଟୀକା ଗ୍ରନ୍ଥ
ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବିବୃତ୍ତି, ବିମଳା, ରୁଚିରା, କୁସୁମ
ପ୍ରଭାମା ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଟୀକାଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ସମ୍ପର୍କରେ
ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ ସମ୍ପେତ ବହୁ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଓ
ଇଂରେଜୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଦେଶୀ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁଦିତ ହୋଇଅଛି ।
ଏଥିରୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ମହତ୍ତ୍ଵ ତଥା ଜନପ୍ରିୟତା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକରୁ
ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଅପୂର୍ବ କବିତା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ପରଚ୍ଛନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଓ ବିଚାର
ପ୍ରବଣତାର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । ସମ୍ଭୂତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ସାହିତ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ
କବି ଓ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କ ରଚନାରୁ ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ସେ ଏଥିରେ ଉଦାହରଣ
ରୂପେ ସନ୍ନିବେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଏଥିରେ ସେ ତାହାଙ୍କ
ରଚିତ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକରୁ କେତେକ ଶ୍ଳୋକ ସନ୍ନିବେଶ କରିବା ବ୍ୟତୀତ
ଆପଣାର ପିତା ଓ ପ୍ରପିତାମହଙ୍କ ରଚିତ ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ସଂଯୋଜନ
କରିଅଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ କବିତା, ଶବ୍ଦଯୋଜନା ଗୁରୁତ୍ୱ କିପରି କମନୟ
ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଞ୍ଚକ୍ତିରୁ ଅନୁମେୟ ।

“କାଳୋମୟଃ କୁପିତ ଏଷ ତ ପୁଷ୍ପଧନୁ ।
ଧୀର ବହନ୍ତି ରତିଖେଦ ହରଃ ସମୀରଃ
ନେଳୀ ବନାୟମପି ବଞ୍ଚିତ କୁଞ୍ଜମଞ୍ଜୁ-
ଦୁରେ ପତିତକଥୟ କଂ କରଣୀୟମୟ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ବିରହିଣୀ ନାୟିକାଟିଏ ଉଦ୍ୟାନ ଭ୍ରମଣ କାଳରେ ତାର
ସଖୀକୁ କହୁଛି—ହେ ସଖୀ ! ଏବେ ବସନ୍ତକାଳ ଉପସ୍ଥିତ । କାମଦେବ
କୋପୟନ୍ତୁ; ରତିଖେଦ ଦୂରକାରୀ ଧୀର ମଳୟ ପବନ ବହୁଛି । ଏଇ
ହୀଡ଼ା ଉପବନରେ ଅଶୋକ କୁଞ୍ଜ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଛି । ଏପରି ସମୟରେ
ପତି ଦୂର ଦେଶରେ ରହିଲେ ମୁଁ କ’ଣ କରିବି ।

ତାହାଙ୍କ ଭକ୍ତିମତ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଓ ଉପସଂହାରର
ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଶ୍ଳୋକରୁ ତଥା ଅନ୍ୟ କେତେକ ପୁସ୍ତକରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ,
କବି ଥିଲେ ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତ । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପିଣୀ ସରସ୍ୱତୀ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କୁ ସେ
ଯଥାହମେ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର ଆଦ୍ୟ ଓ ପ୍ରାନ୍ତରେ ବନ୍ଦନା କରିଅଛନ୍ତି ।
ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଯୋଜନାରେ କବି କିପରି ସୁଦକ୍ଷ ତାହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟପ୍ରାସର
ଉଦାହରଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

‘କେଶକାଶ ସୁବକ ବିକାସଃ
କାୟଃ ପ୍ରକଟିତ କରତ ବିଳାସଃ
ଚକ୍ଷୁର୍ଦୀପଂ ବରାଟକ କଳ୍ପଂ
ତ୍ୟଜତି ନ ଚେତଃ କାମ ମନନ୍ତମ୍ ।’

ଅର୍ଥାତ୍ ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ କେଶ କାଶିଥିଲା ପରି ଧବଳବର୍ଣ୍ଣ ଧାରଣ କଲଣି, ଶରୀର ଓଟୁଥିଲା ପରି କୁଜା ହେଲଣି, ଆଖି ପୋଡ଼ା କଉଡ଼ି ପରି ହେଲଣି, ତଥାପି ହୃଦୟ ପ୍ରଭୃତି କାମଭାବକୁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନାହିଁ । ଏହି ଉଦ୍ଭୂତ-ମାନଙ୍କରୁ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ କବିତ୍ୱ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଏହିପରି ଭାବେ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାବେ ଯେପରି ସୁସୁସ୍ଥିତ ସେହିପରି ଲେଖକଙ୍କ ଉନ୍ନତ କବିତ୍ୱର ପରିଚ୍ଛେଦ ।

ସୂକ୍ଷ୍ମର ଅନ୍ତରୁ ଏ ଯାବତ୍ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିର ଖ୍ୟାତି ସମ୍ପାଦିତ ଆଲୋଚକ ଓ ସୁଧବର୍ଗଙ୍କ ନିକଟରେ ଅମ୍ଳାନ ରହିଅଛି ।

୧୯୫୩ ମସିହାରେ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରକଳା’ ନାଟିକାଟି ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ଅଞ୍ଚଳରୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରଞ୍ଜନ ରୁକ୍ମିଦାସ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଏହା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରଞ୍ଜନରୁ ଓ ଶ୍ରୀ ସବେଶ୍ୱର ଦାସଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇ ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ ସହ ଶ୍ରୀ ୧୯୫୮ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ନାଟିକାଟି ନିଃଶଙ୍କ ଭୀଷ୍ମଦେବଙ୍କ ବିଜୟ ଉତ୍ସବ ଉପଲକ୍ଷେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ସୂକ୍ଷ୍ମଧାର ଉକ୍ତିରେ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଏହା ରୂପାଙ୍କ ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଏଥିରେ ରଜା ଚନ୍ଦ୍ରରଥ ଦେବ ଓ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଣୟିନୀ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାର ପ୍ରଣୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଚନ୍ଦ୍ରରଥ ବିବାହିତ ହେଲେ ହେଁ ରାଣୀଙ୍କ ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ତାହାଙ୍କ ପରିଚ୍ଛେଦକା ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ପ୍ରତି ପ୍ରେମାସକ୍ତ । ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ମଧ୍ୟ ଅନୁ ପ୍ରାୟେ ରଜାଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ । ଏକଦା ବିଦୁଷକର ଅଜ୍ଞତା ଯୋଗୁ ରାଣୀ ଏହି ବିଷୟ ଅବଗତ ହେଲେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାକୁ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲେ; ମାତ୍ର ପରେ ସେ ଜାଣିପାରିଲେ, ଏଇ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ହେଉଛି ତାଙ୍କର କନ୍ୟା ଭଗିନୀ । ଏହାପରେ ଚନ୍ଦ୍ରରଥ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାଙ୍କ ପରିଣୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ନାଟିକାଟିର କଥାବସ୍ତୁ ‘ରତ୍ନାବଳୀ’ ଓ ଭାଷକ ନାଟକ ‘ସ୍ୱପ୍ନ ବାସବଦତ୍ତ’ ସଦୃଶ । ଏହାର ପରିକଳ୍ପନାରେ ଲେଖକଙ୍କ ସେଭଳି ମୌଳିକତା ପରିଲକ୍ଷିତ ନହେଲେ ହେଁ ଏଥିରେ ସଲ୍ଲ ବିଷ୍ଣୁ କବିତାଗୁଡ଼ିକରୁ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ଉନ୍ନତ କବିତ୍ୱର ନିଦର୍ଶନ ମିଳିଥାଏ । ସୁଲଳିତ ପଦଯୋଜନା ଓ କଳ୍ପନାବିଳାସରେ ତାହାଙ୍କ କବିତା କିପରି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳୋଚ୍ଚର, ତାହା

ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣରୁ ଅନୁମେୟ । ନବୀର ପ୍ରସାବକ୍ରମେ ସୁନ୍ଦରୀର ବସନ୍ତ ରତ୍ନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହିପରି କରିଛି—

‘ଲତାକୁଞ୍ଜ ଗୁଞ୍ଜିଲୁଦ ବଦଳ ପୁଞ୍ଜି ତପଳୟନ୍
ସମାଲିଙ୍ଗନାଂ ପ୍ରାଚୀର ମନଞ୍ଜ ଶ୍ରବଳୟନ୍
ମରୁନ୍ଦଂ ମନ୍ଦଂ ଦଳିତମରବନ୍ଦଂ ତରଳୟନ୍
ରଞ୍ଜାବୁନ୍ଦଂ ବିନ୍ଦନ୍ କରତ ମକରନ୍ଦଂ ବିଶିଦିଶି ।’

(ଅ ୧୩ୟ ଶ୍ଳୋକ)

(ଏହି ସମୀର ମଧୁର ଗୁଞ୍ଜନ କରୁଥିବା ଭ୍ରମର ପୁଞ୍ଜି ବେଷ୍ଟିତ ଲତାକୁଞ୍ଜକୁ ଚଞ୍ଚଳ କରାଇ, ଅଙ୍ଗପର୍ଯ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ କାମରାଗକୁ ହୃଦୟରେ ଜାତ କରାଇ, ପ୍ରସ୍ତୁତିତ ପଦ୍ମକୁ ଇତିସ୍ତତଃ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରାଇ ପୁଷ୍ପ ପରାଗକୁ ଇତିସ୍ତତଃ ବିଷିଷ୍ଟ ଶୁଦ୍ଧ, ମକରନ୍ଦ ମଧୁର ବୃଷ୍ଟି କରାଇ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ବସୁଅଛି ।)

ନାୟିକାର କମଳୟ ରୂପକୁ ଜବି ରଜାଙ୍କ ମୁଖରେ ଏହିପରି କୁହାଇଛନ୍ତି—

‘ସା ଦୃଷ୍ଟିର୍ନବନୀର ନରଜମୟୀବୃଷ୍ଟି ସ୍ତବପ୍ୟାନନଂ
ହେଳାମୋହନ ମନ୍ଦ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଜନିତା କୃଷ୍ଣିର୍ଗଗେତତସଃ
ସା ଭ୍ରୁ ବଲ୍ଲୀ ରନଙ୍ଗଶାଙ୍ଗ ଯଦୁଷୋ ଯସ୍ମି ପ୍ରଥାସ୍ୟାସ୍ତୁ—
ଲୀବଣ୍ୟାମୃତପୂରପୂରଣଂୟା ସୁଷ୍ଣୁଃ ପର ବେଧସଃ ।’ (୧୩)

(ତାହାର (ସେହି ନାୟିକାର) ଦୃଷ୍ଟି ସଦ୍ୟ ଜଳଧାରରେ ଯୌତ ପଦ୍ମ ବୃଷ୍ଟି ସଦୃଶ । ତାହାର ମୁଖ ଜଗତବାସୀଙ୍କ ଚିତ୍ତକୁ ମନ୍ଦ୍ର ଯନ୍ତ୍ରରେ କର୍ଷଣ କରିବାର ବିଷୟ । ତାହାର ଭ୍ରୁଲତା ଅନଙ୍ଗର ଶାଙ୍ଗ ଧନୁ ଓ ଦେହ ଯସ୍ମି ସଦୃଶ । ସେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଲବଣ୍ୟ ଓ ଅମୃତ ପ୍ରବାହକାରଣୀ ଏକ ଉତ୍କଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ।)

କଥାବସ୍ତୁରେ ମୌଳିକତା ନଥିଲେ ହେଁ ଅଭିନୟ କଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅନସୀଦାର୍ଯ୍ୟ । ସଂସ୍କୃତ ନାଟକକୁ ଅତ୍ୟଧିକ କାବ୍ୟ-ଧର୍ମିତାରୁ ମୁକ୍ତକରି ତାହାକୁ ଅଭିନୟ ଉପଯୋଗୀ କରାଇବାରେ

ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସଫଳତା ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଯୁଗରେ ଜନ-
ସାଧାରଣଙ୍କୁ ଗାରରସରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ସମ୍ଭବତଃ
ପରବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜନୀତିଜ୍ଞଙ୍କ ବିଶ୍ୱନାଥ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ;
କାରଣ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଘନ ଘନ ବହିରାଜମଣିର ସମ୍ମୁଖୀନ
ହେଉଥିଲା । ଯେତେପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମ୍ବନ୍ଧେ ନାଟିକା ବା ‘ବ୍ୟାସୋଗ’
ରଚନାରେ ସେ ଅଧିକ ମନୋନିବେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ‘ନରସିଂହ
ବଳୟ’ ରଚନାଟି ସମ୍ଭବତଃ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧ ଜୟ ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ
ଭିତ୍ତିକରି ଲିଖିତ । ଇତିମଧ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କ ‘ସୌଗନ୍ଧ୍ୟକା ହରଣ’ ନାଟିକାର
ସନ୍ତାନ ମିଳିଅଛି ।

ନାଟକରେ ପଶୁପକ୍ଷୀ-ଚରିତ୍ରର ସମାବେଶ କରିବା ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର
ଏକ ଅଭିନବ ସୃଷ୍ଟି । ଗଣୀଙ୍କୁ ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଧରଙ୍କଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରାଇ
ପ୍ରମୋଦ ଉଦ୍ୟାନରେ ପ୍ରଣୟିନୀ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା ସହିତ ମିଳିତ କରାଇବା ପାଇଁ
ନେପଥ୍ୟରୁ ବାଘର ଗର୍ଜନ ଚର୍ଚ୍ଚନ ଶୁଣିଲା, ରାଜା ଗଣୀଙ୍କୁ ରାଜଭ୍ରାତାଙ୍କୁ
ପଠାଇ ଦେଇ ବାଘଟିକୁ ମାରବା ପାଇଁ ଚପ୍ପର ଘୋର ଉଠିଛନ୍ତି । ଏହି
ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଶ୍ୱନାଥ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

“ଲୁଙ୍ଗ ଲେ ନାଭିହତ୍ୟ ସତତଳ ମସ କୃତ୍ୱାର ଯନ୍ତ୍ରପଦ୍ମଂ
ମାତ୍ରାନ୍ୟ ବାବଲ୍ଲୟ ରୁଚ ମଥଗଗନ୍ ପ୍ରୋତ୍ତପତନ୍ ବିନ୍ଦୁମେଶ
ଚର୍ଚ୍ଚିତ୍ ପୁତ୍ତକାର ଘୋରଃ ପ୍ରତିର୍ଜଣ ମଣିଲାନ ଶୁପ୍ତଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱେଷଜନ୍ତୁନ୍
କୋପାବିଷ୍ଣୁଃ ବିଷ୍ଣୁଃ ପ୍ରତିବନ୍ଦନମୁଣୋକ୍ତନତସ୍ତୁ ପୁରସ୍ତୁ ।”

(ଲୁଙ୍ଗରେ ଭୂଇଁକୁ ବାରମ୍ବାର ବାଡ଼ାଉଥିବା, ଆଗ ପାଦରେ
ଭୂଇଁକୁ ଡାଡ଼ୁଥିବା, ନିଜକୁ ଶାଫୁଡ଼ି ଶାଫୁଡ଼ି ଉପରେ ଡେଇଁଥିବା,
ରାଗରେ ଆଖି ଜଟମଟ କରି ହେଁଟାଳ ମାରୁଥିବା ବାଘର ଗର୍ଜନରେ
ପ୍ରମୋଦ ଉଦ୍ୟାନର ପଶୁପକ୍ଷୀଗୁଡ଼ିକ ଏଣେ ତେଣେ ଧାଇଁ ପଳାଉଛନ୍ତି ।)

ଉତ୍କଳର ବରପୁତ୍ର ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ବିଶିଷ୍ଟ କବି, ନାଟ୍ୟକାର
ଓ ଆଲୋଚକ ଭାବେ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରି ଯେଉଁ ଅକ୍ଷୟ କାଉଁ
ସ୍ଥାପନ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ତାହା ବାସ୍ତବିକ ଗଦ୍ୟ ଓ ଗୌରବର ବିଷୟ ।

ବିଦ୍ୟାପତି

ଆଧୁନିକ ବିହାରର ଉତ୍କଳାଞ୍ଚଳ ବା ପ୍ରାଚୀନ ମିଥଳା ରାଜ୍ୟର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତ ବ । ସେତେବେଳେ ମାଗଧୀ ପ୍ରାକୃତ ଅବସ୍ଥାକୁ ଭାଷାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ଓ ମୈଥିଳୀ ଭାଷା ସଦ୍ୟ ଜନ୍ମ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ଯୁଗ ଥିଲା ସୁଲତା ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟର ଉଷାକାଳ । ଏହି ଯୁଗର କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ଉତ୍କର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଆଲୋଚକ ଶଙ୍କରପ୍ରସାଦ ବସୁ ତାହାଙ୍କୁ ‘ମଧ୍ୟଯୁଗର ପୂର୍ବ ଭାରତର କବି ସାବିତ୍ରୀ’ ଭାବେ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ କବିତ୍ବର ସୌରଭ ଯଥାର୍ଥତଃ ଦେଶକାଳର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରି ସାବିତ୍ରୀମଣି ଓ ଚରନ୍ତନ ଗୌରବ ଅର୍ଜନ କରିଅଛି । ତାହାଙ୍କ ସୁଲଳିତ ପଦାବଳୀର ରସ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଆଳଂକାରିକ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ, ବର୍ଣ୍ଣନା ରୁଚୁର୍ଯ୍ୟ ଯୁଗେ ଯୁଗେ କାବ୍ୟ ରସିକମାନଙ୍କ ସମାଦର ଲାଭ କରିଆସିଛି । ବିଶେଷତଃ ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ପ୍ରଭାବ ସର୍ବାଧିକ ବ୍ୟାପକ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

ଜୀବନ ଧାରା—

ଖ୍ରୀ: ୧୩୭୦ରେ ବିହାରର ଦରଭଙ୍ଗା ଅଞ୍ଚଳର ମଧୁବଣି ଜିଲ୍ଲାର ବିସମି ନାମକ ଗ୍ରାମରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଗଣପତି ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ଗଙ୍ଗା ଦେବୀ । ତାହାଙ୍କ ପିତାମହ ଓ ପ୍ରପିତାମହ ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବପୁରୁଷଗଣ ମିଥଳାର ରାଜ-

ଦରବାରରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦାୟିତ୍ୱସୂଚକ କର୍ମରେ ନିଯୋଜିତ ଥିଲେ ଓ ମିଥିଳାର ସାମାଜିକ ଓ ଧାର୍ମିକ ଜୀବନକୁ ସେମାନଙ୍କ ଦାନ ଥିଲା ଅଜ୍ଞବ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହିପରି ଏକ ଯଶସ୍ୱୀ ପରିବାରରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କର ଜନ୍ମ । କବି ଥିଲେ ମିଥିଳାର ରଜା କୀର୍ତ୍ତି ସିଂହଙ୍କର ଶୈଶବର କ୍ଷୀଣ ସମ୍ଭବର । ଶୈଶବରେ ସେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଗୃହିରେ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅନୁମିତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଚରୁଣ ବୟସରୁ ତାଙ୍କୁ ଅଧ୍ୟୟନ ତ୍ୟାଗକରି କୀର୍ତ୍ତି ସିଂହଙ୍କ ଆଧୀନରେ ରାଜକୀୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୋଜିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ମହାରାଜ କୀର୍ତ୍ତି ସିଂହ ଓ ଶିବ ସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ରାଜାଙ୍କ ଦରବାରରେ ତାହାଙ୍କ କବିତା ସମାଦୃତ ହୋଇଥିଲା । କୀର୍ତ୍ତି ସିଂହଙ୍କ ଦରବାରରେ ଥିବା ସମୟରେ ସେ ମହାରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି ସମ୍ବଳିତ ‘କୀର୍ତ୍ତିଲତା’ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଖ୍ରୀ: ୧୮୦୨-୧୮୦୫ ମଧ୍ୟରେ ରଚନା କରିଥିଲେ । କୀର୍ତ୍ତି ସିଂହଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସେ ରଜା ଦେବ ସିଂହଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ଆଶ୍ରୟ ଲାଭ କଲେ । ଏହିଠାରେ ସେ ବହୁବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ ଓ ଏହିଠାରେ ହିଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଦେବ ସିଂହଙ୍କ ନାତି ଶିବ ସିଂହ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ପୁଷ୍ପପୋଷକ । ଏହାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ମହାଦେବୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀମା ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ । କବି ପୁରାତନ ମୈଥିଳୀ ଅବତରଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶିବ ସିଂହଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି ସମ୍ବଳିତ ‘କୀର୍ତ୍ତି ପଦ୍ୟାଳା’ ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାହାଛଡ଼ା ସେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ପୁରୁଷ ପରାକ୍ଷା’ କେତେକ ସ୍ତୁତି ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ମୈଥିଳୀ ଭାଷାରେ ବହୁ ସଙ୍ଗୀତ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ‘ପୁରୁଷ ପରାକ୍ଷା’ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରାଜକୁମାରଙ୍କୁ ନିଜ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରଚିତ ।

ଶିବ ସିଂହ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣକାରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହେଲା ପରେ ଗୁଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀମା ନେପାଳର ଏକ ଗ୍ରାମରେ ଶାନ୍ତ ବାରବର୍ଷ ଅଜ୍ଞାତବାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ କବି ବିଦ୍ୟାପତି ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ଓ ଶିବ ସିଂହ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀମାଙ୍କ ନାମରେ ଉଚ୍ଚିତା କରି କେତେକ ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବୟସ ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ

ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ ମନ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, କର୍ମକାଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମୀମାଙ୍କୁ ସେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତ ଆଦି ଓ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଶୁଣାଉଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ।

ଲକ୍ଷ୍ମୀମାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ସେ ପଦ୍ମ ସିଂହ ଓ ପରେ ତାହାଙ୍କ ବିଧବା ପତ୍ନୀ ବିଶ୍ୱାସ ଦେଶଙ୍କ ଦରବାରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ବିଶ୍ୱାସ ଦେଶଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସେ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ଗଙ୍ଗା ବାଳ୍ୟାବଳୀ’ ଓ ଶିବ ସଙ୍ଗସ୍ତ୍ରୀର’ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ସମ୍ଭବତଃ ସେ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଶିବ ଓ ଗଙ୍ଗାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କେତେକ ସଂଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ‘ଗୋରେଖ ବିଜୟ’ ନାମକ ଏକ ମୈଥିଳୀ ନାଟକ ତାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ଜଣାଯାଇଅଛି । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ରଚିତ କେତେକ ଗୀତ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ।

ଏହାପରେ କବି ହରିସିଂହ ଦେବ, ନରସିଂହଦେବ, ଧୀର ସିଂହଦେବ ପ୍ରଭୃତି ରଜାଙ୍କ ଦରବାରରେ ଖ୍ରୀ: ୧୪୪୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ହରିସିଂହଦେବଙ୍କ ଦରବାରରେ ଥିବାବେଳେ ସେ ‘ବିଶ୍ୱଗସାର’ ନାମକ ସୁଦୃଢ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ତାହାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଧୀରମଣିଙ୍କ ଆଦେଶରେ ‘ଦାନ ବାଳ୍ୟାବଳୀ’ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଧୀର ସିଂହଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭୈରବଙ୍କ ସଭାକବି ଥିବାବେଳେ ସେ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ଦୁର୍ଗାଭକ୍ତି ଚରଣିଣୀ’ । ଏହିପରି ଭାବେ କବି ବହୁ ରାଜବଂଶର ଉତ୍ଥାନ ପତନ ସହ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଭାବେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲେ । ସେ ବ୍ୟବହାରକୁଶଳ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେ ଯେ ବୁଦ୍ଧିମାନ, ଚତୁର ଓ ସ୍ୱରସିକ ଥିଲେ ଏହା ତାହାଙ୍କ କବିତାରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ । ବିରହ ମିଳନାତ୍ମକ ସରସ ସଂଗୀତ ବ୍ୟତୀତ ସେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଅବହତ୍ତରେ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ମାତମୂଳକ ସେହିପରି ଶିକ୍ଷାପ୍ରଦ । ରଜା ପ୍ରତିବେଶୀ ରଜାଙ୍କ ସହ କିପରି ପସାଳାପ କରିବେ, ସେନାପତି ଯୁବରାଜଙ୍କ ସହ କିପରି ବ୍ୟବହାର କରିବେ, ଦାସମାନଙ୍କ

ଲଗି ମୁକ୍ତପତ୍ର କିପରି ଲେଖାଯିବ ଏତାଦୃଶ ବ୍ୟାବହାରିକ ବିଷୟର ନମୁନା ତାହାଙ୍କ ‘ଲିଖନାବଳୀ’ରେ ଓଡ଼ିଆ ହୋଇଅଛି ।

ତାହାଙ୍କର ଦୁଇଟି ପତ୍ନୀ ଥିଲେ ଓ ଶେଷ ଜୀବନରେ ସେ ପୁତ୍ର କନ୍ୟାଦି ସହ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀ ୧୯୪୮ରେ ତାହାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା । ଶୁଣାଯାଏ, ଗଙ୍ଗା ନଦୀ କୂଳରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିବା ସମୟରେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା ।

ରଚନାବଳୀ--

କବି ସଂସ୍କୃତ ଅବହଟ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ହେଁ ମୈଥିଳୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିଖିତ ତାହାଙ୍କ ପଦ ବା ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ସବୋତ୍କୃଷ୍ଟ କାଳଜୟୀ କାହିଁ ଭାବେ ପରିଗଣିତ । କବି ଶୈବ ଥିଲେ ହେଁ ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ଗୀତ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଛେମ୍ବଲୀକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି ଲିଖିତ । ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ସଂସ୍କୃତ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ ଓ ବହୁ ପ୍ରକାଶ୍ଟ୍ରୀ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଆଦିରସଗର୍ଭିତ ଶ୍ଳୋକର ପ୍ରକରକୁ ଆଦର୍ଶ କରି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ବରହ ମିଳନ ମାଧୁରୀ ମିଶ୍ରିତ ଏହି ଜଗତାଗୁଡ଼ିକ ଚନ୍ଦ୍ରକାଳୀନ ରାଜା ଓ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ଚିତ୍ର ବିନୋଦନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବି ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ସମ୍ଭବପର । ସେ ଯୁଗରେ ନର୍ତ୍ତକ ନର୍ତ୍ତକୀମାନେ ଏହାକୁ ଅଭିନୟ ସହକାରେ ଗାନ କରୁଥିଲେ । କୃତ୍ତି ରାଜା, ରାଜକୁମାର, ରାଜବଧୂ ଓ ରାଜକୁମାରୀ ପ୍ରଭୃତି କବିଙ୍କ ଆଦିରସାତ୍ମକ କବିତା ପ୍ରମୋଦିତ କରିଥିବ ଓ ରାଜ ଭରବାରର ସଦସ୍ୟବର୍ଗ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କୁ ନୂତନ ଗୀତ ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିବେ । ଏହି ଭାବରେ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ କବି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଛେମ୍ବଲୀର ବିବିଧ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଓ ରତ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନର ବିବିଧ ପ୍ରଭାବକୁ ଭିତ୍ତିକରି ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ କୃଷ୍ଣଲୀଳାତ୍ମକ ଗୀତ ରଚନା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ମିଥିଳାର ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରି ନବଦୀପ ଓ ବୃନ୍ଦାବନର ବୈଷ୍ଣବଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ସମାଦର ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ଜନପ୍ରିୟତା ଫଳରେ ବହୁ ଜବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଭଣିତା ଘୋଗଜର ଗୀତ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗଳାରେ ମିଳିଥିବା ବିଦ୍ୟାପତି ଭଣିତା ଥିବା ବହୁ ଗୀତରୁ ଏକଦା ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଳାର ଜବି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉଥିଲା । ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀର ବ୍ୟବଧାନ ଫଳରେ କବିଙ୍କ ମୈଥିଳୀ କବିତାର ଭାଷାରେ ବହୁଭାବାର ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଘଟିଛି । ଏଥିରେ ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଆ, ଅସମିଆ, ମଗ୍ଧ, ଭୋଜପୁରୀ, ନେପାଳୀ, ସାନ୍ତାଳୀ, ବ୍ରଜଭାଷା ଓ ଅବଧୀ ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାର ଶବ୍ଦାବଳୀ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କୁ ଯଥାର୍ଥତଃ ମୈଥିଳୀ ଭାଷାର ନବ ଜୟଦେବ ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । ତାହାଙ୍କ ସମକାଳୀନ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଜବି ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀଦ୍ୱାରା ଯେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ, ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟମୟ । ତାହାଙ୍କ ଗୀତାବଳୀର ଅନୁସରଣରେ ବଙ୍ଗ, ଆସାମ, ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ଭାରତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ଏକ ମିଶ୍ରିତ ଭାଷାରେ ପଦ ବା ସଙ୍ଗୀତ ରଚନାର ସୁସମାପ୍ତି ହୋଇଥିଲା । ଏହି କୃତ୍ରିମ ଭାଷା ହିଁ ବ୍ରଜ ବୋଲି ଭାଷା ନାମରେ ପରିଚିତ ।

ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ରଚନାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ଗାନ କରୁଥିବାରୁ ଏହି ଭାଷା ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସମାଜରେ ସମାଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ହିନ୍ଦୀ (ବ୍ରଜଭାଷା), ଓ ମୈଥିଳୀ ଭାଷାର ସମନ୍ୱୟରେ ଯେଉଁ କୃତ୍ରିମ ବ୍ରଜ ବୋଲି ଭାଷା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ତାହା ଯେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଗୀତର ପରିଣାମ ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନ ଦାସ, ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସ, ନରେନ୍ଦ୍ରନ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗୀୟ କବିଗଣ ଏହି ଭାଷାରେ ବହୁ ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏପରିକି ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ବକ୍ସିମତୀ, ରଜକୃଷ୍ଣ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଭାଷାରେ ଗୀତ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ସଙ୍ଗୀତର ରସାନ୍ୱନାଥ ଠାକୁର ମଧ୍ୟ ଭାରତୀୟ ଠାକୁର ଛଦ୍ମ ନାମରେ ବ୍ରଜ ବୋଲି ଭାଷାରେ ବହୁ ଗୀତ ରଚନା କରି ଯାଇ-ଅଛନ୍ତି ।

ଗୀତି ଗୋବିନ୍ଦ ରଚିତ ହେବା ପରେ ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାରେ ବୈଷ୍ଣବ କବିତା ବା ପଦାବଳୀ ରଚୟିତା ଭାବେ ବିଦ୍ୟାପତି ହେଉଛନ୍ତି ଓ ଏମ ଓ ବିଶିଷ୍ଟତମ କବି । ଶ୍ୟାକୁନ୍ତଳ ପୁରାଣ, ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ବୟଃସନ୍ଧ୍ୟା, ମିଶାଳାପ, ସଖୀ ସମ୍ଭାଷଣ, ଅଭିସାର, ମିଳନ, ବସନ୍ତଲୀଳା, ମାନ, ପ୍ରେମ ବୈରହ୍ୟ, ଆକ୍ଷେପ, ବିରହ, ରସୋତ୍ସାହ ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ବିଭାବର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କାବ୍ୟିକ କୁଶଳତା ଅତୁଳନୀୟ ।

ପରମ ପ୍ରେମିକା ରୂପରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ମନୋଭାବକୁ କବି ସୁସ୍ଥ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ଓ ଶିଳ୍ପବୋଧରେ ରସାଶିତ କରି ଯେପରି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି, ତାହାର ପଟ୍ଟାନ୍ତର ବିରଳ । ଧୀରେ ଧୀରେ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମର ଉତ୍କଳ ତରଙ୍ଗ ଲୀଳାରେ ସେ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ । ବିରହରେ ତାହାଙ୍କ ବେଦନା-ବିଷମ୍ବତା ଯେପରି କମନୟ, ସେହିପରି ମିଳନରେ ତାହା ହୋଇ ଉଠିଛି ଅପୂର୍ବ ରାଗ-ରଞ୍ଜିତ । ସଖୀମାନେ ରାଧାଙ୍କୁ ସେଇ ମିଳନାନୁଭୂତି ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ ସେ କହିଛନ୍ତି, ସେଇ ଅପାର୍ଥିବ ଅନୁଭୂତିକୁ କଣ କଥାରେ କହି ହେବ ?

“ସଖି, କି ପୁରୁଷି ଅନୁଭବ ମୋର
ସେହୋ ପିରିତ ଅନୁରାଗ ବଖାନିବ
ଭଲ ଭଲ ନୁହେଁନ ହୋୟ ।

ଜନମ ଅବଧ ହାମ ରୂପ ନେହାରୟ
ନୟନ ନ ଭିରପିତ ଭେଲ
ସେହୋ ମଧୁବୋଲ ସବଣହି ସୁନଲ
ସୁଦିପଥ ପରସନ ଭେଲ ।

କତ ମଧୁ ଜାମିନି ରଭସ ଗମାଓଲ
ନ ବୁଝଲ କେସନ କେଲ
ଲଖ ଲଖ ଯୁଗ ହିୟେ ହିୟ ରଖଲ
ତଇ ହିଅ ଜୁଡଲ ନାଗେଲ ।

କତ ବିଦଗଧ ଜନ ରସ ଆମୋଦଲ୍
ଅନୁଭବ କାହୁ ନା ପେଶ
ବିଦ୍ୟାପତି କହେ ପ୍ରାଣ ଜୁଡ଼ା ଏତ
ଲଖେ ନା ମିଳିଲ ଏକ ।”

ଏହାର ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ—

ସଖି, ପରୁରୁ କାହିଁକି ମୋତେ
ସେ ବିଚିତ୍ର ଅନୁଭବ କାହାଣୀ
ସେ ପୀରତି ଅନୁରାଗ ତିଳେ ତିଳେ ଅଭିନବ
ହୋଇବ କିପରି ତାହା ବଖାଣି ?
ଜନମ ଦିନରୁ ମୁହିଁ ସେ ରୂପକୁ ନିରେଖିଲି
ତୃପ୍ତି ହେଲ ମୋର ନୟନ
ସେହି ମଧୁର ବଚନ ଶୁଣି ଶୁଣି ଅନୁଦିନ
ଶୁଣି ପଥ ନୋହିଲୁ ପ୍ରସନ୍ନ ।
କେତେ ଯାମିନୀ ମଧୁର ଆମୋଦେ କଲି ବିଶ୍ରେର
ନ ବୁଝିଲି ସେ କେଳି କେସନ
ହୃଦୟେ ହୃଦୟ ରଖି ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଯୁଗ ସଖି
ମୋ ହୃଦୟ ନ ହେଲୁ ପ୍ରସନ୍ନ ।
ବିଦଗଧ ଜନ କେତେ ରସ ଆମୋଦିଲେ ଚିତ୍ତେ
ନ ଦେଖିଲି ଅନୁଭବ କାରେ
ବିଦ୍ୟାପତି କହେ ସହି ଲକ୍ଷେ ଜନେ ଜଣେ କେହି
ନ ମିଳିଲେ ପ୍ରାଣ ତୋଷିବାରେ ।

ଏହି ଗୀତଟି ସମ୍ପର୍କରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଆଲୋଚକ ଶ୍ରୀକୁମାର ବନ୍ଦୋ-
ପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ଉକ୍ତି ଏଠାରେ ପ୍ରଶିଦ୍ଧାନୁସାରେ—“ଏଠାରେ କୌଣସି
ଏକ ବିଶେଷ ଲୌକିକ ଫେମର ବ୍ୟର୍ଥତା ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ । ମାନବ
ଚିତ୍ତର ସ୍ୱାଭାବିକ ରହସ୍ୟର ସୁସ୍ଥ ଚାହିଦାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏଠାରେ ସାର୍ଥକ
ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । ଫେମର ଚିରନ୍ତନ ଅତ୍ୟୁଦ୍ଧି, ଆଦର୍ଶ ଓ
ବାସ୍ତବ ମଧ୍ୟରେ ଅନନ୍ତତମ ବ୍ୟବଧାନ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଶକ୍ତି ଆଶିଷ
ପ୍ରକାଶରୁ ଏହାର ମୂଳ ପ୍ରସ୍ତବଣ ଆଡ଼କୁ ଦୂରୁତ ଅଭିଯାନ, ରୂପରେ

ରୂପାଘର ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଅନୟୋକ୍ତ ଆଡ଼କୁ ବ୍ୟାକୁଳ ନୟ ଓସାରଣ
 ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରେମର ଦୁରବଗାହ ମହିମା ଓ ଆକର୍ଷଣର ସ୍ଵର ଏହି
 କବିତାରେ ଯେପରି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଅଭବ୍ୟକ୍ତ ଲଭ କରିଛି, ତହିଁରୁ ଏହା
 ପୃଥ୍ବୀବାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୀତି ସମୂହ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଲଭ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ।
 କବିଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଶେଷରେ ଅପରିଭୂତ ଓ ସେଲିଙ୍କ ଆଦର୍ଶ
 ସଜ୍ଞାନରେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵାଭିଯାନପ୍ରୟାସୀ ହୃଦୟାବେଗ ଯେପରି ଏହି
 ମହାଗୀତରେ ନିବିଡ଼ ଏକାନ୍ତତାରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।” (୧)

ନବୀନ ବୟସୀ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଣୟର, ଚୁଷ୍ଟିକୁ ବ୍ୟାପ୍ତ
 ଓ ରହସ୍ୟମୟ କରିବାରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ପ୍ରତିଭା କପରି ତନ୍ମୟ ତାହା
 ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଗୀତିଟିରୁ ଅନୁମେୟ—

ଖନେ ଖନେ ନୟନ କୋନ ଅନୁସରଇ
 ଖନେ ଖନେ ବସନ ଧୁଳି ତନୁ ଭରଇ ।
 ଖନେ ଖନେ ଦଶନ ଛଟା ଛୁଟ ହାସ
 ଖନେ ଖନେ ଅଧର ଆଗେ କରୁ ବାସ ।
 ଚଉଁଳ ଚଲଏ ଖନେ ଖନେ ଚଲୁମନ୍ଦ
 ମନମଥ ପାଠ ପଢ଼ିଲ ଅନୁବନ୍ଦ ।
 ହିରଦୟ-ମୁକୁଳ ହେରି ହେରି ଥୋର
 ଖନେ ଆଁ ତର ଦଏ ଖନେ ହୋୟ ଭୋର ।
 ବାଳା ଶୈଶବ ତାରୁନ ଘେଟ
 ଲଖଏ ନ ପରିଅ ଜେଠ ଜନେଠ ।
 ବିଦ୍ୟାପତି କହ ସୁନ୍ ବରଜାନ
 ତରୁନ ଶୈଶବ ଚିହ୍ନଇ ନଜାନ ।”

ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ—

କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ନୟନ କୋଣକୁ ଅନୁସରଇ
 କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ବସନର ଧୁଳି ତନୁ ଭରଇ ।

ଶଶୁ ଶଶ ଦଶନ ଛଟାରେ ଫୁଟେ ହସ
 ଶଶୁ ଶଶ ଅଧରେ ସେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ବାସ ।
 ଚମକି ଚଳଇ ବେଗେ କେବେ ଚଳେ ଧୀର
 ଆଦ୍ୟ ଭୂମିକାଟି ଏହି ମନ୍ଥ ଗାଠର ।
 କେବେ ଅଳପ ନରେଣି ହୃଦୟ ମୁକୁଳ
 ବସନେ ଆବର ପରକ୍ଷଣେ ହୃଦ ଗୁଳ ।
 ଶୈଶବ ଯୌବନ ଭେଟ ବାଳାର ଶରୀରେ
 କିଏ ବଢ଼ି କିଏ ସାନ ବାରିବୁହେଁ ତାରେ
 କହେ ବିଦ୍ୟାପତି ଶୁଣ ହେ କାହ୍ନୁ ପ୍ରଧାନ
 ବାରି ହୃଦ ନାହିଁ ଏବେ ଶୈଶବ ଯୌବନ ।

ଏହିପରି ପ୍ରଣୟ ରାଗରଞ୍ଜିତ ବିବିଧ କଳା ବିଳାସର ଉଦ୍ଭାବନ
 ଛନ୍ଦ-ବର୍ଣ୍ଣ-ଭାବ-ରୂପ ସୁଷମାର ବୈବିଧ୍ୟ ପ୍ରକଟନ ଓ ବେଦନା ଆସେପର
 ମଧୁର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଯୋଗୁଁ ତାହାଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତ କପରି ଅପୂର୍ବ ରସମୟ
 ତାହାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏଠାରେ ଦିଆଯାଇ ପାରେ—

“ଫୁଟଲ କୁସୁମ ନବ କୁଞ୍ଜ କୁଟୀର ବନ
 କୋଳିଳ ପଞ୍ଚମ ଗାଓଁରେ ।
 ମଳୟାଳୟ ହିମ ସିଖର ସିଧାରଲ
 ପିୟା ନିଜ ଦେଶ ନ ଆଓଁରେ ।
 ଗୁନନ ଗୁନ ତନ ଅଧିକ ଉତାପଏ
 ଉପବନ ଅଳି ଉତ୍ତରୋଳ ରେ ।
 ସମୟ ବସନ୍ତ କନ୍ଦ ରତ୍ନ ଦୁର ଦେଶ
 ଜାନଲ ବିହ୍ନି ପ୍ରତିଜୁଳ ରେ ।
 ଆନମି ନୟନ ନାହିଁ ମୁଖ ନିରଞ୍ଜଳତ
 ତରପିତ ନଭେଲ ନୟନରେ ।
 ଇ ସୁଖ ସମୟ ସନ୍ଧ୍ୟ ଏତ ସଙ୍କଟ
 ଅବଳା କଟି ନ ପରାଣରେ ।

ଦିନୁ ଦିନ ଡିନ ତରୁ କମଳିନୀ ଜନ୍ମ
 ନ ଜାନ୍ତି କି ଜୀବ ପରଜଂତରେ
 ବିଦ୍ୟାପତି କହୁ ଥିକ ଥିକ ଜୀବନ
 ମାଧବ ନିକରୁଣ କନ୍ତରେ ।”

ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ—

ପୁଟିଲ କୁସୁ? ନବ କୁଞ୍ଜ କୁଟିର ବନ
 କୋକିଳ ପଞ୍ଚମେ ଏବେ ଗାଇଲରେ
 ମଳୟ ଅନଳ ହିମ ଶିଖରୁ ଆସିଲା ବହି
 ପ୍ରିୟ ଗୃହେ ଫେରିତ ନ ଆସିଲରେ ।
 ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦନ ତରୁକୁ ଅଧିକ ତପତ କଲ
 ବନ ମୁଖରିତ ଅଳି ରୋଳରେ
 ସମୟ ବସନ୍ତ ଏବେ କାନ୍ତ ରହିଲେ ବିଦେଶେ
 ଜାଣିଲି ମୁଁ ବିହ୍ୱ ପ୍ରତିକୂଳରେ ।
 ଅନିମେଷ ମୋ ନୟନ ଦର୍ଶନେ ପ୍ରିୟ ବଦନ
 ତୃପତ ନ ହେଲ ଏ ନୟନରେ ।
 ଏହି ସୁଖର ସମୟେ ଏତେ ସଙ୍କଟ କେ ସହେ
 ଅବଳାର କଠିନ ପରଶରେ
 ଦିନୁ ଦିନୁ ଶୀତ ତରୁ ଯଥା ବନେ କମଳିନୀ
 ନ ଜାଣେ ମୁଁ ଖାଇବି କେମନ୍ତରେ
 କହେ ବିଦ୍ୟାପତି ଥିକ ଥିକ ମୋ ଜୀବନ
 କଠୋର ମାଧବ ମୋର କାନ୍ତରେ ।

ସ୍ୱାଧୀକୃଷ୍ଟ ଲଳାମୂଳ ଗୀତ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ କବି କେତେକ ଶିବ ବନ୍ଦନା
 ଓ ଆତ୍ମାନୁଭୂତମୂଳକ ଗୀତ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ପରଶତ
 ବୟସରେ ଲିଖିତ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଗୀତରୁ ତାହାଙ୍କ ଭକ୍ତିମତ୍ତ ଓ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ
 ଭାବ ସୁଚିତ ହୁଏ ।

“ତାତଲ ସେକତେ ବାରି ବିନ୍ଦୁ ସମ
ସୁତ, ମିତ, ରମନ, ସମାଜ
ତୋହେ ବିସର ମନ ତାହେ ସମରପିନ୍ଦୁ
ଅବ ମଝେ ହବ କୌନ କାଜ । ୧।

ମାଧବ, ହମ ପରନାମ ନରସା
ଭୁବ୍ଧ ଜଗ ତାରନ ଘନ ଦୟାମୟ
ଅତୟ ତୋହର ବିସବାସା । ୨।

ଆଧ ଜନମ ହମ ଜାଣି ଗମାୟୁକୁ
ଜରା ସିନ୍ଧୁ କତଦିତ ଗେଲୁ
ନିଧୁବନ ରମନ-ରତସ ରଙ୍ଗ ମାତକୁ
ତୋହେ ଭଜନ କୌନ ବେଲୁ । ୩।

କାତ ଚତୁରନନ ମର ମର ଜାଣିତ
ନ ଭୁନ ଆଦି ଅବସାନ
ତୋହେ ଜନମି ପୁନ ତୋହେ ସମାଣିତ
ସାଗର ଲହର ସମାନ । ୪।

ଭନହି ବିଦ୍ୟାପତି ସେସ ସମନ ଭୟ
ଭୁଅ ବିନା ଗତି ନାହିଁ ଆରା
ଆଦି ଅନାଦିକ ନାଥ କହାଣ୍ଡି
ଅବ ତାରକ ଭର ତୋହାର । ୫।

ତ୍ରୃତୀ ପଦ୍ୟାନୁବାଦ—

ମାଧବ, ଶେଷରେ ଏଇ ମୋ ଆଶା
ଘନ ଦୟାମୟ ଜଗତ ତାରଣ
ଭୁମେଇ ମୋର ଭରସା । ୧।
ତାତଲ ବାଳରେ ବାରି ବିନ୍ଦୁ ସମ
ସୁତ, ମିତ, ନାରାଣୀ
ତୋତେ ଭୁଲି ତାଙ୍କୁ ମନ ଅରପିଲି
ଏବେ ହେବ କି କାରଣ । ୨।

ଅଧେ ଜୀବନ ମୋ କଟିଲ ନିଦରେ
(ଜର) ଶଇଶବ ଗଲ ଚାଲି

ହୀଡ଼ା କଉତୁକେ ରମଣୀ ବିଳାସେ
କେବେ ବା ତୋତେ ଭଜିଲି ?

କେତେ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ଦେଇଲେ ବିଦାୟ
ନାହିଁ ତୋ ଆଦି ବିଲୟ

ତୋ ଠାରୁ ଜନମି ତୋ ଠାରେ ବିଲୁନ
ଯେସନେ ଲହରୀତୟ । ୩ ।

ଭଣେ ବିଦ୍ୟାପତି ସମନ ଭୟରୁ
ନାହିଁ ଗତି ତୁମ୍ଭ ବିନା

ତୁ ବୋଲଉ ଆଦି ଅନାଦି କାରଣ
ତାରିବା ଭର ତୋ ସିନା । ୪ ।

ବିଦ୍ୟାପତି ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଗୀତି ରଚନା ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ ମନେହୁଏ । ଚତୁର୍ଥାକୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳରେ ଶାସକ ଓ ରାଜ ପ୍ରତିନିଧି ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ସ୍ୱରଚିତ ଏକ ବ୍ରଜବୋଲି କବିତା ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ସମ୍ଭାଷଣ କାଳରେ ଶୁଣାଇଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ଚୈତନ୍ୟ ତରତାମୃତରୁ ଜଣାଯାଏ । ସେ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଭବାନୁରୂପ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କେତେକ କବିତା ମଧ୍ୟ ଶୁଣାଉଥିଲେ । ରାମାନନ୍ଦ ମୈଥିଳୀ କବିତା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବଙ୍ଗଳା, ବ୍ରଜଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଶଙ୍ଖାବଳୀ ମିଶାଇ ବହୁ ପଦାବଳୀ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟ କେତେକ କବି ମଧ୍ୟ ଗୀତି ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏତାଦୃଶ ଗୀତି ରଚୟିତା ଭାବରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର, ଚମ୍ପୈରାୟ, ମାଧବୀ ଦାସୀ, କାହ୍ନୁ ଦାସ, ମୁରାରି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବଙ୍ଗଳା ପଦକଳ୍ପତରୁ, ଖାନନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିରେ ଏହି କବିମାନଙ୍କ କେତେକ ଗୀତି ସଂକଳିତ ହୋଇଅଛି । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର ବ୍ରଜବୋଲି ଗୀତି ରଚୟିତା ଭାବେ ରାୟ ଦାମୋଦର ଦାସ, ଗୁନ୍ଦ କବି, ଯଦୁପତି ଦାସ ପ୍ରଭୃତି କବିଗଣ ସୁବିଖ୍ୟାତ । ରାୟ ଦାମୋଦର ଓ ଗୁନ୍ଦ କବି ପୁରୀର ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସଭାକବି ଏବଂ ଯଦୁପତି ଦାସ ନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସଭାକବି ଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶିତ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟାଦର୍ଶ’ରେ ଏହି କବି ସମୂହଙ୍କ କେତେଗୋଟି ସଙ୍ଗୀତ ସଂକଳିତ ହୋଇଅଛି ।

ପରିତାପର ବିଷୟ, ଓଡ଼ିଶାର କବିମାନଙ୍କ ରଚିତ ବ୍ରଜବୋଲି ଗୀତ-
ମାନଙ୍କର ସଂକଳନ ଓ ଚତୁର୍ଥପର୍ବ ଅନୁଶୀଳନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ହୋଇ ପାରିନାହିଁ ।

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଦଶକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ
ବୈଷ୍ଣବ କବି ଏହି ମିଶ୍ର ଭାଷାରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ସଂଗୀତ ଆଦର୍ଶରେ
ଗୀତ ରଚନା କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳୁଅଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ
ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର କବି ପିଣ୍ଡିକ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ ଓ ଗୌରଚରଣ ଅଧିକାରୀ
(୧୮୧୪-୧୮୯୦)ଙ୍କ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଗୀତ ଦୁଇଟିର ଆଦ୍ୟ ପଦ ଉଲ୍ଲେଖ
କରାଗଲା ।

(୧) ଓହ୍ଲେ ମାଧବ ତବ ବିରହେ ଦୁଃଖୀ ରାଜ
ପ୍ରଣର ମନସିନ ବିଶିଖ ଭୟ ହର
ଭୁଞ୍ଜି ଭବେ ଲୀନ ହୋଇ ହେ । ୧ ।

ରୋଦତ ଖେଦ ଅଧୀର ଭଲ ନନ୍ଦ
ଚନ୍ଦନ ଚୁନ୍ଦ ଉଦିଆର
ବିଷଧରପୁର ଗରଳ ବହି ଆନତ
ମାନତ ମଲୟ ସମୀର । ୨ ।

(ବସନ୍ତରାସ—ପିଣ୍ଡିକ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ)

(୨) ଗାନ କର ହରିନାମ ରସିଆ ବରଜରଜ କହୁପୁର
ଗୋପ ଗୁଆଲିନୀ ମାନସ ଲୁଚେ ମୋହନ ବେଶ ବନୟାର । ୧ ।
(ଗୌରଚରଣ)

ଅଞ୍ଚଳରେ କେତେକ ଆଲୋଚକ ଏତାଦୃଶ ଗୀତ ରଚନାକୁ
ବିକୃତ ବଙ୍ଗଳା ମନେକରି ଏହାପ୍ରତି ଉପେକ୍ଷା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି ।
ଓଡ଼ିଶାର କବିଗଣ ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ଗୀତ ରଚନା କଲବେଳେ
ଚହ୍ନରେ ଓଡ଼ିଶାର ଦେଶଜ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନ କରିବା ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ।
ଚମ୍ପତିଙ୍କ ରଚନାରୁ ଦୁଇଟି ପଦ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର
କରାଗଲା ।

୧-(କ) ଦଶଗୁଣ ଅଧିକ ଅନଳେ ତନୁ ଦାହକ
ରତି ଚିହ୍ନ ଦେଖି ଓଡ଼ି ଅଙ୍ଗେ
ତମ୍ପତି ପେଡ଼ି କପୁର ଯବ ନମିଲବ
ତବ ମୀଲବ ହରି ସଙ୍ଗେ ।

ବୈଷ୍ଣବ ପଦାବଳୀ ପୃ ୫୨୪

(ପେଡ଼ି = ପଇଡ଼—କପୁର ମିଶା ପଇଡ଼ ପାଣି ପିଇଲେ ବିଷ ହୁଏ)

(ଖ) ତାହେ ଲାଗି ଅଳ୍ପ ପାନ ସବ ତେଜଲ
ଜପକରୁ ତାଙ୍କର ନାମ
ତମ୍ପତି ପତି କହ ସୋଇ ଯୁବତବର
ଖାଉତ ପୁନ ତଛୁ ଗାମ ।

(ଅଳ୍ପପାନ = ଭାତପାଣି । ତାଙ୍କର = ତାହାଙ୍କର । ଗାମ = ଗୁଣସମୂହ)

ଓଡ଼ିଆରେ ନୂତନ ଛନ୍ଦର ଅନୁବେଶ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ
ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଓଡ଼ିଆକୁ ଅସ୍ପୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । କେତେକ ଓଡ଼ିଆ
ଛନ୍ଦର ଆହରୂପ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତାବଳୀରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯଥା—

(୧) ଓଡ଼ିଆ ନବାକ୍ଷରୀ ବୁଝି ବା ଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗ ସହ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ
ନମୋକ୍ତ ଗୀତିଟିର ସାଦୃଶ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ—

‘ଏ ଧନ କର ଅବଧାନ
ତୋ ବିନେ ଭନମତ କାନ ।
କାରଣ ବିନୁ ଟେଲେ ହାସ
କି କହ ଏ ଗଦ ଗଦ ଭାଷ ।’
(କାନ—କାହିଁ)

(୨) ଅଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର ବାଣିଷ୍ଠ ଓଡ଼ିଆ ନଳିନୀ ଗୋଡ଼ା ବୁଝି ସହ
ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ନମୋକ୍ତ ଗୀତିଟିର ସାଦୃଶ୍ୟ ସୁଷ୍ପ ।

“ମଲୟ ପବନ ବହ
ବସନ୍ତ ବିଜୟ କହ ।

ଭ୍ରମର କରଇ ଶେଳ
ପରିନଳ ବହି ଓର ।
ରତ୍ନପତି ରଙ୍ଗ ଦେଲ
ହୃଦୟ ରଞ୍ଜିତ ଭେଲ ।

(ଭେଲ—ହେଲ । ରଞ୍ଜିତ—ଆନନ୍ଦିତ)

(୩) ଦଶ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ କୃତ ମୁଖାର ସହ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ
ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଗୀତିକିର ସାଦୃଶ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ।

‘ମଧୁରୁତୁ ମଧୁର ପାନ୍ତି
ମଧୁର କୁସୁମ ମଧୁ ମାତି ।
ମଧୁର କୁଳାବନ ମାଝି
ମଧୁର ମଧୁର ରସରଜ ।

× ×

ମଧୁର ମଧୁର ରସଗାନ
ମଧୁର ବିଦ୍ୟାପତି ଭାନ ।’

(ପାନ୍ତି—ପନ୍ତି । ମାଝି—ମଝିରେ । ଭାନ—ଭଣେ)

(୪) କେଦାର, ଦେଶାକ୍ଷ, ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ପରିଚିତ
ଏକାଦଶ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ କୃତ ସହ ସାଦୃଶ୍ୟ—

‘ଆଜୁ କାହେ ଗୋପୁ ଶ୍ରୀପନ ସେତି
ମୋଡ଼ୁ ଭୁଲୁ ଭୁଲୁ ଅଛୁନ ଆଖି ।
ଅଙ୍ଗ ଦେଇ ମୋଡ଼ି କହିଛ କଥା
ଜନ୍ମ ଅନ୍ତରେ କି ଭେଲ ବ୍ୟଥା ।

× × ×

ବିଦ୍ୟାପତି କହ ଏକଥା ଦଡ଼
ଗୋପନ ପୀରତି ବିସମ ବଡ଼ ।’

(ଆଜୁ—ଆଜି । କାନ୍ଦେ—କମ୍ପା । ଚୋପୁ—ତୋତେ ।
 ସୁସନ—ଏପରି । ହୋପୁ—ହୁଏ । ଜନ୍ମୁ—ଯେପରି ।
 ଭେଲୁ—ହେଲୁ । ଦଡ଼—ଦୃଢ଼ ।)

(*) ୧୭ଶ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ଶ୍ଳୋକରୁ ବୁଝି ସମ୍ଭବ
 ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଗୀତର ସାଦୃଶ୍ୟ—

‘ନାମିତ ଅଳଙ୍କେ ବେତଲୁ
 ମୁଖ-କମଳ ଶୋଭେ
 ରାହୁକ ବାହୁ ପରଶିଲୁ
 ଶଶି ମଣ୍ଡଳ ଲୋଭେ ।
 × × ×
 କଳସ କୁଚ ଲୋଟାଇଲୁ
 ଦନ ସାମର ବେଣୀ
 କନକ ପରଶ ସୁଚଲୁ
 ଜାନି କାରି ନାଗିନୀ ।’

(ନଇଁ ପଡ଼ିଥିବା ଅଳଙ୍କ ବେଷ୍ଟିତ ମୁଖମଣ୍ଡଳ ଶୋଭା ପାଉଛି ।
 (ଏହା) ଶଶିମଣ୍ଡଳ ଲୋଭରେ ରାହୁର ବାହୁଗଣ କରୁବା ସଦୃଶ । (ତାହାର)
 ଦନକୃଷ୍ଣ ବେଣୀ କୁଚ କଳସରେ ଲୋଟୁଛି । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ପଦ୍ମ ଉପରେ
 କୁଣ୍ଡଳପିଣୀ ଶୋଭୁବା ସଦୃଶ ।)

ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଗୀତ ସମ୍ଭବ ସଦୃଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି
 ଦେବଦାସର ଦାସଙ୍କ ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀର ଏକ ଛନ୍ଦର ସାଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ
 ଏ ଛନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଯଥା ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ଗୀତ—

‘ଯବ ଗୋଧୁଳ ସମୟ ବେଳି
 ଧନ ମନ୍ଦିର ବାହାର ରେଲି ।
 ନବ ଜଳଧର ବିଜୁରି ରେହା
 ଦୁଇ ପସାରିଆ ଗେଲି । ୧ ।

ଧନ ଅଳପ ବୟସୀ ବାଳା
 ଜନ୍ମ ଗାଁଥାନ ପୁଣ୍ୟ ମାଳା

ଥୋର ଦରଗଜେ ଆଶା ନ ପୁରଇ
ବାଡ଼ଇ ମୁଦନ ଜ୍ଞାନା । ୨ ।

ଦେବଦୁର୍ଲଭଙ୍କ ରଚନା—

‘ସଜଳ ଜଳଦ ଲାନ୍ତି
ଜଳମଣି ଜଣି ଭାନ୍ତି
ଅମଳ କମଳ ମୁଖ ମଞ୍ଜୁଳ
ଅନଳ ଅଳକା ପନ୍ତି ।
ଅରୁଣ ଅଧର ରଜେ
ମୁରଲୀ ମଧୁର ବାଜେ
ନାସେ ମୋତିବର ଗଗନେ ଶୁନ୍ଦ
ଅଧର ପରେ ବିରଜେ ।’

ଅଭିମନ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି ଦୈଷ୍ଟିକ କବିଙ୍କ କବିତାରେ ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ
କବିତାର ଭାବର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ନିହିତ । ବିଶେଷତଃ ବୟଃ ସନ୍ଧ୍ୟାମୁଳକ
ପ୍ରାନ୍ତରେ ଏହା ସୁଷ୍ପଷ୍ଟ ।

ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତର ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁ ଅସମିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ
ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ବହୁ ପଦାବଳୀ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଆସାମର
ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଶଙ୍କର ଦେବ (୧୪୪୯-୧୫୫୮) ସଦାଜ୍ୟୋ ଏତାଦୃଶ ଗୀତ
ରଚନା କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବି ମଧ୍ୟ ଏତାଦୃଶ
ଗୀତ ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ
‘ବର ଗୀତ’ ବା ଦିବ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହିପରି ଭାବେ
ଏହି ମହାନ କବିଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତ ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦ ବର୍ଷ ଧରି ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଭାଷା ଓ
ସାହିତ୍ୟକୁ ବିପୁଳ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକ
ସୁବିସ୍ତୃତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେ ସଂପ୍ରୀତି ଓ ସନ୍ମେଳନର ଭାବତରଙ୍ଗ ଖେଳାଇ
ଦେଇଥିଲା, ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଯାହାହେଉ ଏକ
ପ୍ରଭାବ ସମ୍ପର୍କରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଧିକ ଅନୁଶୀଳନର ଯେ ଆବଶ୍ୟକତା
ରହିଛି ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

କବୀର

ଜୀବନ କଥା—ଭାରତର ମଧ୍ୟଯୁଗର ବୃତ୍ତିସ୍ଥ ସାଧକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କବୀର ଅନ୍ୟତମ । ମଧ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟାନ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ବୃତ୍ତିସ୍ଥ ସନ୍ଥ କବି ବା ଭକ୍ତ କବି ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ନାମ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ; ମାତ୍ର ସେ ଥିଲେ ନିରକ୍ଷର । କବି ହେବାର ଅଭିଳାଷ ତାଙ୍କର ନଥିଲା । ସେ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକ । ‘କବୀର ପନ୍ଥ’ ନାମକ ଏକ ଧର୍ମ ସଂପ୍ରଦାୟର ଗୁରୁ ଭାବରେ ସେ ସ୍ୱୀକୃତ । ସବୁ ଧର୍ମଗୁରୁଙ୍କ ପରି ତାହାଙ୍କ ଜନ୍ମ, ଶିକ୍ଷାଧାନ, ପରିବାର ଓ କାର୍ଯ୍ୟକାଳ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ଅଲୌକିକ କାବ୍ୟତନ୍ତ୍ରୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଉତ୍ତରପ୍ରଦେଶର ଗୋରଖପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମଗହର ନାମକ ଏକ ଗ୍ରାମରେ ଏକ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ମୁସଲମାନ ତନ୍ତ୍ରବାଦ୍ୱ ପରିବାରରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଲରୁ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ନିମା; ମାତ୍ର କବୀରଙ୍କ ହୃଦୁ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏହା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ କବୀର ହେଉଛନ୍ତି ଜନନିକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବିଧବା କନ୍ୟାର ପୁତ୍ର । ଲରୁ ଓ ନିମାଙ୍କ ପରିବାରରେ ସେ ପ୍ରତିପାଳିତ ହୋଇଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ: ୧୩୯୮ରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । କାଳିଙ୍କଦ୍ୱାରା କୋରନ୍ଦ ଅନୁଯାୟୀ ମୁସଲମାନ ଶାତରେ ତାଙ୍କର ନାମକରଣ ହୋଇଥିଲା ‘କବୀର’—ଏହାର ଅର୍ଥ ମହାନ । ମୁସଲମାନ ହେଲେହେଁ କବୀରଙ୍କ ପିତା ସମ୍ଭବତଃ ‘ଦଶନାମୀ’ ଅଥବା ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ଘୋଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

କବୀରଙ୍କ ଶୈଶବ ଓ କୈଶୋର ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ଜନଶ୍ରୁତିରୁ ବିଶେଷ ଉପାଦାନ ମିଳେନାହିଁ । ଆର୍ଥିକ ଅସୁବିଧା ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ

ଏହି ସମୟରେ ସେ କୌଳିକ କୃତ୍ତିରେ ନିୟୋଜିତ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବପର । ସାଂପ୍ରଦାୟିକ ପୂଜା ଓ ଉପାସନା ପ୍ରତି ଏହି ବୟସରୁ ହିଁ ତାଙ୍କ ମନରେ ବିରାଗ ଜନ୍ମିଥିଲା ଓ ସେ ବିଶିଷ୍ଟ ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ମୁସଲମାନ ସଂପ୍ରଦାୟ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି କ୍ଷୁଦ୍ଧ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ମାତ୍ର ଆପଣାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବ, ସାଧନା ଓ ଚରଣବତ୍ତ ଯୋଗୁଁ କ୍ଷମେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ।

ସାଧୁ ସଙ୍ଗ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଶ୍ମର ବହୁ ସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ଭାଗ କାଶ୍ମୀରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ସମ୍ପର୍କରେ ମତଭେଦ ଥିଲେହେଁ ସେ ଗୃହୀ ଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀ ସନ୍ତାନସନ୍ତତି ଥିବା ଜଣାଯାଇଅଛି । ତାହାଙ୍କ ପତ୍ନୀଙ୍କ ନାମ ଲୁଲ ଓ ଦୁଇ ପୁତ୍ର, କନ୍ୟାଙ୍କ ନାମ କମାଲ ଓ କମାଲ । ମାତ୍ର କଶ୍ମରଙ୍କ ହିନ୍ଦୁ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଏ ବିଷୟ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ସଂସାରୀ ହେଲେହେଁ ସେ ଥିଲେ ଉଦାସୀ ଓ ଭାବେଭୋଳା ହୃଦୃତ୍ତର । ଭଗବତ ଭାବନାରେ ହିଁ ସେ ସବଦା ବିଚାର ହୋଇ ରହୁଥିଲେ । ଅଧିକ ଧନ ଆହରଣ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର କୌଣସି ମୃଦୁ ନଥିଲା । ଜୀବନ ଧାରଣ ପାଇଁ ଯେତକ ଆବଶ୍ୟକ ସେଥିରେ ହିଁ ସେ ଥିଲେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ । ଆପଣାର ଓ ପରିବାରର ସମସ୍ତ ଭାର ସେ ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ରୁଜୁ ଦେଇଥିଲେ । ଏଭଳି ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାଙ୍କ ପରିବାରର ଲୋକେ ଦୁଃଖ ଓ ଅଭାବରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ହିନ୍ଦୁ ଗୁରୁଙ୍କ ଶିଷ୍ୟତ୍ବ ଗ୍ରହଣ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଅଶାନ୍ତିର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ ଥିଲା । କଶ୍ମରଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ନଥିଲେ ହେଁ ସେ ଏଥିରେ ବିଚଳିତ ନ ଥିଲେ ଭଗବତ ଭାବନାରୁ ହିଁ ଶାନ୍ତି ଖୋଜି ପାରିଥିଲେ ।

ଆପଣାର ନିର୍ଭୀକତା ଏବଂ ନୂତନ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ଯୋଗୁଁ ସେ ମଧ୍ୟ କମ୍ ନିନ୍ଦୁଣ୍ଡିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସମାଜର ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ

କରି ଓ ସେମାନଙ୍କ ଗନ୍ତବ୍ୟରେ ଜାଳାନ୍ତିପାତ କରି ସେ ପଡ଼ିତ ନିଗୂହତ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଦୁଃଖ-ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା, ଭ୍ରାନ୍ତି ଓ କୁସଂସ୍କାରକୁ ମର୍ମେ ମର୍ମେ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ଓ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ଧର୍ମାନ୍ତର ଓ କୁସଂସ୍କାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ଵର ଉତ୍ତେଜନ କରିଥିବାରୁ ତାହାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଭିଯୋଗ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଦିଲ୍ଲୀର ସମ୍ରାଟ ଆନ୍ତି ସିକନ୍ଦର ଲୋଦୀ । ସେ କବୀରଙ୍କୁ ଦିଲ୍ଲୀକୁ ଡକାଇ ଆଣି ତାଙ୍କୁ ନାନାଭାବରେ ନିଗୂହତ ତଥା ଦଣ୍ଡିତ କରାଇଥିଲେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ କାବଦନ୍ତୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । କଥିତ ଅଛି ସିକନ୍ଦର ଲୋଦୀ ତାଙ୍କୁ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ାଇ, ନିଆଁରେ ପକାଇ, ହାତୀ ପାଦତଳେ ପକାଇ ମଧ୍ୟ ମାରପାରିଲେ ନାହିଁ । କବୀରଙ୍କର ଏପରି ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ଦେଖି ସେ ଅବଶେଷରେ ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଏହାହିଁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କବୀର ଥିଲେ ତାହାଙ୍କ ଧର୍ମ ବିଶ୍ଵାସରେ ଅଟଳ, ନିର୍ଭୀକ ଓ ଅବିଚଳିତ । ଯାହାହେଉ ହମେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ଵ ସ୍ଵୀକାର କରିଥିଲେ । ସମ୍ରାଟର ନିମ୍ନଶ୍ରେଣୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ବହୁ ରାଜା ଜମିଦାର ଓ ଧନିକ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଣନ ଶିଷ୍ୟଭାବେ ରାଜା ଗରମିନ୍ଦ୍ର ଓ ଧର୍ମଦାସଙ୍କ ନାମରେ ବହୁ କାବଦନ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ।

କବୀର ଥିଲେ ଫାର୍ସୀଜ୍ଞା । ସେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଶହ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିଥିଲେ । ଆଲୋଚକମାନଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୮ ଅଥବା ଖ୍ରୀ: ୧୫୯୮ରେ ତାଙ୍କର ଦେହାନ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ କାବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ତାହା ବେଶ୍ କୌତୁହଳପ୍ରଦ ।

କବୀର ଦେହତ୍ୟାଗ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ କାଶୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସୁଜନୁସ୍ଥାନ ମଗହର ଯିବାକୁ ସାକଳ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି—ଏହା ପ୍ରଚ୍ଛଦିତ ହୋଇଗଲା । ବହୁ ଭକ୍ତ ଏହା ଶୁଣି ଏଥିରୁ ତାଙ୍କୁ ନିବର୍ତ୍ତାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ; ମାତ୍ର କବୀର କହିଲେ—ଯାହାର ହୃଦୟ ଭକ୍ତିଭାବ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ନିର୍ମଳ ସେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତି ପାଇବ । କାଶୀରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ଯେ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ ଏ ଭାବନା

ଭୁଲି । କବୀର ଆପଣାର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାହାରମ୍ଭ କରିବାରୁ ହଜାର ହଜାର ଶିଷ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ଶେଷ ଦର୍ଶନ ଓ ଶେଷ ସାମ୍ବିଧି କାମନାରେ ତାହାଙ୍କ ପଛେ ପଛେ ଚାଲିଲେ । ମଗହର ନିକଟରେ ପ୍ରବାହିତ ଅମୀ ନଦୀ ଶରରେ ଥିବା ଏକ ପରତ୍ୟକ୍ତ ଶୂନ୍ୟ କୁଟୀର ନିକଟରେ କବୀର ପହଞ୍ଚି ସେଇ କୁଟୀରରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ କହିଲେ—“ପୋ ପାଇଁ କିଛି ପଦ୍ମଫୁଲ ଓ ଦୁଇଟି ଧଳା ଗୁଦର ଆଣ ।” ଶିଷ୍ୟମାନେ ଅନତିଦିନମ୍ଭେ ବହୁ ପଦ୍ମଫୁଲ ଓ ଧଳା ଗୁଦର ଦୁଇଟି ଆଣି ତାଙ୍କୁ ଦେଲେ । କବୀର କହିଲେ—ଏଥର ଭୂମେମାନେ କୁଡ଼ିଆ କବାଟଟି ବନ୍ଦ କରି ଚାଲିଯାଅ ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଟିକିଏ ଶୋଇବି ।”

ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଦୁଇ ସଂପ୍ରଦାୟର ନେତା ଗୁଡ଼ିପାରିଲେ, ଗୁରୁଜୀ ବୋଧହୁଏ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ ନିଦ୍ରାରେ ଶୟନ କରି ସମାଧିସ୍ଥ ହେବେ । ହିନ୍ଦୁ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ନେତା ଗାରସିଂହ ଗୁରୁଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ଜଣାଇଲେ—“ମୋତେ ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ ଆପଣଙ୍କ ଦେହାବସାନ ପରେ ଆପଣଙ୍କ ପବିତ୍ର ଦେହକୁ ମୁଁ ନେଇ ହିନ୍ଦୁ ପ୍ରଥାରେ ସନ୍ତକାର କରିବି ।”

ମୁସଲମାନ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ବିଜଳୀ ଖାଁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କହିଲେ—“ମୋତେ ଅନୁମତି ଦିଅନ୍ତୁ, ମୁଁ ଆପଣଙ୍କ ପବିତ୍ର ଦେହକୁ ମୁସଲମାନ ଗୁଡ଼ରେ କବର ଦେବି ।”

କବୀର ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କର ସମାଧି ପରେ ତାହାଙ୍କ ଦେହକୁ ସନ୍ତକାର କରିବା ଲାଗି ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନିଶ୍ଚୟ ସଂଘର୍ଷର ସୁସମ୍ଭାବ ହେବ, ଏଣୁ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗାଳିଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଣାଇ ଦେଲେ “ମୋର ନିଶ୍ଚୟ ଦେହ ପାଇଁ ଭୂମେମାନେ ବିବାଦ କରିବେ । ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଏଥିପାଇଁ ତୁମ ଭିତରେ ବିବାଦ ବା ରକ୍ତପାତ ନ ହେଉ । ଏହାହିଁ ମୋର ଆଦେଶ, ଏହା ପାଳିତ ହେଲେ ହିଁ ତୁମର କଲ୍ୟାଣ ହେବ ।”

ଉଭୟ ସଂପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ଏହାକୁ ମଥାପୋତି ମାନିନେଲେ । ଶିଷ୍ୟମାନେ କୁଡ଼ିଆର ଦୁଆରଟିକୁ ଆଉଜେଇ ଦେଇ ଦୂରକୁ ଅପସରି

ଗଲେ । ଗୁରୁ ଦେହତ୍ୟାଗ କରୁଛନ୍ତି, ଏଇ ଦୁଃଖରେ ଶିଷ୍ୟ ଭକ୍ତମାନେ
 ହିନ୍ଦନ କରୁଥାନ୍ତି, କଖାରଙ୍କ ଜୟମୁନରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ କମିତ ହେଉଥାଏ ।
 ଏହିପରି ବହୁ ସମୟ ଅତିବାହିତ ହେବା ପରେ କୁଟୀରର ଦ୍ଵାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ
 କରାଗଲା । ଦେଖାଗଲା, କୁଟୀର ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ଦୁଇଟି ଚାନ୍ଦର ବିଛା
 ହୋଇଛି ଓ ଚାନ୍ଦର ଉପରେ କିଛି ଧନୁ ଫୁଲ ରହିଛି । ଗୁରୁଙ୍କ
 ଦେହର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ।

ରାଜା ବୀର ଯିଂହ ପଦ୍ମଫୁଲ ସହ ସେଇ ଚାନ୍ଦର ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକୁ
 କାଶିକୁ ନେଇଯାଇ ସେଠାରେ ତାହାକୁ ବିଧିପୂର୍ବକ ଦାନ୍ତ କଲେ ।
 ତାହାର ପବିତ୍ର ଭସ୍ମକୁ ସେ ଯେଉଁଠି ପ୍ରୋଥୁତ କରିଥିଲେ ତାହା ଏବେ
 ‘କଖାର ଗ୍ରୋର’ ନାମରେ ପରିଚିତ । ବିଜଳ ଶା ଆନ୍ୟ ଚାନ୍ଦରଟିକୁ
 ମନ୍ତ୍ରପୁରରେ କବର ଦେଇଥିଲେ । ଏଠାରେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଉଭୟ
 ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ମିଳିତ ଉଦ୍ୟମରେ ଏକ ମଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା
 ମଧ୍ୟ ଏବେ ଏକ ଘର୍ଷ ସ୍ଥାନ ଭାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଏହିପରି ଭାବେ କଖାର ହିନ୍ଦୁ
 ମୁସଲମାନ ଦୁଇ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟାଘର ଅବସାନ କରିବା
 ଏକତା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିପାରିଥିଲେ ।

ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ ଓ ଧର୍ମନୀତି

କଖାର ଥିଲେ ଶ୍ରାବୁକ ଓ ବିଚାରବନ୍ତ । ତାହାଙ୍କ ଭକ୍ତରେ
 ଭାବ ପ୍ରବଣତାର ଧର୍ମ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ସ୍ଥିର ବୁଦ୍ଧି ଓ ବିଚାର
 ବେଶତା ହିଁ ତହିଁରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ଯାହା ସେ ସତ୍ୟ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ
 କରୁଥିଲେ ତାହାକୁ ହିଁ ନିର୍ଭୀକ ଭାବେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ
 ତାହାଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ଦୃଢ଼ତା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ସୁଗଣ୍ଡର ଝଗ୍ଠର-
 ଭକ୍ତ ଓ ଆତ୍ମବିଶ୍ଵାସ ହିଁ ତାଙ୍କୁ କରିଥିଲା ବଳୀୟାନ । ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତ-
 ମାନଙ୍କ ପରି ସେ ନିଜକୁ କେଉଁଠି ପତିତ ବା ମାତ ବୋଲି ଅଭିହିତ
 କରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଭଗବତ୍ ସାଧନା ଥିଲା ଆପଣାର ପ୍ରବୃତ୍ତି
 ଓ ବିଷୟଲକ୍ଷ୍ୟା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏକ ସଂଗ୍ରାମ । ନିର୍ଭୀକ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତି
 ବିଶେଷଙ୍କ ଦୋଷ, ଦୁର୍ବଳତା, ଭଣ୍ଡିତା, କପଟତାକୁ ସେ ଆହାତ
 କରିବାକୁ ପଶ୍ଚାତ୍ତପଦ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ସମକାଳୀନ ଧର୍ମ ଓ ଭଣ୍ଡାମି

ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ଏକ ପ୍ରକାର ଯୁଦ୍ଧ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ଆପଣାର ମୁକ୍ତି ନୁହେଁ, ଜନସାଧାରଣଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ବିଧାନ ହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଶକ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଥିଲା ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ନିରକ୍ଷର ସାଧକଙ୍କ ବାଣୀ ମଧ୍ୟଯୁଗର ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଅସଂଖ୍ୟ ଜନ ମାନସରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା, ତାହାର ପଟ୍ଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ଡଃ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ କବୀରଙ୍କୁ ସେଥିପାଇଁ ଯଥାର୍ଥତଃ ଏକ ‘ସୁଗାବତାର’ ଭାବେ ଅଭିହିତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । (କବୀର ପୃ-୧୭୯)

ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଭାରତୀୟ ସାମାଜିକ ପରିସ୍ଥିତିରୁ କବୀରଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ମନେହୁଏ । ସେତେବେଳେ ବହୁ ଜାତିରେ ବିଭକ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ନିମ୍ନ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କୁ ଧର୍ମାଚରଣର ସୁଯୋଗ ମିଳୁ ନ ଥିଲା । ସମାଜରେ ଅନେକେ ନୀତି, ପତିତ ଓ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମାଚରଣର ସୁଯୋଗ ଦେବାଲାଗି ଓ ସମାଜର କୁସଂସ୍କାର ଦୂର କରିବା ଲାଗି ସେ କବୀରଙ୍କ ଭଳି ମହାପୁରୁଷ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏହା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେ ସମୟରେ ଅତ୍ୟାଚାର, ଅଜ୍ଞତା ଅଥବା ପ୍ରଲୋଭନର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ କେହି କେହି ଧର୍ମ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନ ଧର୍ମମତ ଉପରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାଲାଗି ପ୍ରଭୁ ଶକ୍ତି କେବଳ କବୀରଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଭୁ ହିଁ ଦେଇ ପାରିଥିଲା । ମୁସଲମାନ ସଂସ୍କୃତିରେ ପ୍ରତିପାଳିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେ ଯେଉଁ ସାବ୍ୟସ୍ଥାନ ଭାବ ପ୍ରଭୁର କରିଥିଲେ, ତହିଁରୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଓ ଦୃଢ଼ତା ଲାଭ କରିଥିଲା । କବୀରଙ୍କ “ସନ୍ଥମତ” ଜାତିବିଚ୍ଛେଦ-ନିର୍ମୂଳିତ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କୁ ଧାର୍ମିକ ଚେତନାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରିବା ପାରିଥିଲା ।

ଜାତିଗତ ନିକୁଷ୍ପତା, ଭଗବତ୍ ଉପାସନା ଓ ଭକ୍ତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାଧକ ନୁହେଁ । ଏହା ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ରାମାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୁର କରିଥିଲେ ହେଁ କବୀର ହିଁ ଜୀବନାଚରଣ ଓ ବ୍ୟାବହାରିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହା ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ପାରିଥିଲେ । ଏକ ସଂପ୍ରଦାୟ ଗଠନ କରି ସେ

“ଏଲେଶ୍ୱର ବାଦ” ଓ ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଭାଷାରେ, “ଜଣ୍ଡୁରଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଖଟ ଓ କୁଞ୍ଜର (ହାମ) ସମାନ; ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଚଣ୍ଡାଳ ମଧ୍ୟରେ-କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ । ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଜ୍ୟୋତି ବିଦ୍ୟମାନ । ଯେପରି ଜାଳଗାଈ ଓ ଧଳା ଗାଈର ଦୁଧ କେବଳ ଧଳା ହିଁ ହୋଇଥାଏ—ଏହା ଠିକ୍ ସେହିପରି ।”

ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱୀକୃତି ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଜନସାଧାରଣଙ୍କ କଥିତ ଭାଷାର କୌଳିକ ସ୍ୱୀକୃତି ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ କେବଳ ମୁଣ୍ଡମେଣ୍ଟ ସଂସ୍କୃତାୟ ବିଶେଷଜ୍ଞ ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ଜନସାଧାରଣ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଜ୍ଞାନଲଭରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେଉଥିଲେ । କବୀର ଜନସାଧାରଣଭାଷାରେ ଆପଣାର ମାର୍ମିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦାବରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଲୋକଭାଷାର ଖୋରବ ବୃଦ୍ଧି କରିପାରିଥିଲେ । କବୀର ହିଁ ସବୁ-ପ୍ରଥମେ ଲୋକ ପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ଜୀବନର ଜଟିଳ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ-ମୂଳକ ଧର୍ମ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ସରଳ ସୁବୋଧ୍ୟ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।

ଗର୍ଭାବସ୍ଥାରେ କୁଳ ବା ଜାତିର ଚିନ୍ତା ନଥାଏ । କାରଣ ଏକ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ହେ ପଣ୍ଡିତ ! କୁହ ତ ତୁମେ ଟକବେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲ ? କବୀର କହୁଛନ୍ତି ଯେ ବ୍ରହ୍ମର ବିଚାର କରିପାରନ୍ତି ବସନ୍ତ ହିଁ ମୋ ମତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ।

‘ଗରଭ ବାସ ମହି କୁଲୁ ନମ୍ମ ଜାତି
ବ୍ରହ୍ମମ ବିନ୍ଦୁ ତେ ସବୁ ଉତପାତ ।
କହରେ ପଣ୍ଡିତ ବାମନ କବ କେ ହୋଏ
ବାମନ କହି କହି ଜନମୁ ମତ ଖୋଏ ।

× × ×

କହ କବୀର ଯେ ବ୍ରହ୍ମମ୍ ବିଚାରେ
ସେ ବ୍ରହ୍ମମଣି କହୁଥା ତୁ ହେ ହମାରେ ।’

କବୀର ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମ ଫାତ୍ତାଦାୟୀ ଗଠନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାମ୍ୟ, ମୈତ୍ରୀ ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱାଧୀନତାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଘୋଷଣା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଭଗବାନ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ସମସ୍ତେ ସମାନ—ଏହା ହିଁ ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ମତ । ତାହାଙ୍କ ଭାଷାରେ—

‘ଜିତ ନୀତି ସମ ସମ୍ବୟା—ତାଥୌ ଜନ କବୀର ନିସ୍ତରାଆ’ ।
ଜାତି-ଭେଦ, ବର୍ଣ୍ଣ-ବ୍ୟବସ୍ଥା, ଶୂନ୍ୟ-ଶୂନ୍ୟ ଭେଦକୁ ସେ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନଥିଲେ । ସେ ଯେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଅସାରତା ବ୍ରତ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ, ଜ୍ୟୋତିର୍ଯ୍ୟା ପ୍ରଭୃତିର ନିରର୍ଥକତା ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ମୁସଲମାନ ଧର୍ମଚରଣର ବୈଜ୍ଞାନିକ, ନିମାଜ୍, ହଜ୍ ପ୍ରଭୃତିର ନିରର୍ଥକତା ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଏକାଧାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପଣ୍ଡିତ ତଥା ମୁସଲମାନ ମୌଲ୍ୱୀ ମାନଙ୍କୁ ଉପହାସ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

“ସେଖ ସବୁର ବାହର କ୍ୟା ହଜ୍ କାବେଁ ଜାଇ
ଜାକାହିଲ୍ ସାବତ ନସ୍ତା ତାକୋ କାହ୍ନା ଖୁଦାଇ ।”

କବୀର ଥିଲେ ଶୁଦ୍ଧଭକ୍ତି ଉପାସୀ, । ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତା, ସରଳ ଆଚରଣ ଓ ସତ୍ୟର ସମର୍ଥକ । ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀ ମୁଖ୍ୟତଃ ଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶମୂଳକ । କବୀରଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ନିରୁଣ ଭକ୍ତି ଓ ଜ୍ଞାନାଶ୍ରୟୀ ଶାଖାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ଭାବରେ ଗଣନା କରାଯାଏ । ବେଦାନ୍ତ ସାଧନାର କଠିନତା, ପ୍ରେମ, ମହିମା, ସତ୍‌ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ, ମାୟା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଗୁରୁମହିମା, ହୃଦୟଶୁଦ୍ଧି, ସତ୍ୟଭାଷଣ, ନାମମହିମା, ସତ୍‌ସଙ୍ଗ, କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ବିଧିମାନଙ୍କ ନିନ୍ଦା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ସେ ବହୁ ପଦ ବା ସଙ୍ଗୀତ ଓ ‘ସଙ୍ଗୀ’ ବା ‘ସଲୋକ’ ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଜଗତରେ ଭଗବାନଙ୍କ ନାମ ସ୍ମରଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ—‘କବୀର ସୁମରନ ସାର ହୈ, ଔର ସକଳ ଜଞ୍ଜାଲ’ ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତି । ଭାବ ଭକ୍ତିରେ ହରିଙ୍କୁ ଆରାଧନା ନକଲେ ଜନ୍ମ ମରଣ, କାମନା ବାସନାରୁ ମୁକ୍ତି ମିଳେ ନାହିଁ ।

‘ଭାବଭଗତସୁ ହରିନ ଧରାଧା
ଜନମ ମରନଙ୍କା ମିଟିନ ସାଧା ।’

ଜପ, ତପ, ସନ୍ନ୍ୟାସ, ଘର୍ଷ ଗ୍ରମଣଠାରୁ ନାମ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।
ଜବିଙ୍କ ବାସାରେ—

‘ଯୋଗୀ ଜଣ ତପୀ ସନଥାସୀ ବହୁ ଘରଥ ଭ୍ରମନା
ଲଜ୍ଜିତ ମୁକ୍ତିତ ମୋନ ଜଟାଧାର ଅନ୍ତତର ମରନା
ତାତେ ସେବିଅସେ ରାମନା
ରସନା ରାମ ନାମ ହିତୁ ଜା କେ କହାଲରେ ଜମନା ।’

ତାହାଙ୍କର ରଚନାସ୍ୱତରେ ମୌଳିକତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।
ତମିଜାର ରୂପକ ଅନ୍ୟୋକ୍ତି ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସଂଯୋଗରେ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ
ସରସ, ଜବଲ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ । କବୀରଙ୍କ ଭାଷାକୁ “ମଧୁକୃତ୍”
କୁହାଯାଏ । ଏଥିରେ ରଜସ୍ୱାଳା, ପଞ୍ଜାବୀ, ଖଡ଼ିବୋଲି ଓ ବ୍ରଜସ୍ୱା
ଶବ୍ଦାବଳୀର ସନ୍ମିଶ୍ରଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲେ ହେଁ ଏହା ମୁଖ୍ୟତଃ ପୂର୍ବୀ
ହିନ୍ଦି । ତାହାଙ୍କ ରଚନା କପରି ରଚିତ ଓ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରରେ
ସୁଶୋଭିତ, ତାହା ତାହାଙ୍କ କେତୋଟି “ସାଖୀ”ର ଉଦାହରଣରୁ
ଅନୁମେୟ !

“କବୀର ସଉତେ ହମ ବୁରେ
ହମ ତଜି ଭଲ ସବ କୋଇ
ଜନ ସାଷା କହି ବୁଝିଆ ମୀଲୁ ହମାର ସୋଇ”

ଅର୍ଥାତ୍ କବୀର କହୁଛନ୍ତି, ମୁଁ ସବୁଠାରୁ ଖରାପ, ମୋ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ
ସମସ୍ତେ ଭଲ । ଏହା ଯେ ବୁଝିଥାଏ ସେ ମୋର ମିତ୍ର ହୋଇ ପାରେ ।

“କବୀର ଜରୁ କାଜଲ କି କୋଠରୀ
ଅନ୍ତପରେ ତସ ମହି
ହଉ ବଲହାରୀ ତନହ କଉ
ପୌସି ଜୁନକଲ ଯାଇ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ କବୀର କହୁଛନ୍ତି, ଏହି ସଂସାର ଏକ କଳା କୋଠରୀ
ଓ ଏଥିରେ ରହୁଥିବା ଲୋକେ ଅନ୍ଧ । ଯେହେତୁ ସେମାନେ ଏଥିରୁ

ବାହାର ପାରୁନାହାନ୍ତି । ମୁଁ ତାକୁ ହିଁ ଧନ୍ୟ କହେ, ଯେ ଏଥିରେ ପଣି
ଏହାର ବାହାରଯାଏ ।

“ଜଗର ମାନବ ଜନମୁ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହେ
ହୋଇ ନ ବାରେ ବାର
ଯଉବନ ଫଳ ପାଳେ ଭୁଲ ଗିରହି
ଦହୁର ନଲଗହି ତାର ।”

ଏହି ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଏହା ବାରମ୍ବାର ମିଳେ ନାହିଁ,
ଯେପରି ବନର ବୃକ୍ଷରେ ହୋଇଥିବା ଫଳ ପୃଥିବୀ ଉପରେ ପଡ଼ିଲ ପରେ
ପୁଣି ଯାଇ ତାଳରେ ଲାଗେ ନା ସେହିପରି ।

ଜଗରକୁ ସେ ହସ, ଗୋବିନ୍ଦ, ମାଧବ ଓ ଭକ୍ତି ବନ୍ଧୁ ନାମରେ
ଯେପରି ସମ୍ବୋଧନ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି ସେହିପରି ତାହାକୁ ସର୍ବ ପୁରୁଷ
(ବା ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ), ସର୍ବରୁ ଓ ଓ ଭକ୍ତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ
କରିଅଛନ୍ତି ।

ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ, ଭଗବତ୍‌ଭକ୍ତି ତାହାଙ୍କ ସାଧନା ଓ ପ୍ରଭୁର
ଆଦିମୁଖ୍ୟ ଥିବାରୁ ସେ ପୁଣ୍ୟ ଜ୍ଞାନକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରୁ ନ ଥିଲେ ।
ରାମଭକ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିତ ସମସ୍ତ ଜାଗତିକ ବିଷୟ ତାହାଙ୍କ ମତରେ ନିରର୍ଥକ
ଥିଲା । ତ୍ୱରି ଭଜନ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ଜନ୍ମର ସାର୍ଥକତା—ଏହା ହିଁ ଥିଲା
ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ । ଜନ୍ମାନ୍ତର ବାଦରେ ସେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ;
ମାତ୍ର ଅବାସ୍ତବ ଭକ୍ତି ସାଧନାର ପକ୍ଷପାତୀ ନ ଥିଲେ । ଶୂନ୍ୟ ଶୀତଳ
ରହି ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦଟି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଜୀବନ ଧାରରେ ସାଧାରଣ
କର୍ମ ଓ ଭକ୍ତି ବିଷୟରେ ଅବହତ ହେବାଲାଗି ସେ ଉପଦେଶ ଦେଇ
ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁଳ
ଭାବକୁ ଜଗରଙ୍କ ରଚନା ଓ ପ୍ରଭୁର ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିଥିଲା କହିଲେ
ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଏହି ସମଦୃଷ୍ଟି ଯୋଗୁଁ ସେ ସାବଜମାନ ଓ
ସାବରୋପ କବି ଏବଂ ସବୁ ଗୁରୁର ସମ୍ମାନଭଜନ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ

ଏବଂ ସେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଯୋଷଣା କରିଥିଲେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ—

‘ଭୁଲ୍ ଭରମି ପରେ ଜନ କୋଇ
ହିନ୍ଦୁ ଭୁଲୁକ ଝୁଲ କୁଲ ହୋଇ ।’

ଜଗରଙ୍କ ରଚନାବଳୀରେ ଆନ୍ତେମାନେ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁ ତାହା କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନର ଦୈନନ୍ଦିନ ଅନୁଭୂତି ଓ ପ୍ରାତ୍ୟହିକ ପରିସ୍ଥିତିରୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହାକୁ ରୂପ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ମୁକ୍ତି ଦର୍ଶନସମ୍ବନ୍ଧ ନ ହେଲେ ଝୁଲି ତାହା ସହଜଜ୍ଞାନ ସହ ଓତପ୍ରୋତ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ଯଥା—

ଉଲ୍ଲଗ୍ନ ଭାବରେ ବୁଲିଗଲେ ଯଦି ଯୋଗ ସାଧୁତ ହେଉଥାନ୍ତା,
ତେବେ ବନର ମୃଗମାନେ କେଉଁ ହିନ୍ଦୁ ମୁକ୍ତି ପାଆନ୍ତେଣି । ମସ୍ତକକୁ
ମୁଣ୍ଡନ କରାଇଲେ ଯଦି ସିଦ୍ଧିଲଭ ହେଉଥାନ୍ତା, ତେବେ ମେଣ୍ଟାମାନେ
ମୁକ୍ତି ଆଡ଼କୁ ନାହିଁକି ଚାଲିଯାଉନାହାନ୍ତି ?

“ନଗନ ଫିରତୋ ଜୋ ପାଇଅ ଯୋଗୁ
ବନକା ମିରଗ ମୁକ୍ତି ସବୁ ହୋଗୁ
ମୁଣ୍ଡ ମୁଣ୍ଡାଏ ଜୋ ନିଧି ପାଇ,
ମୁକ୍ତି ଭେଡ଼ ନ ଗଇଆ କାଇ ।”

ସ୍ୱାଧୀରରେ ଜୀବନ ଯୌବନର ନଶ୍ୱରତାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସେ ଲେଖି ଥିଲେ—ତମଡ଼ାର ଆକ୍ରାନ୍ତ ହାଡ଼ ଉପରେ ଗର୍ବ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । କାରଣ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଘୋଡ଼ା ଉପରେ ବସି ଛନ୍ଦରେ ମଣ୍ଡିତ ଥାଏ ସେ ମଧ୍ୟ ଶେଷରେ ପୃଥାଗରେ ଗଡ଼ମରେ ।

‘କଗର ଗରବୁ ନ କଳିଏ ଗୁମ ଲପେଟେ ହାଡ଼
ହେବର ଉପର ଛନ୍ଦର ତୋ ଫନ ଧରଣ ଗାଓ ।’

ସୁନନ୍ତ କବୀର କହନ୍ତି ଯେ ସୁନ୍ଦର ଶରୀରକୁ ଦେଖି ଗର୍ବ କରିବା
ଭବିତ ନୁହେଁ । ତୁମେ ଆଜି ବା କାଲି ଏହାକୁ ଛୁଡ଼ି ଏପରି ଚାଲିଯିବ
ଯେପରି ସାପକାତ ଛୁଡ଼ି ଚାଲିଯାଏ ।

“କବୀର ଗରବୁ ନ କଳିଏ ଦେହି ଦେଖି ସୁରଗୀ
ଆଜୁ କାଲି ତଳି ଜାହାଗେ ଜିଉ କଂରୁଣା ଭୁଜଙ୍ଗ ।”
“କବୀର ପାପୀ ଭଗତ ନୟାବଲ ହରିପ୍ରଜା ନୟାବଲ
ମାଖୀ ଚଂଦନୁ ପର ହରେ ଜହ୍ନ ବଂଶ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରଜାଲ ।”

କବୀରଙ୍କ ମତରେ ପାପୀଙ୍କୁ ଭକ୍ତି ଭଲ ଲାଗେ ନାହିଁ କିମ୍ବା
ହରିକପ୍ରଜା ତାଙ୍କୁ ପ୍ରସନ୍ନ କରି ପାରେନା, ଯେତେ ମନ୍ତ୍ରିକା ଚେନନ୍ତି
ଛୁଡ଼ି ଦୁର୍ଗତ ସ୍ଥାନକୁଯାଏ ।

ଭଗବାନଙ୍କ ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—
“କବୀର ସାତ ସମୁଦ୍ରକୁ ମସୁ କରଉ
କଲମ କରଉ ବନରାଉ
ବସୁଧା କାଶରୁ ଜଉ କରଉ
ହରିଜୟ ଲିଖନ୍ତୁ ନ ଜାଇ ।”

ଯଥା ସାତ ସମୁଦ୍ରକୁ ସମାହି, ସମସ୍ତ ବନରାଜକୁ ଆପଣା କଲମ
ଓ ସାରା ପୃଥିବୀକୁ କାଗଜ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତେବେ ମଧ୍ୟ
ହରିଙ୍କ ଯଶ ଲେଖାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।

ଏହିସବୁ ବିଷୟ ଯେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଅନୁଭୂତିଗମ୍ୟ ବିଷୟ
ଏହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ସମାଜର ଉଚ୍ଚବର୍ଗଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏହି କବିତାସମୂହ ସାମୟିକ
ଆଦୃତ ନ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଜନତା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଆନୁରକତାର
ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । କବୀର ଆପଣାର ଅନୁଭୂତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
ଏବଂ ଜୀବନର ବାସ୍ତବତାର ସମନ୍ୱୟରେ ଆପଣା କାବ୍ୟକୁ ଶ୍ରୀମଣ୍ଡିତ

କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ପୁତ୍ରକ ଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ଅନୁଭୂତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଜ୍ଞାନକୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପୁତ୍ରକ ଜ୍ଞାନରୁ ଅନ୍ତକାର ରୂପକ ବିଷ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ, ମାତ୍ର ଜୀବନର ସଫଳ ଜ୍ଞାନରୁ ସନ୍ତୋଷ ଓ ବିଶ୍ୱାସର ସୁମଧୁର ରସ ମନରେ ସ୍ୱରୂପିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଦିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ।

କବୀରଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ହୋଇଥିବା ବହୁ ରଚନା ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; ମାତ୍ର ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ରଚନା ତାହାଙ୍କ ଭକ୍ତମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇ ତାହାଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ୨୪୩ । ସଲୋକା ବା ସାଖୀ (ଉପଦେଶ) ଓ ୧୭ଟି ରାଗରେ ରଚିତ ଶତାଧିକ ସଂଗୀତ (ପଦ) ୫୨ ଶିଖରୁରୁ ଅର୍ଜୁନ ଦେବଙ୍କଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀ: ୧୭୨୪ରେ ସଙ୍କଳିତ ଶ୍ରୀରୁ ଗ୍ରନ୍ଥସାହେବରେ ସନ୍ଦି ବିଷ୍ଣୁ ହୋଇଥିଲା । ଏହାହିଁ କବୀରଙ୍କ ରଚନା-ବଳୀର ସଂକଳ୍ପ ଅଥବା ପ୍ରାମାଣିକ ସଂଗ୍ରହ । ଏଥିରେ ‘ବାବନ ଅଖରୀ’ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଗୌଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦି ବିଷ୍ଣୁ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବହୁ ଦୋହା, ରମୌଳି, ଅଠପଦ୍‌ର, ବାରମାସୀ, ଜ୍ଞାନ ଗୌଡ଼ିଶା, ଭାଷୋଷ୍ଠ ଗୌଡ଼ିଶା, ଆରତି, ରେଖତା, ବାଜକ, ସମ୍ବାଦ ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ଗୀତ ରଚନା ତାହାଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ । ସନ୍ଥ, ଭକ୍ତ, ସାଧକ, ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକ ଯେଲେ ହେଁ ସବୁ କବିଙ୍କ ପରି ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ବିଶ୍ୱଜନନ ସାମ୍ୟ ମୈତ୍ରୀର ବାଣୀ ହିଁ ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାଙ୍କୁ ମହାନ କବି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

କବୀରଙ୍କ ଧର୍ମମତ ସହ ଓଡ଼ିଶାର ନିର୍ଗୁଣ ଭକ୍ତସାଧକ ପଞ୍ଚ-ସଖାଙ୍କ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମମତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । ଏଠାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତ କବୀରଙ୍କ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ବା ସଂଗୀତରୁ ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

୧—ଇସ ଦଟ (୧) ଅନ୍ତର ବାଗ ବଗିରେ, ଇସୀମେଁ ସିରଜନହାରୀ

ଇସ ଦଟ ଅନ୍ତର ସାତ ସମୁଦର, ଇସୀମେଁ ନୌଲକ ଡାହା

କସ ଘଟେ ଅନ୍ତର ପାରସ ମୋତି, ଲସୀମେଁ ପରଶନ ହାର
 କସ ଘଟେ ଅନ୍ତର ଅନନ୍ଦ ଗରଜେ, ଲସୀମେ ଉଠତ ପୁହାର
 କହତ କବୀର ସୁତନା ଭାଇ ସାଧୋ, ଲସୀମେ ସାଇଁ ହମାର ।
 ପଦ୍ୟାନ୍ତବାଦ—

ଏଇ ଘଟେ ରହିଛି ବୀର ବଢ଼ିବୁ ଏଥିରେ ସରଜନା କାରୀ । ୧ ।

ଏଇ ଘଟେ ରହିଛି ସାତ ସମୁଦ୍ର

ଏଥିରେ ତାର ଅସୁମାରୀ । ୧ ।

ଏଇ ଘଟେ ରହିଛି ପରଶମଣି

ଏଥିରେ ଚିହ୍ନର ତାହାର । ୨ ।

ଏଇ ଘଟେ ଗରଜେ ଅନାନ୍ଦ ନାଦ

ଏଥିରେ ପୁଆର ଝର । ୩ ।

କହନ୍ତି କବୀର ଶୁଣ ଭାଇ ସାଧୁ

ଏଥିରେ ପ୍ରଭୁ ମୋହର । ୪ ।

୨—ରସ ଗଗନ ଗୁଫାମେଁ ଅଜର ଝରେଁ

ବନ ବାଜା ଝଙ୍କାର ଉଠେ ଜହ ସମସ୍ତେ ପରେଁ ଜବ ଧାନ ଧରେଁ

ବନ ତାଳ ଜହଁ କିଁ ଓଁଲୁ ପୁଲନେ,

ତେହି ଚଢ଼ି ହଂସୋ କେଳ କରେଁ

ବନ ତଳା ଉଁଳିପାଶ ଦରେଁ ସେ, ଜହଁ ଚହଁ ହୁଁସା ନଜର ପରେଁ

ଦସଭେଁ ଦ୍ଵାରେ ତାର ଲଗୀ, ଅଲଖ ପୁରୁଷ ଜାକୋ ଧାନ ଧରେଁ

କାଳ କରଲ ନିକଟ ନହଁ ଆରେଁ, କାମ-ହୋଧ-ମଦ-ଲୋଭ ଜରେଁ

କୁଗନ୍ କୁଗନକା ତୃଷା ବୁଝାନ୍, କର୍ମ-ଭର୍ମ-ଅଧ-ବ୍ୟାଧ-ଟରେଁ

କହେଁ କବୀର ସୁନୋ ଭାଇ ସାଧୋ, ଅମର ହୋସୁ କବହୁଁ ନମରେଁ

ଗଗନ ଗୁଫା—ସତ୍ୟ ଲୋକ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତଥା ପିଣ୍ଡର ସଜୋଟ ସ୍ଥାନ ବା
 ସହସ୍ରାର ଚକ୍ର ।

ହଂସ—ଜୀବାତ୍ମା ।

ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ—

ଗଗନ ଗୁହାରୁ ରସ ନିରତେ ଝରେ ।୧।

ବାହ୍ୟ ବିନା ଚିହ୍ନ ଉଠଇ ଝଙ୍କାର

ସମୟେ ସେହୁ ସେହୁ ଧ୍ୟାନ କରେ ।୧।

ପୋଖରୀ ନ ଥାଇ (ଚିହ୍ନ) ଫୁଟଇ କମଳ

କରଇ କେଳି ହଂସ ତଥୁ ଉପରେ ।୨।

ରୂପବିନା ଚିହ୍ନ ରୂପୀ ତମକେ

ଯହିଁ ଚିହ୍ନ ହଂସ ନଜରେ ପଡ଼େ ।୩।

ଦଶମ ଦୁଆରେ ସମାଧି ହୋଇଛି

ଯହିଁ ଅଲେଖ ପୁରୁଷ ସଦା ବ୍ରହ୍ମରେ ।୪।

କାଳ ତା' ପାଖକୁ ଭରସି ନ ପାରେ

କାମ ହୋଧ ଲୋଭ ମଦ ଗାରିମା ସରେ ।୫।

ସୁଗ ସୁଗ ତୃଷ୍ଣା ମିଟଇ ତାହାର

କର୍ମ ପାଶ ଆଧି ବ୍ୟାଧି ନ ଛୁଏଁ ତାରେ ।୬।

କହଇ କବୀର ଶୁଣ ଭଲ ସାଧୁ

ଅନ୍ତର ହୁଏ ସେହୁ କେବେ ନନ୍ଦରେ ।୭।

ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ

ମଧ୍ୟଯୁଗର ବିଶିଷ୍ଟ କବି, ପଣ୍ଡିତ, ଭକ୍ତ ସାଧକ ଓ ଭକ୍ତି-
ଚିନ୍ତକ ଭାବେ ରାମାନନ୍ଦ ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ । ଶୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେ
ଓଡ଼ିଶାରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ଓ ଉତ୍ତେଜନ
କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇଥିଲେହେଁ ସେ ସଫଳରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ଅଛି ।
ତାହାଙ୍କ ଜୀବନ ଚରିତର ବହୁ ବିଷୟ ତଥାପି ଅଜ୍ଞାତ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣଦାସ
କବିରାଜଙ୍କ ବଙ୍ଗଳା ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ ଓ ବଙ୍ଗଳାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
ଚୈତନ୍ୟଜୀବନୀ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରୁ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନ ଚରିତ ସଫଳରେ
କେତେକ ବିଷୟ ଜଣାଯାଇଥାଏ; ମାତ୍ର ସମକାଳୀନ ଉତ୍କଳୀୟ କବି ଓ
ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ରଚନାବଳୀରୁ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ସଫଳରେ ଆଶାକରୁଥିବା
ଉପାଦାନ ମିଳେନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ
ସଂପ୍ରଦାୟ ଓ ଧର୍ମାଚରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ନ ଥିଲା । ଏଣୁ
ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକ ଓ କବିଗଣ ତାହାଙ୍କ ସଫଳରେ ଏପରି
ନୀରବତା ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି । ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଅସ୍ଥାବଳୀ
ଶତକର ବୈଷ୍ଣବକବି ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ମତକୁ
ସମର୍ଥନ କରି ଲେଖିଥିଲେ—

‘ଶ୍ରୀ ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀ ରାମାନନ୍ଦ ମତ ଯାହୁ
ବେଦ ବଚନୁ ଅଧିକ ଆମ୍ଭେ ମଣୁ ତାହୁ ।’

ପରମ୍ପରାବଦେ ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଗୌଡ଼ୀୟ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ବହୁ
ରାମାନନ୍ଦ ଯେ ବରେଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି ଏ ବିଷୟରେ

ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶନାହିଁ । ‘ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ ନାଟକ’ ପ୍ରଣେତା ଶ୍ରୀବତ୍ସ ମଧ୍ୟ ସେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସରେ ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ।

ପୁରୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବେଣୁପୁର ଗ୍ରାମରେ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ: ୧୪୭୦ରେ ଏକ ସଂପ୍ରଦାୟ, ଧନାତ୍ମ୍ୟ ପରିବାରରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ କୌଳିକ ପଦ୍ମା ପଟ୍ଟନାୟକ ଓ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଭବାନନ୍ଦ । ରାମାନନ୍ଦଙ୍କର ଆଉ ଭୃଗୁଗୋଷ୍ଠି ଭାଇ ଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଉଚ୍ଚ ରାଜ-କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ନିଯୁକ୍ତି ହୋଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଳୀନ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ସମ୍ଭବତଃ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ରାଜନୀତି-କୁଶଳତା ଓ କର୍ମପଟୁତା ଯୋଗୁ ତାଙ୍କୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଉପସ୍ଥିତ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜପ୍ରତିନିଧି ଓ ଶାସକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି କରାଯାଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ତଟବର୍ତ୍ତୀ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ଥିଲା ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ କର୍ମପୀଠ । କଥିତ ଅଛି ଯୁଦ୍ଧରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଦର୍ଶାଇଥିବାରୁ ହିଁ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ‘ରାୟ’ ପଦବୀ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବନୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଆନୁମାନେ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ରାଜନୀତି କୁଶଳତାର କୌଣସି ନିଦର୍ଶନ ପାଉ ନାହିଁ । ତାଙ୍କୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଭକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ରୂପେ ହିଁ ଏଥିରେ ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଇଅଛି ।

ରାମାନନ୍ଦ ଥିଲେ ବହୁ ଭାଷାରେ ସ୍ୱପଣ୍ଡିତ । ସଂସ୍କୃତ, ଡ୍ରାକୃତ, ମୈଥିଳୀ, ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଭୃତି ଭାଷା ସହ ଓଡ଼ିଶାର ସାମ୍ବନ୍ଧିକ ସଂପର୍କ ଅଧିକ ଘନିଷ୍ଠ ଥିଲା । ରାମାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଭକ୍ତି ସାଧକଗଣ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମମତ ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ । ରାମାନନ୍ଦ ତରୁଣ ବୟସରେ ଏ ବିଷୟରେ ଅବହତ ହୋଇଥିବେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ କର୍ମ ଜୀବନରେ ସ୍ୱୟଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ସେହି ଅଞ୍ଚଳର ଭକ୍ତି ପ୍ରବାହ ସହ ସେ ଆପଣାକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ପାରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ସେ ପ୍ରେମଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଥିଲେ ଅଭିଜ୍ଞ । କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମାଧବେନ୍ଦ୍ରପୁରଙ୍କ କୌଣସି ଶିଷ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ସେ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟ ସଂଗ୍ରାହୀ ଅବଗତ ହୋଇଥିଲେ ।

ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ସଂସ୍କୃତରେ ବିରଚିତ ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ ଲଳାମୃତ ‘ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ ନାଟକଟି ଏକ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ନାଟକ ଭାବେ ପରିଗଣିତ । ନାଟକର ଏତାଦୃଶ ନାମକରଣ ଚାହୁଁଥିବାରୁ । ଏହା ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଆଗମନର ଅବ୍ୟବହୃତ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା । ସତେବେଳେ ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ’ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିପୁଳ ଜନପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା । କବି ରାମାନନ୍ଦ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁକରଣରେ ଏହି ପଞ୍ଚାଙ୍କ ନାଟକଟି ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦର ବିଭିନ୍ନ ସର୍ଗ ଭଳି ଏହି ନାଟକର ଅଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପୁରୁରା, ଭାବ ପରାଷା, ଭାବ ପ୍ରକାଶ, ଶ୍ରୀ ରାଧାର ଅଭିସାର, ଓ ଶ୍ରୀରାଧା ସଙ୍ଗମ ନାମରେ ନାମିତ । ଏହି ନାଟକରେ ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ ସଳାପ ଅପେକ୍ଷା ବହୁ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଓ ସଂଗ୍ରହୀତ ସଂସ୍କୃତ ଗୀତ ସନ୍ନିବିଷ୍ଣୁ ହୋଇଅଛି । କବି ଏହି ଗୀତିଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ନାଟକଟି ପୁରୀ ଶ୍ରୀ ମନ୍ଦିରରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଉପସ୍ଥିତିରେ ଅଭିନୀତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏଥିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ନିର୍ମୋକ୍ତ ଗୀତାରୁ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ର ପ୍ରଭାବ ସମ୍ଭବରେ ଅନୁମେୟ ।

‘ମୁଦୁତର ମାରୁତ ବେଲିତ ପଲ୍ଲବ ବଲ୍ଲୀ ବଳିତ ଶିଖଣ୍ଡମ
 ଭଲକ ବିଭସିତ ମରକତ ମଣିତଳ ବିମ୍ବିତ ଶଶଧର ଶଣ୍ଡମ୍
 ଯୁବକ ମନୋହର ବେଶମ୍
 କଳୟ କଳାନୟ-ଶିବ ଧରଣୀ ମନୁ ପରିଣତ ରୂପ ବିଶେଷମ୍ । ଧା
 ଝେଳା ଦୋଳା-ସ୍ଥିତ ମଣିକୁଣ୍ଡଳ ରୁଚି ରୁଚିରାଜନ ଶୋଭମ୍
 ହେଳା ତରଳତ ମଧୁର ବିଲେକନ ଜନିତ ବଧୂଜନ ଜେଉମ୍ ।
 ଗଜପତି ରୁଦ୍ର ନରାଧିପ ଚେତସି ଜନୟିତୁ ମୁଦ ମନୁବାରମ୍
 ରାମାନନ୍ଦ କବି ସ୍ବୟଂଭୀତଂ ମଧୁରପୁ ରୂପ ମୁଦାରମ୍ ।’
 (ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ ନାଟକ)

(କୁସୁମ କାଶଳୟରେ ଶୋଭିତ, ସୁନ୍ଦର ଲତା ଜାଲରେ ପରିବେଷ୍ଟିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପାର ଶିଖିରାତ୍ମକ ମୁଦୁତର ପବନ ହିଲୋ-ଲନରେ କଂପୁଅଛି । ତାହାଙ୍କ ଲଲଟରେ ଭଲକ ମରକତ ମଣି ଦେହରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ଶଶିକଳାକୁ ପରାଜିତ କରିଅଛି । ଯୁବଜନ

ମନୋହାରୀ, ବିଶେଷ ବେଶଧାରୀ, ଧରଣୀ ତଳରେ ସମୁଦ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର
ସଦୃଶ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବଲୋକନ କର ! ହୀଡ଼ାଚଞ୍ଚଳ ମଣିକୁଣ୍ଡଳ ପ୍ରଭରେ
ତାହାଙ୍କ ବଦନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକତର ଶୋଭାମୟ ହୋଇଅଛି । ସେ
ବିଳାସ ତରଳ ମଧୁର ବିଲୋକନ ଗୁଣବତ୍ତ୍ୱଗଣଙ୍କୁ ଲେଖାଭୂତ କରି
ଦେଉଛନ୍ତି । କବି ରାମାନନ୍ଦ ରାୟଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମଧୁରପୁର ଏହି ଉଦାରରୂପ
ନରନାଥ ଗଜପତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ଚିତ୍ରକୁ ବାରମ୍ବାର ଆନନ୍ଦିତ କରୁ ।)

‘ଚନ୍ଦ୍ରକ ଗୁରୁ ମଧୁର ଶିଖଣ୍ଡକ ମଣ୍ଡଳ ବଳପୂର୍ବକ କେଶମ୍,
ପ୍ରଭୁର ପୁରନ୍ଦର ଧନୁରରୁ ରଞ୍ଜିତ ମେଦୁର ମୁଦର ସୁବେଶମ୍ ।
ଗୋପ କଦମ୍ବ-ନିତମ୍ବବ୍ୟାମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରନ ଲମ୍ବିତ ଲେଉଟ
ବନ୍ଧୁଜୀବ ମଧୁ-ରାଧର ପଲ୍ଲବ ମୁଲ୍ଲସିତ ସ୍ଥିତ ଶୋଭମ୍ ।

×

×

×

ମଣିମୟମକର-ମନୋହର କୁଣ୍ଡଳ ମଣ୍ଡିତ ଗଣ୍ଡମୁଦାର
ପୀତବସନ ମନୁ-ଗତମୁନିମୁରୁଜ ସୁରସୁର ବର ପରିବାର ।’

(ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ ୨ୟ ସର୍ଗ)

ଦୁଇଟିଯାକ ଗୀତ ଗୁର୍ଜରୀ ରାଗରେ ରଚିତ ଓ ଉପସ୍ଥିତ
ଉଦ୍ଭିତରୁ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ କବିତା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ବଙ୍ଗଳା ‘ଚୈତନ୍ୟ ମଙ୍ଗଳ’ ପ୍ରଣେତା ଲେଚନ ଦାସ ‘ଜଗନ୍ନାଥ
ବଲ୍ଲଭ’ ନାଟକକୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିବା ବିଷୟ ‘ସାରତେର
ସାଧକ’ ପୁସ୍ତକରୁ ଜଣାଯାଏ । (ଶେଷ ଖଣ୍ଡ ପୃ ୭୯)

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ଖ୍ରୀ ୧୫୧୦ରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ
ଶ୍ରୀ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ଚବିଶ ବର୍ଷ ବୟସ ଓ
ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ବୟସ ଗୁଳିଶ । ଏଣୁ ରାମାନନ୍ଦ ଥିଲେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ
ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଚରଣ ପ୍ରେମଭକ୍ତିତତ୍ତ୍ୱ କେବଳ
ରାମାନନ୍ଦଙ୍କୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ଜଣାଥିବା ବିଷୟ ପୁରୀର ନୈସ୍ବାସିକ ପଣ୍ଡିତ
ବାସୁଦେବ ସାବରୌପ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଜଣାଇଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣ

ଭାରତରେ ଘାଆଁଟନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଗୋଦାବରୀ ଯାତ୍ରରେ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ସାକ୍ଷାତ୍କାର ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅପୂର୍ବ, ଅଲୌକିକ ସୃଷ୍ଟି ଓ ଆନୁଗତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ଉଭୟେ ଭକ୍ତ-ତତ୍ତ୍ୱାଲୋଚନାରେ ଆତ୍ମବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ତେ ତନ୍ମୟଙ୍କ ପରମର୍ଶଦେଶ ପାରମାର୍ଥିକ ଜୀବନ ଯାପନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରାମାନନ୍ଦ ଦାୟିତ୍ୱ ସାପକ୍ଷ ରଜକାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେଇ ପୁଣ୍ୟକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ । ତୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ କାମନା କରିଥିଲେ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ।

ତୈତନ୍ୟଙ୍କ ଜୀବନର ଶେଷ ଅଠର ବର୍ଷ ପୁଣ୍ୟରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ଓ ଭକ୍ତ ସାଧନା ଏବଂ କାବ୍ୟ-କବିତା ପ୍ରଦେଶରେହିଁ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଅବଶିଷ୍ଟ ଜୀବନକାଳ ପୁଣ୍ୟରେ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣ୍ୟ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜଗନ୍ନାଥବଲ୍ଲଭ ମଠ ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ବାସସ୍ଥଳୀ । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟହ ସେ ତୈତନ୍ୟଙ୍କ ନିକଟକୁ ଯାଉଥିଲେ ଓ ତାହାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚରିତ ଶୁଣାଉଥିଲେ ।

ରାମାନନ୍ଦ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିନଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ରଜକାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେବାପରେ ରଜା ତାଙ୍କୁ ଅର୍ଥ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀତୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ୟମୀ ଭକ୍ତ ସାଧକଙ୍କୁ ବ୍ରତେ କରିଛନ୍ତି ଓ ଅପଣାର ପାଶୁ ଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ବାବୁଲ ପ୍ରେମସାଧକ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରି ସେ କହିଥିଲେ—

“ଆମି ଏକ ବାବୁଲ ଭୂମି ଦ୍ୱିତୟ ବାବୁଲ
ଅତଏବ ତୋମାର ଆମାର ସମଭୁଲ ।”

ରାମାନନ୍ଦହିଁ ହେଉଛନ୍ତି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକାର । ରଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ତୈତନ୍ୟ ଓ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାଲୋଚନା ଓ ରାମାନନ୍ଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟାକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ପ୍ରେମଭକ୍ତଚତୁର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଓ ଚରୁଡ଼ାନ୍ତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ

ତହିଁ ଉପଲବ୍ଧ ଓ ସାଧନାର ଉତ୍କର୍ଷକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ଚୈତନ୍ୟ
କହିଥିଲେ-

‘ଏସବୁ ଶିଖାଇଲୁ ମୋରେ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ
ରାୟେର ପ୍ରସାଦେ ଶିଖିଲୁ ବ୍ରଜଜିର ପ୍ରେମସ୍ରବ ।’

ରାମାନନ୍ଦ ଥିଲେ ଗୀତ ବାଦ୍ୟ ନୃତ୍ୟରେ ସୁଦ୍ରଷଣ । ସେ ଦୁଇ
ଶ୍ରୀ ମନ୍ଦିରରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଅନୁରୂପ ଦେବଦାସୀ ପ୍ରଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ
ବୋଲି କେହି କେହି ଆଲୋଚନା ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ନିଜ ବାସ
ଭବନରେ ସେ ତରୁଣୀ ଦେବଦାସୀମାନଙ୍କୁ ଗୀତ ଅଭିନୟ ଶିକ୍ଷା
ଦେଉଥିଲେହେଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯତ ଓ ନିର୍ବିକାର ଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ
ଘାଷାରେ-

‘ନିର୍ବିକାର ହେଉ ମନ କାଷ୍ଠ ପାଷାଣ ସମ
ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ତରୁଣୀ ଗୁଣେ ନିର୍ବିକାର ମନ ।

× × ×

ଏକା ରାମାନନ୍ଦେର ହସ୍ତ ଏଇ ଅଧିକାର
ସତେ ଜାନ ଅତ୍ରାକୃତ ଦେହ ତାର ।

× × ×

ରାଗାନୁଗା ମାର୍ଗେ ଜାନ ରାୟେର ଭଜନ
ସିଦ୍ଧ ଦେହ ତୁଲ୍ୟ ତାତେ ପ୍ରାକୃତ ନହେ ମନ ।’

ସାଧନା ବଳରେ ସେ ଭକ୍ତିମୟ ବିବ୍ୟଦେହ ଲାଭ କରିଥିଲେ—
ଏଣୁ ତାଙ୍କ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଛି... ‘ମାନୁଷ ନହେ ରାୟ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତିମୟ’,
ସେ ଆତ୍ମ ପ୍ରଭୁର ଗୁଣ ନ ଥିଲେ ବା କୌଣସି ଗୋଷ୍ଠୀର ନେତୃତ୍ୱ କାମନା
କରି ନ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପରମ ବୈଷ୍ଣବୋଚିତ ବିନୟ ଓ ମହାନୁଭବତାକୁ
ଚୈତନ୍ୟ ବହୁ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି...

“ପ୍ରଭୁ କହେ ରାମାନନ୍ଦ ବିନୟେର ଖଣି
ଅପନାର କଥା ପରମୁଣ୍ଡେ ଦେନ ଆଣି ।

ମହାନୁଭବେର ଏଇମତ ସ୍ୱଭାବହସ୍ୟ
ଆପନାର ଗୁଣ ନାହିଁ ଆପନ କହନ୍ତୁ ।”

ସାଧକ ଭାବରେ ସେ ଯେପରି ଥିଲେ ସବୁକ୍ଷେତ୍ର, ସେହିପରି ତାହାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଶୀର୍ଷ ସ୍ଥାନସ୍ଥ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଚକ୍ରର ବାଖ୍ୟାକାର ଓ କବିରୂପେ ତଥା ଚୈତନ୍ୟ-ଅନୁଗାମୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଆଦ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକ ରୂପେ ସେ ଥିଲେ ବରେଣ୍ୟ । ଅନ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୃତି ସମ୍ପର୍କରେ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଅଭିମତକୁ ଚୈତନ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ବିବେଚନା କରୁଥିଲେ । ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ରାମାନନ୍ଦ ସୁପାରିସ୍ କରୁଥିଲେ ତାହାହିଁ ଚୈତନ୍ୟ ଶୁଣୁଥିଲେ ବା ପାଠ କରୁଥିଲେ । ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ନିକଟରେ ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ‘ବିଦଗ୍ଧ ମାଧବ’ ଓ ‘ଲଳିତ ମାଧବ’ ନାଟକ ପଢ଼ି ଶୁଣାଇଥିଲେ । ରାମାନନ୍ଦ ଏହାକୁ ପ୍ରଶଂସା କରିବାରୁ ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ କବିତ୍ୱ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ମହତ୍ତ୍ୱର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି କହିଛନ୍ତି...

‘ରୂପ କହେ କାହ୍ନୀତୁମି ସୂର୍ଯ୍ୟସମ ଭାସ
ମୁଁ କୋନ ସୁବ୍ରହ୍ମେନ ଖଦ୍ୟୋତ ପ୍ରକାଶ ।’

ରାମାନନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା, ମୈଥିଳ, ବ୍ରଜବୋଲି ପ୍ରଭୃତି ଭାଷାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନା ଅର୍ଜନ କରିଥିବାରୁ ସେ ବିଦ୍ୟାପତି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୀଦାସଙ୍କ ଗୀତାବଳୀରୁ ଭାବାନୁରୂପ ଅଂଶ ପଢ଼ି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଶୁଣାଉଥିଲେ ।

“ବିଦ୍ୟାପତି ଚନ୍ଦ୍ରୀଦାସ ଶ୍ରୀ ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ
ଭାବାନୁରୂପ ଶ୍ଳୋକ ପଢ଼େ ସ୍ୱୟଂ ରାମାନନ୍ଦ ।”

ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ସେ କେତେକ ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ତାଙ୍କୁ ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ପ୍ରଥମ ସଂଗୀତ ରଚୟିତା ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ରଚିତ କେତେକ ବଙ୍ଗଳା ଗୀତର ସନ୍ଦାନ ମିଳିଅଛି; ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ରଚିତ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ଗୀତର ସନ୍ଦାନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ପାରିନାହିଁ ।

ବଞ୍ଚିଲା ଭାଷାରେ ସେ ‘ଦ୍ରାଘକ ଲଳା’ ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟ
ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଶୁଣାଯାଏ । ପ୍ରିୟରଞ୍ଜନ ସେନ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ
ଶତାଧିକ କୃଷ୍ଣଲୀଳାସ୍ତକ ସଙ୍ଗୀତ ସଂଗ୍ରହ କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ‘ରାମ ରାମାନନ୍ଦର
ଭଣିତାୟୁକ୍ତ ପଦାବଳୀ’ ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ
ଅନ୍ଧାବ ରସପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଏଥିରେ ମୈଥିଳୀ, ବ୍ରଜଭାଷା ଓ ବଙ୍ଗଳା ଶବ୍ଦାବଳୀର
ସଂଯୋଜନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ବରୂପ ଏହି ବଙ୍ଗଳା ଗୀତଟି
ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

‘ସଭ ସଖାଗଣ କୃଷ୍ଣେ ବଲପ୍ତେ ବଚନ
ସ୍ବାହାନ ବାଡ଼ାଅ ମୋର ମିଲିବ ଅଖନ ।
ସୁବେଶ ମନ୍ଦିରେ ବିଜେ ହରି ହଳଧର
ଗୋପାଳ ଚଳେନ ଘରେ ସ୍ବାହାନେ ତସୁର ।
ନିତ୍ୟକର୍ମ ସାରି ସଭେ ଭେଟଲ ମୋହନ
ଚନ୍ଦନ ଘୋଷାରେ କେନ୍ଦ୍ର ଦିଶାଏ ଦର୍ପନ ।
ମିଲିବୁ କୁସୁମ ମଧୁ ଶ୍ରୀ ଅଙ୍ଗେ ମଣ୍ଡଳ
ରାମାନନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ରୂପ ଆନନ୍ଦେ ବୁଝିଲ ।’

ବ୍ରଜବୋଲି ଭାଷାରେ ରଚିତ ତାହାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଗୀତ
ଚରିତାମୃତରେ ଲିପିବଦ୍ଧ । ଗୀତଟି ବୈଷ୍ଣବ ସମାଜରେ ସୁପରିଚିତ ତଥା
ସୁପ୍ରିୟ । ଗୀତଟି ହେଉଛି...

‘ପହିଲହି ରାଗ ନୟନ ଭଙ୍ଗ ଭେଲ
ଅନୁଦିନ ବାଡ଼ଲ ଅବଧି ନାଗେଲ ।
ନା ସୋ ରମଣ ନା ଜମ ରମଣ
ଦୁହଁ ମନ ମନୋଭବ ପେଷଲ ଜାନି ।
ଏ ସଖୀ ସେ ସବ ଶ୍ରେମ କହାନି
କାନୁ ଠାମେ କହବି କିନ୍ତୁରହି ଜାନି ।
ନାଗୋଜଲୁ ଦୁଃଖ ନା ଖୋଜଲୁ ଆନ
ଦୁହଁଙ୍କ ମିଲିନେ ମଧ୍ୟତ ପଞ୍ଚବାଣ ।

ଅବ ଯୋ ବିରାଗେ ଭୁବ୍ଧ ଭେଲି ଦୁଃଖ
ସୁପୁରୁଷ ପ୍ରେମିକ ଶାନ୍ତନୁ ଶୁଭ ।
ବର୍ଦ୍ଧନ ରୁଦ୍ର ନରାଧିପ ମାନ
ରାମାନନ୍ଦ ରାୟ କବି ଭାଷା ।’

ଗୀତାରେ ପୁରାଣରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମିଳନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭାବ
ଓ ଅଦ୍ୱୈତରେ ଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱର ସମ୍ମିଳନ ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ରମଣକାର ଭାବେ
ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ସଖୀ ପ୍ରତି ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଉକ୍ତି ଛଳରେ ଏହା କଥିତ । ଗୀତାରେ
ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟରୂପ ହେଉଛି...

ପହିଲେ ଜନ୍ମିଲୁ ରାଗ ନୟନ ମିଶିଲୁ
ଦିନୁଦିନ ବଢ଼ିଲୁ ତା’ ଅନ୍ତ ନ ମିଳିଲୁ ।
ସେ ନୁହେଁ ରମଣ ମୋର ମୁଁ ନୁହେଁ ରମଣୀ
ମନୋଭବ ପିଣ୍ଡକଳା ଦୁଇ ମନ ଆଣି ।
ଆଗୋ ସଖୀ ! ସେଇ ସବୁ ପ୍ରେମର କାହାଣୀ
କାହା ଆଗେ କହିବୁ ତୁ ନ ଭୁଲିବୁ ଜାଣି ।
ନ ଖୋଜିଲୁ ଦୁଃଖ ଆଉ ନ ଖୋଜିଲୁ କରେ
ମନୋଜ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ହେଲୁ ଆମ ମିଳନରେ ।
ଏବେ ସେ ବିରାଗଯୁକ୍ତ ତୁ ହେଉଛୁ ଦୁଃଖୀ
ସୁପୁରୁଷ ପ୍ରେମିକର ଏସନଟି ଶୁଭ ।
ମାନନ୍ତୁ ଏହା ବର୍ଦ୍ଧନରୁଦ୍ର ନରାଧିପ
ରାମାନନ୍ଦ ରାୟ ଏହା ଗୀତାରେ ଭାଷନ୍ତୁ ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଜୀବନର ଶ୍ରୀକ୍ଷେଷ ବାସକାଳୀନ ଶେଷ ବାରବର୍ଷ
‘ଗନ୍ଧୀରା ଲଳା ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ । ଏହି ସମୟରେ ସେ କାଶୀ ମିଶ୍ରଙ୍କ
ଗୃହର ଗନ୍ଧୀରୀ ଘର ଭିତରେ ମୁଖ୍ୟତଃ କୃଷ୍ଣ ଚରଣ ଜର୍ଜରିତ ଦିବ୍ୟୋନାଥ
ଅବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଏତାଦୃଶ ଭାବତନ୍ମୟ
ଜୀବନର ପ୍ରଧାନ ସଙ୍ଗୀ ଥିଲେ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ଓ ସ୍ୱରୂପ ଦାମୋଦର ।

ରାମାନନ୍ଦ ଏହି ସମୟରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରବୋଧ ଦେଉଥିଲେ ଓ ଭାଗବତ ଅଥବା
ସ୍ବରଚିତ ନାଟକର ଶ୍ଳୋକ ସବୁ ପଢ଼ି ଶୁଣାଉଥିଲେ ।

‘ରାମାନନ୍ଦେର କୃଷ୍ଣକଥା ସ୍ବରୂପେର ଗାନ
ବିରହ ବେଦନାୟ ପ୍ରଭୁର ରାଖୟ ପରାନ୍’

ରାମାନନ୍ଦ ‘ବିବିଧ ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନ, ଖଣ୍ଡଶ୍ଳୋକ, ଗୌର ପଦାବଳୀ,
ଗୌରପଦ ତରଙ୍ଗିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବା ବିଷୟ
ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ’ରୁ ଜଣାଯାଏ; ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ
ଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ତାହାଙ୍କ ପାରିବାରିକ
ଜୀବନ ଓ ଭିତ୍ତୋପାନ ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ଚରିତାମୃତରୁ କିଛି ଜଣାଯାଏ
ନାହିଁ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଭିତ୍ତୋପାନର ପରବର୍ଷ ଖ୍ରୀ: ୧୫୩୪ରେ ରାମାନନ୍ଦ
ସ୍ବର୍ଗାରୋହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ନରେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି
ଅଛନ୍ତି । ଉଦ୍ଧାରପତ୍ନୀ ରାମାନନ୍ଦ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ଓ ଚୈତ୍ବଜୀୟ
ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରବାହର ସମନ୍ବୟ ସମ୍ପାଦନରେ ଏକଦା ନେତୃତ୍ବ ଗ୍ରହଣ
କରିଥିଲେ ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ରକ୍ଷଣଶୀଳ ଓଡ଼ିଶାର
ସାମାଜିକ ପରିବେଶରେ ସମ୍ଭବତଃ ତାହା ଆଶାନ୍ତରୂପ ସ୍ବୀକୃତି ଲଭ କରି
ପାରି ନଥିଲା । ଅଭିଜ୍ଞ ପ୍ରଶାସକ, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ଓ ଉପଦେଷ୍ଟା
ମହାନ ଗୁଣୀ ଓ ସାଧକ, କବି ଓ କଳାବିତ୍ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଜୀବନ ଓ କୃତି
ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁନ୍ଦର ଅନୁସନ୍ଧାନ ସାପେକ୍ଷ ।

ମିର୍ଜା ଗାଲିବ

ଉର୍ଦ୍ଦୁ ସାହିତ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମିର୍ଜା ଗାଲିବ ଅନ୍ୟତମ । ପାର୍ଶ୍ଵ ଶ୍ରେଣୀରେ ସେ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେହେଁ ତାହାକୁ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଭାଷାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିର ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥାଏ । ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାହାଙ୍କର କୃତିତ୍ଵ ଥିଲା ଅପରିସୀମ । ବିଗତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଣୀତ ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯେପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିଅଛି, ତାହାର ପଟ୍ଟାନ୍ତର ନାହିଁ ।

ଜୀବନ ଧାରା—

ଗାଲିବଙ୍କ ଜୀବନ କୃତ୍ତିମ ଅଜୀବ ଦାତା ପ୍ରତିଦାତା ସଂକୁଳ ଓ ଶୋମାଶ୍ଵିକର । ଯେପରି ଦୟାମୟ ସେହିପରି ଗୌରବସଂପନ୍ନ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ନାମ ହେଉଛି ଆସାଦୁଲ୍ଲା ବେର୍ ଖାନ୍ । ଗାଲିବ ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଛଦ୍ମନାମ; ମାତ୍ର ଏହି ଗାଲିବ ନାମରେ ହିଁ ସେ ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତ । ଏକ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ସୈନିକ ପରିବାରରେ ଖ୍ରୀ: ୧୭୯୭ରେ ଆଗ୍ରା ସହରରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଅବଦୁଲ୍ଲା ବେର୍ ଖାନ୍ । ସେ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ସାହସୀ ଓ ଉଜାଡ଼ଲାଷୀ । ସୈନିକ ଓ ଅଣ୍ଟାରେ ଯେନାର ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାବେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶୀୟ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ବେଶ୍ କୃତଜ୍ଞ ଦର୍ଶାଇଥିଲେ; ମାତ୍ର ଏକ ବିଦ୍ରୋହ ଦମନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଳ୍ପବୟସରେ ସେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଗାଲିବଙ୍କ ବୟସ ମାତ୍ର ଗୁରୁବର୍ଷ । ଏହି ପରିସ୍ଥିତିରେ ଗାଲିବଙ୍କ ପରିବାରର ଦାୟିତ୍ଵ ବହନ କରିଥିଲେ ତାହାଙ୍କ ପିତୃବ୍ୟ ନସରୁଲ୍ ବେର୍ ଖାଁ ।

ଦକ୍ଷ ପ୍ରତାପକ ଓ ସେନାଧ୍ୟକ୍ଷ ଭାବେ ନୟରୁଲ୍ ବେର୍ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଗାତ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ସେନାଧ୍ୟକ୍ଷ ଭାବେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ସେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କଠାରୁ ଦୁଇଟି ଜିଲ୍ଲା ଉପତ୍ରୋକାନ ସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଦୁର୍ଗା ଗ୍ୟବଣତଃ ହାତୀ ଉତ୍ତରୁ ଖଣି ପଡ଼ିବା ଫଳରେ ସେ ମଧ୍ୟ ଅକାଳରେ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଗାଲିବଙ୍କୁ ମାତ୍ର ସାତ ବର୍ଷ ବୟସ । ଏପରି ବିପନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ନୟରୁଲ୍‌ଙ୍କ ଶ୍ୟାଳକ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ବକ୍ତ୍ର ଖାନ୍ ଏହି ଦୁଇଟି ପରିବାରର ପ୍ରଭୁତ ସହାୟତା କରିଥିଲେ । ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ବକ୍ତ୍ର ଥିଲେ ଆଗ୍ରାର ଜନେକ ନବାବ । ଇଂରେଜ ଶାସକବର୍ଗ ତାଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ତାହାଙ୍କୁ ଫତେଷ୍ଟା ଫଳରେ ନୟରୁଲ୍‌ଙ୍କ ପରିବାର ଇଂରେଜ ସରକାରଙ୍କଠାରୁ ବାର୍ଷିକ ଦଶହଜାର ଟଙ୍କା ଭତ୍ତି ପାଇବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଗଲା । ଏହି ଟଙ୍କାରୁ ଗାଲିବଙ୍କୁ ବାର୍ଷିକ ଟ ୬୫୦ ଭତ୍ତି ମିଳୁଥିଲା । ଗାଲିବଙ୍କ ମାତା ମଧ୍ୟ ଆଗ୍ରାର ଏକ ଧନାତ୍ମ୍ୟ ଓ ସମ୍ମାନ ପରିବାରର କନ୍ୟା ଥିଲେ । ସେହି ଭାବରେ ମାତୃଳାଳପୁରୁ ମଧ୍ୟ ଗାଲିବ ଆବଶ୍ୟକ ଆର୍ଥିକ ସାହାଯ୍ୟ ପାଉଥିଲେ ।

ଗାଲିବ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଓ ଶେଷ୍ଟ ସୁତସଂପନ୍ନ । ଶୈଶବ ଓ କୈଶୋରରେ ଆଗ୍ରାର ଏକ ମାତ୍ରାସା (ବିଦ୍ୟାଳୟ)ରେ ସେ ପାର୍ଶୀଭାଷା ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଉକ୍ତ ଭାଷାରେ ଅଧିକ ବୁଝିଲେ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅବଦୃଶ୍ୟ ସମାଜ ନାମକ ଜନେକ ପାର୍ଶୀ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ନିଜ ଘରେ ସେ ଦୁଇବର୍ଷ ରଖି ତାଙ୍କଠାରୁ ପାର୍ଶୀ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ ।

ମାତ୍ର ତେରବର୍ଷ ବୟସରେ ଦିଲ୍ଲୀର ଏକ ସମ୍ମାନ ପରିବାରରେ ଗାଲିବଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ବିବାହର ତିନିବର୍ଷ ପରେ ସମ୍ଭବତଃ ଶୁଣ୍ଠୁରୁଲପୁର ପ୍ରଭେଚନାରେ ସେ ଆଗ୍ରା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଦିଲ୍ଲୀକୁ ଆସି ସେଠାରେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବେ ରହିଲେ । ଏହାପରେ ଆପଣା ପରିବାରର ଦାୟିତ୍ୱ ଗାଲିବଙ୍କୁ ବହନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଲା; ମାତ୍ର ଏହି ବିଷୟରେ ଗାଲିବ ବିଶେଷ ମନୋଯୋଗୀ ଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ତତ୍କାଳୀନ ସମ୍ମାନ ପରିବାରଥିଲେ ବିଳାସ ବ୍ୟସନ ପ୍ରତି ଗାଲିବ ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ; ମାତ୍ର ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର ସମ୍ବଳ ନ ଥିଲା । ତା' ଛଡ଼ା ସେ ଥିଲେ ବେହ୍ନିସାଗା ଓ ବଦଖର୍ଚ୍ଚୀ । ଏଣୁ ସେ ସର୍ବଦା ଅର୍ଥାଭାବଗ୍ରସ୍ତ ହେଉଥିଲେ ।

ଇତ୍ୟଦ୍‌ସରରେ ତାହାଙ୍କ ପାରିବାରିକ ପେନସନ ବା ଭତ୍ତା ପାଇବାରେ ଅନ୍ତରାୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଏହାର ନିରାଶରଣ ଲାଗି ସେ ଖ୍ରୀ ୧୮୭୭ରେ କଲିକତା ଯାତ୍ରା କଲେ । ସେତେବେଳେ କଲିକତା ଥିଲା ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ବିଚାରାଳୟ । ଗାଲିବ ପ୍ରାୟ ଏକବର୍ଷ କଲିକତାରେ ରହିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ କଲିକତାର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ କବିମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବାର ତଥା କଲିକତା ଫୋର୍ଟ ଉଲଲିଅମ୍ କଲେଜ ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ବ ପୁସ୍ତକାବଳୀ ପାଠ କରିବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ କଲିକତା ଯାଇଥିଲେ, ତାହାର କୌଣସି ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ପାରିବାରିକ ପେନସନ ସଫଳତା ତାହାଙ୍କ ଆବେଦନ ଓ ତାହାର ବିଚାର ଗାଲିବଙ୍କ ଜୀବନର ଏକ ବ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର କରୁଣ ଅଧ୍ୟାୟ । ଏହି ବିଚାର ପ୍ରାୟ ଦେଇ ବର୍ଷଧରି ଚାଲିଥିଲା ଓ ଏଥିପାଇଁ ଗାଲିବଙ୍କୁ ବ୍ୟସ୍ତ ବିକ୍ରାନ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରଚାର ଆର୍ଥିକ କ୍ଷତି ମଧ୍ୟ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ରାଜପ୍ରସ୍ତ ହେବାର ଏହା ମଧ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ କାରଣ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ ମଦ୍ୟପାନ ଓ ଦୁ୍ୟତ ଡ଼ାଡ଼ାରେ ମଧ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସରକାରୀ ନିଷେଧ ସତ୍ତ୍ୱେ ନିଜ ଘରେ ଜୁଆ ଖେଳରେ ଲିପ୍ତ ଥିବାଯୋଗୁ ତାଙ୍କୁ ଅର୍ଥଦଣ୍ଡ ଓ କାରାଦଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ତଥାପି ଏହି ସମୟରେ ବହୁ ବ୍ୟୟକୁ ଅକ୍ରନ୍ତି ମ ସାହାଯ୍ୟ ଓ ସହଯୋଗ ମଧ୍ୟ ସେ ପାଇଲେ । ଏହିପରି ଜନୈକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ସେ ଖ୍ରୀ ୧୮୫୦ରେ ଦିଲ୍ଲୀର ତତ୍କାଳୀନ ସାହି ଦରବାରରେ ଇତିହାସ ଲେଖକ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇପାରିଥିଲେ ।

ସେତେବେଳକୁ ଦିଲ୍ଲୀର ରଜଶକ୍ତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୁଦ୍ଧଳ, ଅକ୍ଷମ ଓ ଶକ୍ତିହୀନ । ମୋଗଲ ବାଦଶା ଦୁର୍ଗାୟ ବାହାଦୁର ଶାହ ନାମକୁ ମାତ୍ର ଭାରତର ସମ୍ରାଟ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ କେବଳ ଦିଲ୍ଲୀର ପରିସୀମା ମଧ୍ୟରେହିଁ ଆବଦ୍ଧ ଥିଲା । ଯାହାହେଉ, ଦିଲ୍ଲୀ ଦରବାରରେ ନିଯୁକ୍ତି ଓ ରଜନୀୟ ସଫର୍ଦ୍ଦ ଫଳରେ ଗାଲିବଙ୍କ ଜୀବନ ଯାତ୍ରା ବହୁ ପରିମାଣରେ ସୁଜ୍ଞାନ ଓ ସୁଜ୍ଞାନ ହୋଇପାରିଥିଲା; ମାତ୍ର ଏହା ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଅଚରସ୍ଥାୟୀ । ଖ୍ରୀ ୧୮୫୭

ମସିହାରେ ସିପାହୀ ବିଦ୍ରୋହ ବା ଭାରତର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଗଲା । ଏହି ବିପ୍ଳବ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଦିଲ୍ଲୀ ଫେଲ୍ ବିଦ୍ରୋହର ମୁଖ୍ୟ ମାଠ । ୧୮୫୭ ବର୍ଷ ବୟସ୍କ ବୃଦ୍ଧ ବାଦସା ୨ୟ ବାହାଦୁର ସାହା ଅନିଚ୍ଛାସତ୍ତ୍ୱେ ବିଦ୍ରୋହୀମାନଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ ଅନୁରୋଧକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ; ମାତ୍ର ଅଳ୍ପ କେତେକ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରିଟିଶମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏହି ବିଦ୍ରୋହ ଅବରମିତ ହେଲା ଓ ଦିଲ୍ଲୀ ଫେଲ୍ ବ୍ରିଟିଶମାନଙ୍କର ଅଧିକୃତ । ଶେଷ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ବାହାଦୁର କଲିକତାକୁ ଫେରିଗଲେ ।

ରାଜଶକ୍ତିର ଏହି ଆକର୍ଷକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳରେ ଗାଲିବ ବ୍ୟକ୍ତି ଗତସ୍ଥାବେ ବହୁ ଦୃଢ଼ ଓ ଅସୁବିଧାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଥିଲେ । ମୋଗଲ ଦରବାରର ଇଚ୍ଛାସ୍ତ୍ର ଲେଖା ଚାଲିଗଲା ଗଲା; ତା ଛଡ଼ା ମୋଗଲ ଦରବାରରେ ବାହାଦୁର ସାହାଙ୍କ ସମର୍ପକ ଥିବା ଅଭିଯୋଗରେ ଇଂରେଜ ସରକାର ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଥିବା ପେନସେନ ମଧ୍ୟ ବନ୍ଦ କରିଦେଲେ । ଗାଲିବଙ୍କ ଦୁର୍ଗା ଗ୍ୟା. ଜୀବନସାରା ସେ ଯେଉଁ ଡାଳକୁ ଆସା କରିଛନ୍ତି ଦୁର୍ଗା ଗ୍ୟାକୁ ତାହା ଘାଟି ଯାଇଛି । ଆପଣାର ଆତ୍ମାତ୍ମମାନ ଦାୟିତ୍ୱତା ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ପ୍ରକୃତ ଯୋଗୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଜୀବନରେ ଦୁର୍ଦ୍ଦେଶର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ତଥାପି ଗାଲିବ ଥିଲେ ଚଢ଼ୁର ଓ ସ୍ଥିର । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ— ଭାଜନ ହେବାଲାଗି ସେ ଉଦ୍ୟମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବ୍ୟୁତ୍ଥାନଙ୍କ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଫଳରେ ଖ୍ରୀ ୧୮୭୦ରେ ଇଂରେଜ ସରକାର ତାଙ୍କୁ ପୁର ପ୍ରଦତ୍ତ ପେନସେନ ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ କବି ଭାବରେ ଇଂରେଜ ଦରବାରରେ ଯୋଗଦେବାର , ଅଧିକାର ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୩ରେ ତାଙ୍କୁ ମିଳିଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସଦା ପୁରୁ ଗମସ୍ତର ନବାବ ଗାଲିବଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କ ଦରବାରର କବିତାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ଲାଗି ମାସିକ ୪୧୦୦ ଟଙ୍କାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଇଥିଲେ । ଏହା ଦ୍ୱାରା ଗାଲିବଙ୍କ ଆର୍ଥିକ ଦୁର୍ଗତି ଯତ୍ନସାମାନ୍ୟ ଦୂରହୋଇ ପାରିଥିଲା ।

ଗାଲିବ ଥିଲେ ସୁଶ୍ରୀ ଓ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟବାନ । ତରୁଣ ବୟସରେ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତିତ ଅକାଳ ବିୟୋଗ ତାଙ୍କ ଜୀବନରେ କାରୁଣ୍ୟର ଏକ ବିଷାଦ

ରାଗିଣୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତାଙ୍କର ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନ କପଟିଥିଲା ସେ ବିଷୟରେ ସଠିକ ଭାବେ କିଛି ଜାଣି ହୁଏନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହା ସୁଖମୟ ନଥିଲା । ସେ ସାତଗୋଟି ସନ୍ତାନର ଜନକ ହୋଇଥିଲେହଁ, ତାଙ୍କର କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ଦେହବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ଜୀବିତ ରହି ନଥିଲେ । ଜନେକ ଆତ୍ମୀୟର ସନ୍ତାନ ଜେନ୍ତୁଲ ଆବେଦନାକୁ ସେ ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଆବେଦନ ଥିଲେ ପ୍ରତିଭାବାନ ଓ ସୁକବି । ମାତ୍ର ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ଖ୍ରୀ: ୧୮୫୨ରେ ଯଷ୍ଟାବେଗରେ ତାଙ୍କର ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା । ଗାଲିବ ଦମ୍ପତି ଆବେଦନଙ୍କ ଦୁଇଟି ଶିଶୁପୁତ୍ର ପାଳନର ଦାୟିତ୍ବ ବହନ କରିଥିଲେ । ଏଇ ନାତି ଦୁଇଟି ହିଁ ଥିଲେ ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟରେ ଗାଲିବଙ୍କ ସାଥୀ ।

ଖ୍ରୀ ୧୮୭୫ରେ ରାମପୁରରେ ନୂତନ ନବାବଙ୍କ ରାଜ୍ୟାଭିଷେକ ଉପଲକ୍ଷେ ଗାଲିବ ରାମପୁର ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରୁ ଦିଲ୍ଲୀ ଫେରିବାବେଳେ ସେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ବନ୍ୟାପ୍ରାବନ ଯୋଗୁଁ ଅଜୀବ ବିପନ୍ନ ଓ ଅସୁସ୍ଥହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଏହାପରେ ଗାଲିବଙ୍କ ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟଭଙ୍ଗ ହେଲା । ପାରିବାରିକ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ୍ଦା ଓ ଅଭାବ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଅବସାଦଗ୍ରସ୍ତ କରିଦେଇଥିଲା । ବହୁବ୍ୟୟ ରୋଗରେ ଆହାନ୍ତ ହୋଇ ସେ ହମେ ଅଜୀବ ଦୁର୍ଦ୍ଦଳ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ୧୮୭୯ ଡିସେମ୍ବର ତା ୧୪ରଖ ଦିନ ସେ ଯନ୍ତ୍ରାପଦ ବା ମୃତ୍ୟୁ ଉକ୍ତପ୍ରାବ ରୋଗରେ ଆହାନ୍ତ ହୋଇ ସଞ୍ଜହନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଓ ତାହା ପରଦିନ ଶେଷ ନିଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗକଲେ । ଦିଲ୍ଲୀର ନିଜାମେଦ୍ଦିନ ଠାରେ ତାଙ୍କର ନଶ୍ୱର ଦେହକୁ ସମାଧିସ୍ଥ କରାଯାଇଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଓ କୃତବ୍ଧ :

ଗାଲିବ ଥିଲେ ନୈସର୍ଗିକ କବି ପ୍ରତିଭାର ଅଧିକାରୀ । ଅତି ଶୈଶବରେ ଆଗ୍ରାର ମକ୍ରବ ବା ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପାର୍ଶୀ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳରୁ ସେ କବିତା ବା ଶାୟରୀ ରଚନାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଥିଲେ । ସଦାଘୌ ସେ ପାର୍ଶୀ କବିମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ପାର୍ଶୀ ଭାଷାରେ କବିତା ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ପାର୍ଶୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରମୁଖ ବୋଲି ତାଙ୍କର ବିଶେଷ

ଅଭିମାନ ଥିଲା, ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ପାଖି କବିତା ସମୂହ ଆଶାକୁରୁପ ସମାଧର ଲଭିବାର ପାର ନଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଭାଷାରେ ହିଁ କବିତା ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ ।

ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଭାଷାକୁ ପାଖି ପ୍ରଭାବରୁ ମୂଳ କବିତାରେ ଗାଳିବଙ୍କ ଅବଦାନ ସବୁଠାରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ଫୋଟ ଉଲ୍ଲିଅମ୍ କଲେଜ ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ନିୟୋଜିତ ସରଳ ଗଦ୍ୟଶୈଳୀ ତାହାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵକୁ କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ସେ କୃତ୍ରିମ ବାଗାଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଜଠିନ ଶବ୍ଦାବଳୀ ସମନ୍ୱିତ ରଚନା ଶୁଦ୍ଧ ପରିହାର ପଦ୍ମକ ସରଳ, ସହଜ ଭାଷାରେ ଶବ୍ଦ ପ୍ରକାଶକୁ ଶ୍ରେୟସ୍କର ଓ ଆପଣାର ଆଦର୍ଶରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଗଜଲ୍ ଓ ହିନ୍ଦୁାନ ବ୍ୟତୀତ ଦୁଇ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ତାହାଙ୍କ ପତ୍ନୀବଳୀ-‘ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ-ଏ-ମୁଅଲ୍’ ଓ ‘ଭବେନ୍ଦ୍ରୀ’ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାନୀୟ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଗଦ୍ୟରୂପେ ପରିଗ୍ରହଣ ହୋଇଥାଏ ।

ଗାଳିବ ବଡ଼ ମସିଆ (ଶୋକ ଗୀତ), କସିଦା (ଶ୍ରେଣୀ ପ୍ରଶସ୍ତି), ଘସ୍ତୋନ (ପଦ୍ୟାବଳୀ) ପ୍ରଭୃତିର ରଚୟିତା ଶ୍ରେଣୀ ସୁନାମଧନୀ । ଖ୍ରୀ: ୧୮୪୧ରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵ ଭାଷାରେ ରଚିତ ଦୁଇପାଠ ବିଶିଷ୍ଟ ଏହାର ଶହଟି ସାପ୍ତାହ୍ୟ ବା କବିତା ସଂକଳିତ ତାହାଙ୍କ ଘଡ଼ିୟାନ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵକାବ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେ ଦୁଗାନ୍ଧର ଆନୟନ କରିଥିଲା ଏହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କବି ଆଉ ସାତ ଶହ ଘଡ଼ିୟାନ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଦିଲ୍ଲୀ ବାଦସାହାଙ୍କ ଦରବାରରେ କବି ତେମୁର ଶଜବ୍‌ଶର ଇତିହାସ ପାଖି ଭାଷାରେ ରଚନା କରିବାକୁ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଆବଶ୍ୟକ ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇ ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲା । କବି ଏହାକୁ ଦୁଇଟି ଖଣ୍ଡରେ ସମାପ୍ତ କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କରିଥିଲେ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ ‘ମିହରେନମ୍ ରୁଜ୍’ ନାମରେ ଲଲକିଲାର ସାହି ମୁଦ୍ରଣାଳୟରୁ ମୁଦ୍ରିତହୋଇ ୧୯୫୪ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଏଥିରେ ତେମୁରଙ୍କ ଠାରୁ ହୁମାୟୁନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଦସାହାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ କାଳୀନ ଇତିହାସାବଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଦ୍ଵିତୀୟରେ ହୁମାୟୁନଙ୍କଠାରୁ ହିଂସା ବାହାଦୁର ସାହାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

ବାଦସାଧନାମାନଙ୍କ ଶାବନ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଗାଳିବ ପରିଚିନ୍ତନା କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଏହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ନାନା କାରଣରୁ କବି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇନଥିଲେ ।

ରାମପୁର ନବାବଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବି ଯେଉଁ ପ୍ରଶସ୍ତି ସୂଚକ କବିତାଟି ରଚନା କରିଥିଲେ ତଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ବହୁ ଉପକର ସାଧୁ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେ ରାମପୁର ଦରବାରରେ ସଭା କବିର ଆସନ ଲଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାସିକ ଉତ୍ସ ପାଠକାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ନାବାବ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ରଚନା ବିଷୟରେ କବିଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ବା ସଙ୍ଗିନୀ ହେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।

ସିପାହୀ ବିଦ୍ରୋହ ସମୟରେ କବି କର୍ମସ୍ଥାନ ଘରରେ ଦିଲ୍ଲୀରେ ହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଦିଲ୍ଲୀରେ ଯେଉଁ ଅସଞ୍ଜକତା, ବିଦ୍ରୋହ, ହତ୍ୟା, ଉତ୍ସାହନ ଓ ଅତ୍ୟାଚାର ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାକୁ ନୋହୁ ବା ଟିପ୍ପଣୀ ଆକାରରେ ଲେଖି ରଖୁଥିଲେ । ବ୍ରିଟିଶ ରାଜଶାସକ ଦିଲ୍ଲୀ ବିଜୟ ବିବରଣୀକୁ ସେ ସୁସଜ୍ଜିତକରି ପାର୍ଶ୍ୱରେ ‘ତତ୍ତ୍ୱ’ ନାମରେ ଏକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । କବି ଇଚ୍ଛା ପୁସ୍ତକ ଏଥିରେ ଆରମ୍ଭ ଶବ୍ଦକୁ ପରିହାର କରି ବହୁ ଅପ୍ରଚଳିତ ପାର୍ଶ୍ୱ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଏଥିପାଇଁ ଏହା ପାଠକ ସମାଜରେ ଆଦୃତ ହୋଇ ପାରିନଥିଲା । ବ୍ରିଟିଶ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ପ୍ରୀତି ଗ୍ରାସନ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବି ଏହିଟି ରଚନା କରିଥିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ଦିଲ୍ଲୀରେ ବ୍ରିଟିଶ ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ନିର୍ଯ୍ୟାତନର ବିବରଣୀକୁ ଏକ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ପରନ୍ତୁ ଭାରତୀୟ ସିପାହୀମାନଙ୍କ ଦୋଷ ଯୁକ୍ତିକୁ ହିଁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଅଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବି ଏହା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ, ତାହା ସଫଳ ହୋଇପାରି ନଥିଲା । ଇଂରେଜ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଓ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ମନରେ ଏହା ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇନଥିଲା ।

ଆର୍ଥିକ ଦୁରବସ୍ଥା ଓ ସାଂସାରକ ଅଶାନ୍ତ ସତ୍ତ୍ୱେ ଗାଳିବଙ୍କ ଲେଖନୀ ମାରବ ରହିନଥିଲା । ଏପରିକି ସିପାହୀ ବିଦ୍ରୋହର ବିସ୍ମର୍ୟ

ପରିବେଶରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ବିବିଧ ରଚନାରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେହିଁ ସେ ‘କାଢ଼ି ବୁରଝନ’ (ସତ୍ୟ ଲେଖକର ଦଳିଲ) ନାମକ ଏକ ଶବ୍ଦ କୋଷ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୨ରେ ଏହା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ବହୁ ପ୍ରଚ୍ଛଦ ପାର୍ଶୀ ଅଭିଧାନ ବୁରଝନ-
-ଏ-କାଢ଼ି ପୁସ୍ତକର ବହୁ ସୂଚି ଏଥିରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଫଳରେ ଲରଗୀୟ ରକ୍ଷଣଶୀଳ ପାର୍ଶୀ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଏହି ଅଭିଧାନର କଟୁ ସମାଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ ଓ ଏହା ବହୁ କାଳବ୍ୟାପୀ ଏକ ବିବାଦୀୟ ବିଷୟ ହୋଇଥିଲା ।

ଚନ୍ଦ୍ରକାଳୀନ ଇଂରେଜ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ସୁଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିବାକୁ କବି ଯାହା କହିଥିଲେ ତାହାକୁ ସମର୍ଥନ କରାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେହି-ପରି ବ୍ରିଟିଶ ରାଜତ୍ବରେ ସେମାନଙ୍କ ସାମ୍ବଳିତ ହେବାକୁ କବିଙ୍କର ଅଭିଳାଷକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶଂସନୀୟ ଗୁଣ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ; ମାତ୍ର ସେ ଯୁଗରେ ରାଜତରଫାରର ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭପାଇଁ କବିମାନେ ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିଲେ । ଆପଣାର ଆର୍ଥିକ ଉନ୍ନତ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କବିଙ୍କୁ ଯେ ସେହି ପନ୍ଥା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ପ୍ରତିକୂଳ ପରିବେଶ ଯୋଗୁ କବିଙ୍କ ପରେ ଏହି ପନ୍ଥା ମଧ୍ୟ ଆଶୁ ଫଳପ୍ରଦ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଗାଲିବଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଜନପ୍ରିୟତା ଉତ୍ତରେ-ଉତ୍ତର ବୃଦ୍ଧି ଲାଭକରୁଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ କବି ଏ ବିଷୟରେ ଅବହେଳା ହୋଇ ପାରିନଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଦୃଢ଼ପ୍ତାନର ଦୁଇଟି ସଂସ୍କରଣ ୧୮୪୧ ଓ ୧୮୪୭ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର ଅବ୍ୟବହୃତ ପରେ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେହିପରି ୧୮୪୫ରେ ପ୍ରକାଶିତ ପାର୍ଶୀ ଦୃଢ଼ପ୍ତାନ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ସମାଦର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୧ ଓ ୭୨ରେ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଦୃଢ଼ପ୍ତାନର ପୁନଶ୍ଚ ଦୁଇଟି ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୩ ପାର୍ଶୀ ଦୃଢ଼ପ୍ତାନ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । କବିଙ୍କ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଓ ପାର୍ଶୀ କବିତା ବା ଶାୟରୀ ପ୍ରତି ପାଠକ ସମାଜ ଯେ ଅକୁଣ୍ଠ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଅନୁରାଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ଓ ତାହାଙ୍କ କବି ଖ୍ୟାତି ଯେ ହିମଶ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଥିଲା ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ସଂସ୍କରଣରୁ

ଜଣାଯାଏ; ମାତ୍ର ତିନିବର୍ଷ ବ୍ୟବଧାନରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଗୁଣଗୋଟି ସଫୁର୍ତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ଧର୍ମ ସମ୍ଭାରମୁକ୍ତ ନୃସିଂହକୋଶ; ସମୁଦ୍ର ଭାବନା ଓ ଉନ୍ନତ କବି ପ୍ରତିଭାର ସ୍ୱାକ୍ଷର ତାହାଙ୍କ କବିତାବଳୀରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ସେ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟତଃ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବାଦୀ । ପାର୍ଶ୍ୱ ଓ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ଗୁରୁବାଦରେ ସମ୍ଭବତଃ ସେ ଆତ୍ମାବାନ ନଥିଲେ । କୌଣସି କବିରୁ ବା ଓପାଦକ ନିକଟରେ ସେ ସାଗାରୀ ହୋଇନାହନ୍ତି । ଆପଣାର ଜୀବନାନ୍ତରୁତ ନୈସର୍ଗିକଭାବେ ତାହାଙ୍କ ଲେଖନରେ କାବ୍ୟରୂପ ଲଭ କରିଅଛି । ତାହାଙ୍କ ଗୀତ ରଚନା କପରି ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍ମକ ତାହା ପଦଟିରୁ ଅନୁମେୟ ।

‘ନଗୁଲେ ନରମାହୁଁ ନ ଗରଦ୍ ଏ ସାଜ

ମୈତ୍ରୁଁ ଅପମ ଶିକସନ୍ କ ଆତ୍ମାଜ ।

(ମୁଁ ସଙ୍ଗୀତର ଫୁଲ ନୁହେଁ କିମ୍ବା ବାଦ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରର ପର୍ଦ୍ଦାନୁହେଁ ।
ମୁଁ ହେଉଛି ମୋ ନିଜର ଭାଙ୍ଗିଯିବାର ଶବ୍ଦ)

ସେ ଯୁଗରେ ବ୍ରହ୍ମ ଗୁଣ ତରବାରକୁ ଆମନ୍ତ୍ରିତ ଦେବାକୁ ଭାରତୀୟମାନେ ଏକ ଗୌରବ ମନେ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ବଂଶୀୟ ଭାବେ ଶ୍ରୀ: ୧୮୨୩ରେ ଗଡ଼ଜାତର ଜେନେରାଲ ଲର୍ଡ ବେଣ୍ଟିକଙ୍କ ଅମଳରେ ତାଲିକକୁ ପ୍ରଥମେ ତରବାର ଆମନ୍ତ୍ରଣ ଲଭିବାର ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ତରବାସୁ ଖେଳିତ ମଧ୍ୟ ପାଇଥିଲେ । ଏହି ଖେଳିତ ଥିଲା ପୁରୀ ମାପର ସାତଗୋଟି ବିଭିନ୍ନ ଧରଣର ବସ୍ତ୍ର, ଗୋଟିଏ ମୂଲ୍ୟବାନ ମଣି ଖଣିତ ଶିରପୋତ ଓ ଗୋଟିଏ ମୋତିର ମାଳା । ତରବାରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ସମୟରେ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ରାଜ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କୁ କୌଣସି ନିଜର ବା ଉପହାସନ ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁ ନଥିଲା । ପରନ୍ତୁ ରାଜ ପ୍ରତିନିଧିଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି-ମୂଳକ ଏକ ଗଜଲ ତାଙ୍କୁ ପଢ଼ିବାକୁ ହେଉଥିଲା ।

ଗଜଲ, କର୍ପାସା, ମସନସା ପ୍ରଭୃତି ତିନିଗୋଟି କାବ୍ୟରୂପ ମାଧ୍ୟମରେ ପାର୍ଶ୍ୱ କବିତା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ । ଏହାକୁ ଅନୁକରଣକରି ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ଗଜଲ

ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା । ଗଜଲର ବୟସ ଥିଲା ଛେମ୍ବ, ସୁର ଓ ରହସ୍ୟବାଦ । ଭାରତର ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କବିଗଣ ପ୍ରାଥମିକ ଯୁଗରେ ପାର୍ଶୀ ଅନୁରୂପ ଅବାସ୍ତବ ଓ କୃତ୍ରିମ ଭାବ ସଂଜଳିତ କବିତା ରଚନା କରୁଥିଲେ । ଜୀବନର ବିବିଧ ବାସ୍ତବ ଅନୁଭୂତିର ଚିନ୍ତା ସେଥିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉ ନଥିଲା । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କବିତାର ଏହି ପରିବେଶରେ କବି ଗାଲିବ ହିଁ ସବାଙ୍ଗୀ ବାସ୍ତବ ଚେତନା ଓ ଜୀବନର ସତ୍ୟାନୁଭୂତିକୁ ଉପଜୀବ୍ୟରେ ଗଜଲ ରଚନାରେ ବୁଝା ହୋଇଥିଲେ । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କାବ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାକୁ ଏକ ବିଦ୍ରୋହର ସଙ୍କେତ ବା ଯୁଗାନ୍ତର କୁହାଯାଇପାରେ ।

ମନୁଷ୍ୟର ବାସ୍ତବ ଜୀବନ ଓ ତାହାର ବିବିଧ ସମସ୍ୟା ହିଁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତାହାଙ୍କ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଉପଜୀବ୍ୟରୁ ହିଁ ପ୍ରେରଣା ଲାଭକରି ସେ କବିତା ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଅନ୍ତତର ରହସ୍ୟ-ବାଦୀ କବିତା ଅପେକ୍ଷା ତାହାଙ୍କ କବିତା ପାଠକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଅଧିକ ଆନନ୍ଦଦାୟକ ହୋଇଥିଲା । ଗାଲିବଙ୍କ କାବ୍ୟିକ କୃତିରୁ ସଫଳରେ ଅଭିମତ ଦେବାକୁ ଯାଇ ମାଲିକରାମ ଯଥାର୍ଥତା ଲେଖିଛନ୍ତି-“କାଳୁନିକ ଓ ଭ୍ରାତୃମୁକ ଲିଖନ ଶକ୍ତିରେ ନିରର୍ଥକତା ଦୃଢ଼ୀକୃତ କରି ଓ ଏହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଠିଆହୋଇ ଗାଲିବ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କବିତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ନୂତନ କାବ୍ୟଶକ୍ତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।” ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଏହି ମହାନ କବି ଆମର ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ତଥା ବରଣୀୟ ।

ଗାଲିବଙ୍କ ରଚନାବଳୀରୁ ଜୀବନ ଉପଲବ୍ଧର ବହୁ ସତ୍ୟ ରସାତ୍ମକ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭ କରିଅଛୁ । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ତାହା ଏ ଯୁଗର ପାଠକକୁ ଭାବାବିଷ୍ଣୁ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ରସ ପିପାସାକୁ ମଧ୍ୟ ପରିତୃପ୍ତ କରିଥାଏ ।

(କ) ‘ଜାଣିରଖ, ଯେଉଁ କାମ କରିବା ସହଜ ମନେହୁଏ, ସେ କାମ କରିଦେବା ଖୁବ କଠିନ ।

ଏପରି ଦୁଃସାଧ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ଇଚ୍ଛା କଲେହେଁ
‘ମଣିଷ ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ’ ।

- (ଖ) କୌଣସି ଏକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧିର ଲାଗି ଅକ୍ଳାନ୍ତ କାମର
ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥାଏ ମଣିଷର ଉଦ୍ଦାଶୀ ।
- (ଗ) ମୃତ୍ୟୁ ଯଦି ନଥାନ୍ତା
ତେବେ ମଣିଷ ଜୀବନର ସବୁ ଆକର୍ଷଣ ଲୋପପାତ୍ର
ଯାଆନ୍ତା ।
- (ଘ) ପ୍ରତି ଜଳକଣାହିଁ ଢାବ କରିପାରେ—“ମୁଁ ସମୁଦ୍ର ।”
ଜଣେ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମ-
ସମର୍ପଣ କରେ ବାସ୍ତବିକ ତାର ଆଉ ସ୍ୱାଧୀନତା
ରହେନା ।
- (ଙ) ଯେତକି ସାହସରେ ଡେଇଁ ପଡ଼ିବ
ସେଇ ପରିମାଣରେ ମିଳିଥାଏ ସାଫଲ୍ୟ ।
- (ଚ) ମଣିଷର ମନ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଚିନ୍ତାର ଖେଳ ଚାଲିଥାଏ
ନିର୍ଜନତା ତେଣୁ ମୋତେ ମନେହୁଏ
କଳରବ ମୁଖର ବନ୍ଧୁ ଗୋଷ୍ଠୀର ମେଳା ।
- (ଛ) ଜୀବନର ଘୋଡ଼ା ଡେଉଁ ଡେଉଁ ଧାଉଁ ଚାଲେ
କେଉଁଠି ଯେ ଚାହା ରହିବ, କେହି କହି ପାରିବେନା ।
ମୁଠାକୁ ଶକ୍ତ କରି ଆମେ ଲାଗାମକୁ ଠିକ ଧରିପାରୁନା
ଆମ ପାଦ ମଧ୍ୟ ଯାହାନ୍ତି ଉପରେ ରଖି ଦୁଃଖ ।
- (ଜ) ଯନ୍ତ୍ରଣାରେ ଅଭ୍ୟାସ ହୋଇପଡ଼ିଲେ, ଯନ୍ତ୍ରଣାବୋଧ
ଭୁଲିଯାଏ;
ମୁଁ ଜୀବନରେ ଏତେ କଷ୍ଟ ପାଇଛି ଯେ
ଏମାନଙ୍କୁ ସମ୍ଭାଳିବା ମୋ ପକ୍ଷେ ସହଜ ହୋଇ ଉଠିଛି ।
“ମୁସକିଲେଁ ଭାବନା ପଡ଼ି ଗାଲିବକେ ମୁସକଲୁ ଆଶାନ୍ତ
ହୋ ଗଲ”
- (ଝ) ଗୋଟିଏ ଜଳବିନ୍ଦୁ ନଦୀ ଜଳରେ ମିଶି ନଦୀ ହୋଇଯାଏ
“ଯାହାର ଶେଷ ଭଲ ତାର ସବୁ ଭଲ ।

ଗଜଲ ରଚୟିତାଙ୍କୁ ଗାଲିବଙ୍କ କୃତର ନମୁନା ସ୍ବରୂପ
 ଘୋରେ ଦୁଇଟି ଗଜଲ ଓ ତାହାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

(୧) ପକଡ଼େ ଜାତେହେ ଫରିଷ୍ଟୋକେ ଲିଖେ ପରନାମକ
 ଆଦମି କୋଇ ହମାର ଦମେ ତହଲର ଭିଆ ?”

ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ—

ମଣିଷର ପାପପୁଣ୍ୟ ବବରଣୀ ଉପସ୍ଥାପନରେ
 ଦେବଦୂତ ଫରିଷ୍ଟାଙ୍କୁ ଉଗ୍ରବାନ କଲ ନିୟୋଜିତ
 ସେ ଦୁହେଁ କିପରି ଅବା ଯଥା ଯଥା କରିବେ କଳନା
 ସେ ସ୍ବପ୍ନର ସ୍ବର୍ଗବାସୀ ନରନ୍ଦ୍ରର ଅଲସ ଓ ବିଳାସେ
 ଆସକ୍ତ ?

ସେ କିସ ଜାଣନ୍ତି ଅବା ମଣିଷର କଥା
 କାମାସକ୍ତ ମଣିଷର ଦୁର୍ବଳତା ଗୁରୁ ପ୍ରଲୋଭନ
 ଏ ମଣିଷ କେଡ଼େ ଅସହାୟ ! ସତ୍ୟ ଆଉ ଅସତ୍ୟ ଦ୍ବନ୍ଦ୍ବରେ
 ତାର ଯେତେ କାମନା ବାସନା ଲେଉ ଆଉ ଶୁଧାର
 ତହନ ?

ସିଏ କଣ ଜାଣିଛନ୍ତି ମଣିଷର ନିଷ୍ଠୁର ଶ୍ରମକୁ
 ତାହାର ଶତ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦୁଃଖ ଅନ୍ତଃସ୍ଥାନ
 ସିଏ କେବେ ଅନୁଭବିଛନ୍ତି ମରମରେ
 ବନ୍ୟା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓ ଯୁଦ୍ଧ, ମଡ଼କର ଘୋର ନିର୍ଯ୍ୟାତନ ?
 ଏ ମଣିଷ ସ୍ବୀଡ଼ନକ ଭାଗ୍ୟର ହାତରେ
 ଅନିଶ୍ଚିତତାହିଁ ତାର କପାଳେ ନିହିତ
 ଜନ୍ମ ଯାର ଅନାୟତ୍ତ ସିଏ ମାତ୍ର ସେବକ ତାହାର
 ସୁନିଶ୍ଚିତ ମୃତ୍ୟୁ ଯାକୁ ନରନ୍ଦ୍ରର କରେ କବଳିତ ।
 ଏଣୁ ଫରିଷ୍ଟାର ସାକ୍ଷ କରୁପେ ବା ହେବ ଗ୍ରହଣୀୟ
 ମଣିଷ କାହିଁକି ହେବ ଦଣ୍ଡିତ ସେ ଲାଗି

ଫରସ୍ତାକ କେବେ କଳିଛନ୍ତି ମଣିଷକୁ ମଣିଷର ସତ୍ୟ
ସ୍ବରୂପରେ
ଏଣୁ ଏଇ ପ୍ରଶ୍ନ ଆମ ମନେ ଉଠେ ଜାଗି ।

- (୨) “ରହ ଏ ଅର୍ଥ ଯିଏ ଜାଗା ଯାହା କୋଇ ନହୋ
ହମ ସଖୁନ୍ କୋଇ ନହୋ ଅର୍ ହମ୍ ଯବ୍ କୋଇ ନହୋ ।
ବେଦର ଓ ଦର୍ପାର ସା ଏକ ଘର ବନାୟା ଗୁହ୍ୟ
କୋଇ ହମସାୟା ନହୋ ଅର୍ ପାସବ୍ କୋଇ ନହୋ ।
ପଡ଼ିଏ ଗର ବିମାର ତୋ କୋଇ ନହୋ ତିମାରଦାର
ଅର୍ ଅଗର ମରଯାଇଏ ତୋ ନୌହା ଖାଁ କୋଇନହୋ ”

ଅନୁବାଦ—

ଏଇ ମୋର ଅଭିଳାଷ ଯିବି ଏଥୁଁ ଦୂରେ ବଡ଼ ଦୂରେ
ନିର୍ଜନ ଭୂମିରେ ଏକ ରବିବ ଆଶ୍ରୟ
ନଥିବ ଯେଉଁଠି କାହିଁ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ଯା ପ୍ରାଚୀର ମଣ୍ଡିତ
ବିମୁକ୍ତ ନୀରବ ସ୍ଥଳୀ ସେହି ମୋର ପ୍ରିୟ ।
ତେଜସ୍ବ ମୁଁ ମଣିଷର ଏ ସଫର୍କ ନିରର୍ଥକ ଯାହା
ଭୁକ୍ତିତାର ପାଇଁ ଯେତେ ଦୃଢ଼ ଅହେତୁକ
ନ ଲେଉଟିବେ ଆଉ ମୋତେ ପ୍ରତିବେଶୀ କୁଟିଳ ନୟନ
ମୁଁ ରବିତ ତହିଁ ମୋର ସଙ୍ଗୀତ ନାଟକ ।
ସହଚରଗଣେ ମୋର ସେ ଭୂମିକୁ ନ ଆସନ୍ତୁ କେବେ
ସେବା ମୋର ନକରନ୍ତୁ ଯଦି ମୁହିଁ ହୁଏ ବା ପୀଡ଼ିତ
ସେ ଭୂମିରେ ମୃତ୍ୟୁ ଯେବେ ଆଲିଙ୍ଗଇ ମୋତେ ଅକସ୍ମାତ
ନ ଝୁରନ୍ତୁ କେହି ମୋତେ ନ ଝୁରନ୍ତୁ ନୟନୁ ଲୋଚକ ।

ଫକୀର ମୋହନ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନବଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଭାବେ ଫକୀର ମୋହନ ସୁବିଦିତ । ବିଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦରୁ ସେ ସୁନ୍ଦର ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପୀ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ ଓ କବିତା କ୍ଷେତ୍ରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କ ଶେଷକ ଓ ଆଦ୍ୟ ଯୌବନ କାଳ ଥିଲା ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ । ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଏକ ପ୍ରକାର ଶୋଚନୀୟ ଓ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଇଂରେଜମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିକୃତ ହେବାର ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମରିକତା ନିଃଶେଷିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା, ଶିଳ୍ପ, ବାଣିଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବିଲୟମୁଖୀ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏହା ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜମିଦାରୀ ସବୁ ହସ୍ତାନ୍ତରିତ ହୋଇଯିବାରୁ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଜମିଦାରଗୋଷ୍ଠୀ ସର୍ବସ୍ୱ ହରାଇ ବସିଥିଲେ । ଇଂରେଜ ଶାସନର ଅପାରଗତା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରଣରୁ ପ୍ରତିକାରଶୀଳ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରୀୟ ଦୁର୍ଭିଷ ଯୋଗୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅପୂର୍ବଗୀୟ କ୍ଷତି ଦୃଷ୍ଟିଥିଲା । ଏହିପରି ଓଡ଼ିଶାର ଆର୍ଥିକ ସ୍ଥିତି ଶୋଚନୀୟ ହୋଇପଡ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାମାଜିକ ଜୀବନ ମଧ୍ୟ ଅଶାନ୍ତପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅବସାଦଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ଅବକାଶରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ମିସନାରୀମାନେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଧର୍ମ ପ୍ରଚାରରେ ନିୟୋଜିତ ଥାନ୍ତି; ମାତ୍ର ନବାଗତ ଇଂରାଜୀ ସଭ୍ୟତାକୁ ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥୀ, ରସଶୀଳ ସମାଜ ସ୍ୱାଗତ କରୁନଥାଏ । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ସମୟରେ ଆଶାନ୍ୱରୁପ ଇଂରେଜୀ ଶିକ୍ଷା ବିସ୍ତାର ହୋଇପାରି ନଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ସେତେବେଳେ ଅଣଓଡ଼ିଆ, ବିଦେଶୀ । କୁଶାସନର ସୁଯୋଗ-

ନେଇ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଚରମ ଅନ୍ତସ୍ଥ ସାଧନଲଗି ମଧ୍ୟ
ଅନେକ ନିୟୋଜିତ ଥିଲେ । ଏହିପରି ଜାତିର ଫକଟେଜନକ ଓ ବିପନ୍ନ
ଅବସ୍ଥାରେ ଫକୀରମୋହନ ଲେଖନୀ ଧାରଣକର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ
ରକ୍ଷା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠା
କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଜୀବନ ଧାରା—

ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ଜୀବନ ଅସ୍ଥାବ ଘାତ ପ୍ରତିଘାତ ସଂକୁଳ,
ଆକସ୍ମିକତା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ବହୁ ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଖ୍ରୀ: ୧୮୪୩ ମସି-
ହାରେ ବାଲେଶ୍ଵରରେ ଏକ ସମ୍ବ୍ରାନ୍ତ ପରିବାରରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ; ମାତ୍ର ଜନ୍ମ
ହେବାର ଏକ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସେ ପିତା ମାତା ଉଭୟଙ୍କୁ ହରାଇ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନାଥ ହୋଇଗଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତା ମାତା ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନକରି
ଫେରିବା ସମୟରେ ହଲଜାରେ ଆହାନ୍ତ ହୋଇ ଅକାଳ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ
କରିଥିଲେ । ଶିଶବରେ ଫକୀର ମୋହନଙ୍କୁ ଲଳନ ପାଳନରେ ଦାୟିତ୍ଵ
ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ତାହାଙ୍କ ପିତାମହୀ କୁଟିଲ ଦେବୀ । ଫକୀରମୋହନଙ୍କ
ପିତୃଦତ୍ତ ନାମ ଥିଲା ବ୍ରଜ ମୋହନ । ମାତ୍ର ଶିଶବରେ ସେ ଦାରୁଣ
ପୀଡ଼ାଗ୍ରସ୍ତ ହେବା ଦୋରୁ କୁଟିଲ ଦେବୀ ତାହାଙ୍କ ଆରୋଗ୍ୟ କାମନାରେ
ଲୋକ ବିଶ୍ଵାସ ଅନୁଯାୟୀ ତାଙ୍କୁ ଫକୀର କରିଦେଇଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ
ଫକୀର ମୋହନ ଏହି ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲେ ।

ପିତାମହୀଙ୍କ ବ୍ୟଠାତ ପରିବାର ଅନ୍ୟ କାହାର ଅନାଥ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ
ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ନଥିଲା । ପରନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ଅନାଦର, ଉପେକ୍ଷା
ତାଙ୍କୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରାଇମେରୀ
ଶିକ୍ଷାଠାରୁ ଅଧିକ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବାର ସୌଭାଗ୍ୟ ତାହାଙ୍କୁ କୈଶୋରରେ
ମିଳି ପାରିନଥିଲା । ଖୁଲ୍ଲର ମସିକ ବେତନ ମାତ୍ର ରୁଝିଅଣା ଦେଇ
ନ ପାରିବାରୁ ତାହାଙ୍କ ‘ପଢ଼ା ଶେଷ ହୋଇଗଲା ।’ ଅସ୍ଥବର ତାଡ଼ନା
ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରୁ ତାହାଙ୍କୁ ବାଲେଶ୍ଵରରେ ନିମକ ମାହାଲ
(ଲୁଣ ବିକ୍ରୀ)ରେ ରୁକଣ କରିବାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଝାଲ ସିଲେଇ
(ଡଙ୍ଗାର ପାଲ) ତଦାରଖି, ବାଲେଶ୍ଵର କଟେରୀରେ ମୋହରରଙ୍କ

ସହକାରୀ ଓ ମାଇନର ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକତା ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଏହିପରି ଅନଶ୍ଚିତ ଓ ଅସ୍ୱଚ୍ଛଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଫକୀର ମୋହନଙ୍କୁ ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ବିବାହ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ କୁଶଳା ଦେବୀଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ଓ ତାହାଙ୍କ ପାରିବାରିକ ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ର ଲଘବ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହିଁ ସେ ବିବାହ କରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଫକୀର ମୋହନଙ୍କ ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀ ସଦାନ୍ତରୁତ ସଂପନ୍ନା ଅଥବା ସୁଗୁଣିଣୀ ନଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ ସେ ଥିଲେ ଫକୀର ମୋହନଙ୍କ ଶ୍ରାଦ୍ଧରେ କଳହପରାୟଣା ଓ କଟୁଭାଷିଣୀ । ୧୮୭୭ ମସିହାରେ କୁଶଳା ଦେବୀଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଗଲା ।

ସେତେବେଳେ ଫକୀର ମୋହନ ବାଲେଶ୍ୱର ମିଶନ ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକତା କରୁଥାଆନ୍ତି । ଏହି ଅବକାଶରେ ଓଡ଼ିଶାର ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟିକ ଓ ସାମ୍ବିଧାନିକ ଦୁରବସ୍ଥା ବିଷୟରେ ଫକୀରମୋହନ ଉତ୍ତମରୂପେ ଅବହତ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ, ଓ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଓ ଜନ ଜାଗରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଏକ ପତ୍ରିକା ପରିଚାଳନା କରିବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ବହୁ ଅଶ୍ରବ, ଅସୁବିଧା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଏହା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପାରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ଚତୁର, ବାଳପଟୁ, ସଙ୍ଗଠନ କୁଶଳ ଓ କଷ୍ଟସହିଷ୍ଣୁ । ୧୮୭୮ ମସିହାରେ ତାହାଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ଓ ସାପାଦକତାରେ ବାଲେଶ୍ୱର ସମ୍ବାଦ ବାହିକା' ନାମକ ଏକ ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ରିକା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାପରେ କାର୍ଯ୍ୟୋପଲକ୍ଷରେ ଫକୀର ମୋହନଙ୍କୁ ଅନ୍ୟତ୍ର ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବାରୁ ସେ ଏହି ପତ୍ରିକାର ସାପାଦନା ଦାୟିତ୍ୱ ଅନ୍ୟକୁ ଅର୍ପଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।

୧୮୭୯ ମସିହାରୁ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ଗତିପଥ ସୁନସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଗଲା । ଶିକ୍ଷକତାବୃତ୍ତି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ ମାଲଗିରି ସ୍ପେଟର ଦେଓଦାନ ପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । (୧୮୭୯) ଏଠାରେ ସେ ପ୍ରାୟ ତିନି ବର୍ଷ ରହିଥିଲେ । ଏହାପରେ ତାହାଙ୍କୁ ଡମପଡ଼ା (୧୮୭୭-୭୭), ତେଜାନାଳ (୧୮୭୭-୮୩), ଦଶପଲ୍ଲୀ (୧୮୮୪-୮୭), ପାଲଲହଡ଼ା

(୧୮୮୭-୮୭), କେନ୍ଦୁଝର (୧୮୮୭-୯୨) ପ୍ରଭୃତି ପୁରାତନ ଗଢ଼ଜାତି-ମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବା, ମ୍ୟାନେଜର ଅଥବା ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ମ୍ୟାନେଜର ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏଇ ସୁଯୋଗରେ ଫକୀରମୋହନ ଏ ଦେଶର ଜନଜୀବନକୁ, ବ୍ୟକ୍ତି ଚରିତ୍ରକୁ ଜାଣିବାର ଅପୁର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଗଢ଼ଜାତିଗୁଡ଼ିକ ଯଥାର୍ଥତଃ ଥିଲା ଅକ୍ଷୟ ମୂଳକ । ସଭ୍ୟତାର ଆଲୋକରୁ ଅଧିକାଂଶ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଞ୍ଚିତ ଓ କୁସଂସ୍କାର ଜର୍ଜରିତ । ଜନସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷାରୁ ଥିଲେ ବଞ୍ଚିତ । ବହୁ ଗଢ଼ଜାତିର ରାଜା ଥିଲେ ଶିକ୍ଷା ସ୍ୱପ୍ନ ଭିତସ୍ଥାନ, ଅଳସ ମନୋଭାବ-ପଲ୍ଲ ଓ ଶିଆଳ । ଗଢ଼ଜାତି ମାହାଲ ମଧ୍ୟରେ ପାରମ୍ପରିକ ବିବାହ ସ୍ୱର୍ଦ୍ଧ ମେଳି ପ୍ରଭୃତି ହେଉଥିଲା । ଜନସାଧାରଣ ଥିଲେ ବେଠି ଓ କରକ୍ଷରରେ ନିପୀଡ଼ିତ । କେନ୍ଦୁଝରର ପ୍ରଜା ବିଦ୍ରୋହବେଳେ ଫକୀରମୋହନ ବିଦ୍ରୋହ ଦମନ କରିବାକୁ ଯାଇ ନିଜେ ବିଦ୍ରୋହୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ଆପଣାର ଚତୁରତା, ପ୍ରବୃତ୍ତି-ମତିତା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରୁ ରକ୍ଷା ପାଇ ପାରିଥିଲେ (୧୮୯୧-୯୨) । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଅକ୍ଷୟ ମୂଳକରେ ଚାକିରି କରି ଫକୀର ମୋହନଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସୁକ୍ଳମ ହୋଇପାରିଥିଲା; ମାତ୍ର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଲାଭ ହେଉଛି, ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳରୁ ପ୍ରକୃତ ଓ ଜୀବନ ଧାରାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ଜାଣିବାରେ ସେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ସେ ଯୁଗର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଲେଖକଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଏପରି ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରି ନ ଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ: ୧୮୮୧ରେ ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀଙ୍କ ବିୟୋଗ ପରେ ସେ କୃଷ୍ଣା-କୁମାରୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । କୃଷ୍ଣାକୁମାରୀ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟ ସହଧର୍ମିଣୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ପୁରୁ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀଙ୍କ ଗର୍ଭଜାତ ସନ୍ତାନର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । କୃଷ୍ଣାକୁମାରୀଙ୍କ ସନ୍ତାନ ହେଉଛନ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ଦାର୍ଶନିକ ଅଧ୍ୟାପକ ଓ ମୋହନମୋହନ । ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣାଙ୍କ ସହ ଘର ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନର ସୁଖଭୋଗ କବିଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ନଥିଲା । ୧୮୯୭ରେ

କବିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଦାରୁଣ ଦୁଃଖ ଭାର ଲଦି ଦେଇ କୃଷ୍ଣକୁମାରୀ ଚରନ୍ଦନ ପାଇଁ ବିଦାୟ ନେଇଗଲେ । ଏହାପରେ ଗାର୍ଭ ୨୨ ବର୍ଷ ଫକୀରମୋହନ ତାହାଙ୍କ ବାଇକ୍ୟରେ ନିଃସଙ୍ଗ ଜୀବନଯାପନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା ହିଁ ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ । ଏହାହିଁ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ସବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ସମୟ ।

୧୮୯୮ରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିନିଧି ଭାବରେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସର ମାନ୍ୟତା ଅଧିବେସନରେ ଯୋଗଦାନ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ୧୮୯୭ରୁ ପ୍ରାୟ ୮୯ ବର୍ଷ କବି କଟକରେ ବାସଗୃହ ନିର୍ମାଣ କରି ଗ୍ରେଟ କାଟର ବ୍ୟବସାୟ କରି ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ପୁଣି ସହ ମତାନ୍ତର ଓ ମନାନ୍ତର ଯୋଗୁଁ ସେ କଟକ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବାଲେଶ୍ଵରକୁ ଚାଲି ଆସିଲେ । ଶ୍ରୀ: ୧୯୦୫ରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ବାଲେଶ୍ଵରରେ ହିଁ ନିଃସଙ୍ଗ ଜୀବନ-ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ଓ ପୂଜା ଉପାସନା ପ୍ରତି ସେ ହୋଇଥିଲେ ଆକୃଷ୍ଟ । ୧୯୧୮ ମସିହାରେ ସେହି ବାଲେଶ୍ଵରରେ ହିଁ ତାହାଙ୍କର ଦେହାନ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟସାଧକ ଫକୀରମୋହନ

ସେ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରୁ ଓଡ଼ିଆଭାଷାକୁ ପାଠ୍ୟସମ୍ବଳ ଉଠାଇଦେବାଲାଗି ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ବିଦେଶୀ କର୍ମଚାରୀ ଅପ୍ରସ୍ତାପ କରୁଥାନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଅଳ୍ପ କେତେଜଣ ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଏକ ପ୍ରକାର ଲିଖିତ ହୋଇନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ତରୁଣ ଫକୀରମୋହନ ଭାବିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ମୂଲ୍ୟବାନ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟକୁ ମୁଦ୍ରିତ କରାଇ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇପାରିବ । ତା ଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଆରେ ସ୍କୁଲ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁସ୍ତକାବଳୀ ମଧ୍ୟ ମୁଦ୍ରିତ ହେବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ବହୁ କଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାର-ପୂର୍ବକ ୧୮୭୮ରେ ବାଲେଶ୍ଵରରେ ଏକ ଛପାଖାନା ବସାଇଥିଲେ । 'ବାଲେଶ୍ଵର ସମ୍ବାଦ ବାହିକା ଓ ବୋଧଦାୟିନୀ ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ଏଠାରୁ

ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟରୁ ହିଁ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନର ସ୍ୱପ୍ନପାତ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତାଙ୍କ ରଚିତ ପ୍ରଥମ କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ‘ଲଜ୍ଜମନ୍ଦିର’ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ସେହି ଗଳ୍ପଟି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସି ପାରିନାହିଁ; ମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କାଳ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ଗଳ୍ପଟି ‘କେବଳ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ନୂହେଁ, ସମଗ୍ର ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ଗଳ୍ପସବରେ ଗୃହୀତ ହୋଇପାରେ ।

ଓଡ଼ିଆରେ ସେତେବେଳେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ଅଭାବ ଓ ଦୂରବସ୍ଥା ଅନୁଭବକରି ପଟ୍ଟାଭିମାନ ‘ଭାରତ ଇତିହାସ’, ‘ବ୍ୟାକରଣ’ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ ଓ କିଶ୍କରଚନ୍ଦ୍ର ବିଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ରଚିତ ‘ଜୀବନ ଚରିତ’ ନାମକ ପୁସ୍ତକଟିକୁ ବଙ୍ଗଳାରୁ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ପଟ୍ଟାଭିମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଏହିପରି ଅନୁବାଦ ଓ ଆହରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେହିଁ ବିନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୧ରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୭ ମଧ୍ୟରେ ସେ ସପ୍ତକାଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥାୟତ୍, ମହାଭାରତର ଗୁରୁଗୋଷ୍ଠି ପଦ୍ୟ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ୍ ଗୀତା ତାହାଙ୍କ ସ୍ୱଭାବସୁଲଭ ସରଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସେ ଖିଲ ହରିବଂଶ, ଛନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦକୁ ମଧ୍ୟ ସରଳ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଅନୁପ୍ରମ ଅନୁବାଦକୁଶଳତାର ନିଦର୍ଶନ ରଖିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟସାଧକ ପଟ୍ଟାଭିମାନଙ୍କ ମୌଳିକତାର ଅନବଦ୍ୟ ସ୍ୱର ସଦୃଶ ପ୍ରଥମେ ଧ୍ୱନିତ ହୋଇଥିଲା ତାହାଙ୍କ ‘ଉତ୍କଳ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ’ ଶ୍ରେଣୀ କାବ୍ୟରେ । ଉତ୍କଳର ମର୍ମିକତା ଓ ଆଶା ଆକାଞ୍ଛାକୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଉପଲବ୍ଧ କରି ସେ ତାହାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ରଚନାଟିରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୭ରେ ଏହା ରଚିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ସମୟରୁ ପଟ୍ଟାଭିମାନଙ୍କ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ ତିରିଶ ବର୍ଷ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୃଜନଶୀଳ ଓ ମୁଲ୍ୟବାନ୍ । ତାହାଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଶେଷ ବୟସରେ ହିଁ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ-ପ୍ରଧାନ ଓ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ରଚନାର ସ୍ୱଳ୍ପତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ‘ଚତୁର ବିନୋଦ’ ଓ ଅନ୍ୟ କେତେଗୋଟି ସ୍ତବ୍ଧ ରଚନା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟଙ୍ଗବିପ୍ରାୟକ ରଚନା ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ପୁସ୍ତକରୁ ଏକ ପ୍ରକାର ରଚିତ ହୋଇନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ‘ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ’ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବପ୍ରଥମ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟ । ‘ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ’ ଆରମ୍ଭରେ କବିଙ୍କର ଉତ୍କଳ-ସରସ୍ୱତୀ ସାରଳାଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ଉପା କପରି ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ ତାହାର କଣ୍ଠିତ ନମୁନା ଏଠାରେ ଦିଆଯାଇପାରେ ।

“ବନ୍ଦଇ ସାରଳା ମାଗୋ ଝଙ୍କଡ଼ବାସିନୀ

ଗଣାବଜାୟିନୀ ଦେଖ ଅକଲଦାୟିନୀ ।

ତୁମ୍ଭର ଅଭ୍ୟାସ କବି କଣ୍ଠେ ବସିବାର

ମୋ ପରି ସେପରି କରନାହିଁ ଅବିଭୀର ।

କଣ୍ଠରେ ବସିଲେ ହୋଇଯିବି ଯେ ହାଉଡ଼ା

କପରି ଲେଖିବି ଆଉ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇ ପୃଷ୍ଠା ?”

ଚତୁର୍ଥାଳୀନ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର୍ଥମାତ୍ର ଲୋକମାନେ ଆଧୁନିକତା ନାମରେ କପରି ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସ୍ୱଦେଶର ଶାନ୍ତି ମାନକୁ ହତାଦର କରୁଥିଲେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତଥା ଏତାଦୃଶ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ କରି କବି ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଥିଲେ—

“ଇଂରେଜକୁ ହେଉଥାଅ ଦିନ ରାତି ଘୋଷି

ନକ୍ସୁଅଁ ପଛକେ ପାଣି ପକାଆଡ଼େ ଆସି ।

ନିର୍ଭୀକ ଖରରେ ପିନ୍ଧି ବନାତର କୋହ୍

ଫିଙ୍ଗି ଦେଇ ଛେନା ବଡ଼ା ଖାଅ ବିସକୋହ୍ ।

×

×

×

×

ଠିଆହୋଇ ମୁତ ଅବା ଦକ୍ଷ ନାହିଁ ଦାନ୍ତ

ଇଂରେଜ ନହେବ ଥିବ ଓଡ଼ିଆ ଏକାନ୍ତ ।

ମୟୂର ଲଞ୍ଜକୁ ଗୁଞ୍ଜି ବୁଲ ନାହିଁ ଆଉ
ନନ୍ଦେବ ମୟୂର ଥିବ ଯେ କାଉ ସେ କାଉ ।”

ଉତ୍କଳ-ଭ୍ରମଣ ବ୍ୟତୀତ କବି ‘ପୁଷ୍ପମାଳା’, ‘ଉପହାର’, ‘ଅବସର ବାସରେ’, ‘ବୌଦ୍ଧାବତାର କାବ୍ୟ’, ‘ଧୂଳି’, ‘ପୁଜାପୁଲ୍ଲ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ ଓ ଗୀତ କବିତା ସଂଗ୍ରହ ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ବହୁତାନ୍ତୀ ଶଶୀପତି କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବହୁ ଭାବ ରସର ସମ୍ମିଳିତ ସ୍ୱର ଝଙ୍କାର ଧ୍ୱନିତ ଘୋଲଉଠିଛି । କବିଙ୍କର ସାବେଦନଶୀଳ କୋମଳ ହୃଦୟ ଧରଣୀର ଧୂଳିଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଭୂମାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆତ୍ମୀୟତାର ପୂଜାପୁଲ୍ଲରେ ବରଣ କରିନେଇଛି । ପରିବାରକ ଜୀବନର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ବନ୍ଧୁସ୍ନେହ, ଦୃଢ଼େଶୀଳ, ଦୁର୍ଗୁଣୀତ ଓ ପ୍ରକୃତଶ୍ରୀତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେ ଆଗ୍ରହରେ ଆକଣ୍ଠିତ କରିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କର କଣ୍ଠରବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା ସୁଗନ୍ଧର । ସୁଦେଶର କଲ୍ୟାଣ ଲାଗି କଣ୍ଠରବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଏକାନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ, ତାହା ସେ ବହୁ କବିତାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

‘ଧୂଳି’, ସଫଳନସ୍ଥ ବହୁ କବିତା ଲଂଘନୀ ‘ସନେଟ୍’ ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶପଦୀ କବିତା ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ । ତାହାଛଡ଼ା ଉତ୍କଳେଟିର ବହୁ କଥା-କବିତା ଓ ଶିଶୁ-କବିତା ମଧ୍ୟ ସେ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ପୁରୁଣ-ଅନୁବାଦକ ଅଥବା ବହୁ କାବ୍ୟ କବିତାର ରଚୟିତା ଭାବେ ପଟ୍ଟାଭିଷେକ ସ୍ୱରୂପୀ ହେଲେହେଁ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଖୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସର ସୃଷ୍ଟି ଭାବରେ ସେ ଅକ୍ଷୟ ଯଶର ଅଧିକାରୀ । ପଟ୍ଟାଭିଷେକ ସୃଷ୍ଟିର ବିବେଚନା ଧର୍ମ ତାହାଙ୍କର ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସରେହିଁ ନିହିତ । ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ ହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିକ୍ଷେତ୍ର । ଛ’ମାସ ଆଠଗୁଣ୍ଠ; ‘ମାମୁ’, ‘ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ’ ଓ ‘ଲଞ୍ଜମା’ ଏଇ ଚାରିଗୋଟି ଉପନ୍ୟାସ ସେ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଓ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପନ୍ୟାସ ‘ହମାଶ ଆଠଗୁଣ୍ଠ’ ଖ୍ରୀ: ୧୮୯୮ରେ ରଚିତ ଓ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉପନ୍ୟାସ ‘ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ’ ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୫ରେ ପ୍ରକାଶିତ । ‘ଲଞ୍ଜମା’ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ତନିଗୋଟିଯାକ ସାମାଜିକ ଉପନ୍ୟାସ । ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଆଦର୍ଶ, ବାସ୍ତବ କଥାବସ୍ତୁ, ଜୀବନ୍ତ ଚରିତ୍ରବିବରଣ, ସରଳ ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଭାଷା,

ସୁଗଞ୍ଜର ମନସ୍ତାତ୍ମିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ, ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ବର୍ଣ୍ଣନା, ପରିପାଟୀ ହାସ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁପର ନିପୁଣ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିର ସମନ୍ୱୟ ଯଦି ଏକାଧାରରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କେଉଁ ରଚନାରେ ହୋଇଥାଏ, ତେବେ ତାହା କେବଳ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକରେ ହିଁ ସାଧିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ନିରାପଦରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଫକୀରମୋହନ ଥିଲେ ଶିକ୍ଷିତ ବର୍ଗୀୟ ଉପନ୍ୟାସିକ ବକ୍ତିମ-
ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସମସାମୟିକ; ମାତ୍ର ବକ୍ତିମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଫକୀରମୋହନ
ଥିଲେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଓ ରସାନୁରୂପପ୍ରେମୀ ।
ଉଭୟଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସରୁ ତାହା ହିଁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ଫକୀରମୋହନଙ୍କ
ସମୟକୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଜନୈତିକ ମତବାଦ ଭାରତରେ ପ୍ରଭୁତ ହୋଇ
ନ ଥିଲା; ମାତ୍ର କୌଣସି ରାଜନୈତିକ ମତବାଦର ଅନୁଗାମୀ ନ ହେଲେହେଁ
ସେ ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସରେ ଯେଉଁ ମୌଳିକତା, ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ଓ ପୂର୍ବଦୃଷ୍ଟିର
ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହା ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଗୌରବର
ବିଷୟ । ସମାଜର ବାଧ୍ୟାରଣ ନରନାଶକୁ ସେ ସାହିତ୍ୟ ଦରବାରରେ
ସର୍ଗୋତ୍ତରରେ ସମର୍ପଣ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଫକୀରମୋହନଙ୍କ
ଦୃଷ୍ଟି ଓ ସୃଷ୍ଟି ଯେପରି ବୈପ୍ଳବିକ, ସେହିପରି ଅଭିନବ । ଦେଶର ଜନ-
ସାଧାରଣଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରା ସହିତ କବିଙ୍କର ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ଓ ଦାନିଷ୍ଠ
ଆତ୍ମିକ ଯୋଗସୂତ୍ର ଥିବାରୁ ହିଁ ଏପରି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ, ଚରିତ୍ର
ଉପଯୋଗୀ ଭାଷା, ପରିକଳ୍ପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିପାଟୀ ତାହାଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସରେ
ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇପାରିଅଛି । ତେଣୁ ଫକୀରମୋହନ ହିଁ ଯଥାର୍ଥତଃ ଓଡ଼ିଆ
ଗଣସାହିତ୍ୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଏବଂ ଭଗିଆ, ସାରିଆ ଭଳି ଅନାଖ୍ୟାତ, ଅବଜ୍ଞାତ
ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଜୀବନ ମହାଭାରତ ଲେଖିଥିବା ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥତଃ
ବ୍ୟାସକବି ପଦବୀର ଯୋଗ୍ୟ ଅଧିକାରୀ । ତାହାଙ୍କର ଗଳ୍ପସମୂହ ମଧ୍ୟ
ଅପୂର୍ବ । ଓଡ଼ିଆ ଷ୍ଟୁଦେନ୍ତର ଇତିହାସରେ ଫକୀରମୋହନ ଅନାଦିପୁରୁଷ ।
ତାହାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ତ କେହି ଆଧୁନିକ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଗଳ୍ପ ଲେଖିନଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ
ପରେ ମଧ୍ୟ ଆଉ କେହି ଓଡ଼ିଆ କଥାଗିଳ୍ପୀ ସେହିପରି ଲେଖିବାକୁ ସମର୍ଥ
ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି ବୋଲି କୁହ ଯାଇପାରେ ।

ଫଳରମୋହନ ସବମୋଟ କୋଡ଼ିଏ ଗୋଟି ସ୍ତୁତ୍ର ଗଳ୍ପ ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ସ୍ତୁତ୍ରଗଳ୍ପର ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଘଟଣାବହୁଳ ଜୀବନର ପରିପତ୍ତି ଅଭିଜ୍ଞତା ନେଇ ୫୫ ବର୍ଷ ବୟସ ପରେ କବି ଗଳ୍ପରଚନାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଏ ଗୁଡ଼ିକରେ ତାଙ୍କର ମାନବଚରିତ୍ର ସମ୍ପର୍କ ସୁଗଭୀର ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ଚାହାର ଅନୁପମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିର ପରାକାଷ୍ଠା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ଓଡ଼ିଆ ସାରସ୍ୱତ ପୀଠରେ କବିଙ୍କର ସବୋଛୁଷ୍ଟ ଅଞ୍ଜଳି । କଥାବହୁ, ଚରିତ୍ରସୃଷ୍ଟି ଓ ରଚନାଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଗଳ୍ପ ଅନ୍ୟଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସାର୍ଥକ ସୃଷ୍ଟି । ଚିତ୍ରବିନୋଦନ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଗଳ୍ପ ବିଶେଷ ଶିକ୍ଷା ଓ ସ୍ୱପ୍ନାର ସାଧନଲଗି ଅଭିପ୍ରେତ । ତାହାଛଡ଼ା ସେ କାଳର ଅର୍ଥାତ୍ ଛାୟା ଏକଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରେ ପରମ ଉପସ୍ଥେଗ୍ୟ ।

ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ଫଳରମୋହନଙ୍କର ପଟ୍ଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ତାହାଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସ ଭଳି ଚରିତ୍ର-ପ୍ରଧାନ । ପଲ୍ଲୀର ସାଧାରଣ ନରନାରୀଙ୍କ ଡ୍ରେମ ମିଳନ, ଶ୍ରମ-ଅର୍ଥାଭାବ, ଗୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ-ପ୍ରଚାରଣା, ଲୋଭ-ଆତ୍ମତ୍ୟାଗ, ସାରଳ୍ୟ-ମିଥ୍ୟାଚାର, ଆଶାଭଙ୍ଗ ଓ ବ୍ୟର୍ଥତା, ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଅବିଶ୍ୱାସ ଇତ୍ୟାଦି ଭୁଲ୍ଲାଦପିଚ୍ଛୁକ ବିଷୟଗୁଡ଼ିକୁ ତାହାଙ୍କ ଲେଖନୀ ଦକ୍ଷତାର ସହିତ ଚିତ୍ରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ରେବତୀ, ପେଟେଣ୍ଡା ମେଡ଼ିଫନ, ଗଣ୍ଡୀପୁଅ ଅନନ୍ତା, ସୁନାବୋହୁ, ଧୂଳିଆ ବାବା, ଡାକ ମୁନ୍ସି, ବିରେଇ ବିଶାଳ, ବଗଲ ବଗୁଲ, ଇତ୍ୟାଦି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଚରିତ୍ରସୃଷ୍ଟି ଓ ଚିତ୍ରକର୍ତ୍ତା ଘଟଣାର ସରସ ଉପସ୍ଥାପନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ କଥା ଶିଳ୍ପସୃଷ୍ଟିର ଗୌରବ ଅର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି ।

କବିଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ଶ୍ରେଷ୍ଠକୃତି ହେଉଛି ତାହାଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନ ଚରିତ । ଏହା କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଓ ସବୋଛୁଷ୍ଟ ଆତ୍ମ

ଚିତ୍ତ ନୁହେଁ, ଏହା ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀର
ଆହରଣ ଓ ଆତ୍ମପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଲକ୍ଷଣ । ସାହିତ୍ୟ ସେବା ବ୍ୟକ୍ତି
କବିଙ୍କ ସୁଦୃଢ଼ କର୍ମବହୁଳ ଜୀବନ କିପରି ଜାତିର ବିବିଧ ସମସ୍ୟା ଓ
ଘଟଣା ପ୍ରବାହ ସହ ଘନିଷ୍ଠଭାବେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ
ସ୍ଥାନରେ ଶାସନ ବିରୋଧୀ କର୍ମରୁ ଶ୍ରାବଣେ ଜନସେବା, ସମାଜ ସଂସ୍କାର
ପ୍ରଭୃତିରେ ସେ କିପରି ଅପୂର୍ବ ଦକ୍ଷତାର ପରିଚୟ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି,
ତାହା ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୭୨ର ଲେମ୍ବୁସର୍ବଶିକାରୀ ନଆଁଙ୍କ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ
ଏକ ନବ ଜାଗରଣର ଓ ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଗଠନ ଯଜ୍ଞର ସୁସମାପ୍ତ
ହୋଇଥିଲା । ଏ ଦିଗରେ ଫକୀରମୋହନ ମଧ୍ୟ ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ
କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ କିପରି ବହୁ ବଧା ବିପତ୍ତି-
ସଂକୁଳ, ରୋମାଞ୍ଚକର ଓ ଘଟଣାବହୁଳ ଥିଲା, ସେହି ସବୁ ବିବିଧ ଘଟଣାକୁ
ସେ ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ଫରସ ଭାବରେ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।
ଏହି ଜୀବନ ଚରିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ସମାଜ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ
ଯେପରି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇପାରିଛି ତାହାର ପଟାନ୍ତର ଭାରତୀୟ ପ୍ରାକୃତିକ
ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ।

ପ୍ରୋଫେସର ଏଠାରେ ତାହାଙ୍କ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉପନ୍ୟାସ ‘ଛମାଣ
ଆଠଗୁଣ୍ଠର’ କଥା ବହୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା ।

ଗୋବିନ୍ଦପୁର ଗ୍ରାମର ଜନୈକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପିତୃମାତୃସ୍ଥାନ ବ୍ୟକ୍ତି
ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଙ୍ଗରାଜ ଆପଣାର ପୂର୍ବଜ ଓ ଚତୁରତା ବଳରେ ବହୁ ସମ୍ପତ୍ତିର
ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ମେଘନାଥପୁର ନବାବୀ ଜମିଦାର ସେଖ୍
ଦିଲଦାର ମିଆଁଙ୍କର କଟକ ଜିଲ୍ଲାରେ ଥିବା ପଡ଼େପୁର ସରକ୍ଷଣ ନାମକ
ଜମିଦାରଙ୍କର ସେ ସବୁଜୀବନ ଥିଲେ । ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ରୀ ଖଜଣା ଆଦାୟ
କଲେ ହେଁ ସେ ଜମିଦାରଙ୍କୁ ତାହା ପେଠ କରୁ ନ ଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ ସେଖ୍
ଦିଲଦାରଙ୍କୁ ସରକାରୀ ରାଜସ୍ୱ ଦେବାଲାଗି ଟଙ୍କା କରଜ ଦେଉଥିଲେ ।
ଏକଦା ଦିଲଦାର ମିଆଁ ନିଶାରେ ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ଥିବା ସମୟରେ ସେ
ପାଙ୍କଠାରୁ ଭିକ୍ଷା ହଜାର ଟଙ୍କାର ଖଣ୍ଡିଏ ତମସୁକ ଲେଖାଇ ନେଲେ ଓ

କଟକରେ ମଜଦମୀ ଦାୟର କରି ଫଫେପୁର ସରସଣ୍ଡ ଜମିଦାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ଗ୍ରାମର ଅଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଧାନ, ଟଙ୍କା ଓ ଭୃତ କରଜ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କ ଧନସମ୍ପତ୍ତିକୁ ନାନା ଛଦକପଟରେ କବଳିତ କରିବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତାହାଙ୍କ ଗୃହରେ ରହୁଥିବା ଚମ୍ପା ନାମକ ଏକ ରକ୍ଷିତା ତାଙ୍କୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା କରୁଥିଲା । ଚମ୍ପାର ସହାୟତାରେ ମଙ୍ଗରାଜ ଅନେକଙ୍କର ସର୍ବନାଶ ସାଧନ କରିଥିଲେ ।

ସେହି ଗ୍ରାମରେ ରହୁଥିବା ଚନ୍ଦ୍ରୀ ଦମ୍ପତି ଭଗିଆ ଓ ସାରଥୀଙ୍କର ଅତି ଉଦ୍ଦୀର୍ଘ ଛ'ମାଣ ଆଠଗୁଣ୍ଠ ଜମିତକ ନେବାଲାଗି ମଙ୍ଗରାଜ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ ହେଲେ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦରେ କାଳ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ ହେଁ ଭଗିଆ ଓ ସାରଥୀ ସନ୍ତାନହୀନ ଥିବାରୁ ଚିନ୍ତିତ ଥିଲେ ଓ ଗ୍ରାମ ଦେବୀ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥିଲେ । ମଙ୍ଗରାଜ ଓ ଚମ୍ପା ତାହା ଜାଣି ଏକ ଚନ୍ଦ୍ରାନ୍ତ କଲେ । ତାହାଙ୍କ ପରମର୍ଶରେ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ପୁତ୍ରକ ସନାରଣା ମଙ୍ଗଳାଙ୍କୁ ପୂଜା ଦେବାକୁ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ଆଦେଶ ହୋଇଛି ବୋଲି ଭଗିଆ ଓ ସାରଥୀଙ୍କୁ କହିଲା । ସନ୍ତାନ ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନେ ପୂଜା ଦେବାକୁ ସଜ୍ଜିତ ହେଲେ । ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ପରମର୍ଶକ୍ରମେ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ତଳେ ଖୋଳା ହୋଇଥିବା ଗାତ ଭିତରେ ଜଣେ ଲୋକ ପୂଜା ଘରୁ ଲୁଚି ରହିଲା । ସାରଥୀ ଭଗିଆ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କୁ ପୂଜା ଦେଇ ପ୍ରଣାମ କଲାବେଳେ ତାହାଙ୍କ ଆସ୍ଥାନ ତଳେ ରହିଥିବା ଲୋକଟି କହିଲା—“ଆଲୋ ସାରଥୀ, ତୁ ମୋର ଦେଉଳ ତୋଳି ଦେ, ତୋର ଡେଇଁ ଟଙ୍କା ଥିବା ହେବ, ତୋର ଡେଇଁଗୋଟି ପୁଅ ହେବେ । ମୋ ଆଜ୍ଞା ନ ମାନିଲେ ଭଗିଆ ବେଳ ମୋଡ଼ିଦେବ ।”

ସରଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ଭଗିଆ ସାରଥୀ ଏହାକୁ ସ୍ୱୟଂ ଠାକୁରାଣୀଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ମନେକରି ତାହାଙ୍କ ଦେଉଳ ତୋଳାଇ ଦେବାକୁ ସଜ୍ଜିତ ହେଲେ । ମନ୍ଦିର ତୋଳାଇବା ଲାଗି ଭଗିଆ ଚମ୍ପା ଓ ସନା ରଣାର କପଟତାପୂର୍ଣ୍ଣ କଥାରେ ଭୁଲି ମଙ୍ଗରାଜଠାରୁ ଟଙ୍କା କରଜ ଆଣିଲା । ଏଥିପାଇଁ ସେ ତାହାର ସବୁ ଛ'ମାଣ ଆଠଗୁଣ୍ଠ ଜମିକୁ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କୁ କଣ୍ଠ କବଳ କରିଦେଲା ।

ମଙ୍ଗରାଜ ଭଗିଆକୁ ଆବଶ୍ୟକ ଟଙ୍କା ଦେବା ଦୂରେଥାଉ, ଭଲ କବଳଟି ଯୁଗ୍ମଗତ ହେବାର କିଛିଦିନ ପରେ ଭଗିଆ ନାମରେ ନାଲିସ କରି ତାହାର ଜମିତକ ନେଇଗଲେ, ତାହାର ଘରକୁ ନିଜାରେ କଣି ତାହାକୁ ଘାଟି ଦେଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟ 'ନେତ' ନାମକ ଗାଈଟିକୁ ମଧ୍ୟ ନେଇଗଲେ । ଏହିପରି ଘାଟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନୀ ଶଠତାପଦକ ମଙ୍ଗରାଜ ଗୋଟିଏ ପରିବାରର ସଦସ୍ୟ ଅପହରଣ କରିନେଲେ । ଏହାର ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ଦୁଃଖ ଦୁଃଖ ଓ ନିରାଶ୍ୟରେ କାଳକର୍ତ୍ତବ୍ୟସମୂହ ଭଗିଆ ଭଲ୍ଲାଦଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଓ ସାବ୍ୟସ୍ତ ସାରିଆ ନଜର ପ୍ରିୟତମ ସ୍ୱାମୀ, ଜମି ଓ ନେତ କଥା ଲାଲ ଭଲ ବହୁଦିନ ଉପବାସ ରହିବା ପରେ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ଓଳଟଲେ ପଡ଼ି ମରିଗଲା ।

ମଙ୍ଗରାଜ ସାରିଆକୁ ଠେଙ୍ଗାରେ ପିଟି ମାରି ପଳାଇ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ପୁଲିସ୍‌ରେ ଅଭିଯୋଗ ହେଲା । ପୁଲିସ୍‌ ଡାକ୍ତରୀ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କୁ ଡାକେଇ ଦେଇ ସହରକୁ ମକଦ୍ଦମା ବିଚାର ଲାଗି ପଠାଇଦେଲେ । ବିଚାରରେ ଭଗିଆର ଗାଈଟିକୁ ଅପହରଣ କରିଥିବା ଘୋରୁ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କୁ ପାଞ୍ଚଶହ ଟଙ୍କା ଜୋରିମାନା ଓ ଛଅମାସ ସଶ୍ରମ କାରାଦଣ୍ଡ ଆଦେଶ ଦେଲା । ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ମକଦ୍ଦମା ପରିଚାଳନା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଓକିଲ ରାମରାମ ଲାଲ ତାହାଙ୍କ ଅନ୍ୟତମରେ ଅର୍ଜିତ ଭୂସମ୍ପତ୍ତିକୁ କଣ୍ଠ କବଳ କରିନେଲେ । ଜୋରିମାନା ଟଙ୍କା ଆଦାୟ ଲାଗି ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅସ୍ଥାବର ସମ୍ପତ୍ତି ନିଲାମ ହୋଇଗଲା । ଇତିବସରରେ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ରକ୍ଷିତା ଚମ୍ପା ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ମିତ୍ରକୁ ମୂଲ୍ୟବାନ ଗହଣା ପ୍ରଭୃତି ନେଇ ଗୋପନରେ ଗୋବିନ୍ଦ ନାମକ ଏକ ଭଣ୍ଡାରୀ ସହିତ ପଳାଇଗଲା । ଉଆସର ଅନ୍ୟତମ ଦାସୀ ମରୁଆ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ବୋହୂର ଗହଣା ଓ ଟଙ୍କା ସୁନା ପ୍ରଭୃତି ଚୋରକର ବାବାଜୀ ଲଳିତା ଦାସଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନେଉଁଆଡ଼େ ଚାଲିଗଲା ।

ଚମ୍ପା ଓ ଗୋବିନ୍ଦା ପଳାଇଯିବା ବେଳେ ଏକ ଚଟିଘରେ ଆଣ୍ଡୟ ନେଇଥିବା ସମୟରେ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଓ ଚମ୍ପା ଗୋବିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ନିହତ ହେଲା । ଚମ୍ପାର ଅପହୃତ ଟଙ୍କା ସୁନା ଗଣ୍ଠି ଲୁଟି ନେଇ ଗୋବିନ୍ଦା ପଳାଇଯିବା ବେଳେ ନଈରେ ପଡ଼ି କୁମ୍ଭୀର କବଳିତ ହୋଇ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କଲା ।

ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ଦୁଷ୍ଟମିତ୍ରେ ବ୍ୟଥିତ ହୋଇ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ପତିପତ୍ନୀ, ଦୟାହୁଁ ହୃଦୟା ପତ୍ନୀ ଲତପୁତ୍ରରୁ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଅଯୋଗ୍ୟ ପୁତ୍ରମାନେ ଉନ୍ନାଦଗ୍ରସ୍ତ, ବ୍ୟସନା ଓ ନିଶାସେଷା ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ବନ୍ଦୀ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିବାବେଳେ ମଙ୍ଗରାଜ ଅନ୍ୟ ବନ୍ଦୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଲୁଣ୍ଠିତ ଓ ପ୍ରହୃତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଭଗିଆ ତାଙ୍କ ନାକ କାମୁଡ଼ି ପକାଇଥିଲା । ଏହି ସବୁର ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ବନ୍ଦିଶାଳାରେ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ସଙ୍କଟାପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସେଥିପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦୀରତ ସମୟ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦିଶାଳାରୁ ମୁକ୍ତକରି ଦିଆଗଲା । ସେ ସ୍ୱଗୃହକୁ ଆସି ସେଠାରେ ଏକାନ୍ତ ନିଃସ୍ୱ ଓ ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ଅନୁତାପ କରୁଁ କରୁଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟା ସାଜ କଲେ ।

କୀରେଶଲିଙ୍ଗମ୍

ଆଧୁନିକ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ନିର୍ମାତା ଭାବରେ କୀରେଶଲିଙ୍ଗମ୍ ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ । ସେ ଥିଲେ ଅତ୍ୟୁତ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ । ଏକାଧାରରେ ବହୁ ବିଷୟରେ ସେ ଯେପରି କୃତଲ୍ପ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ ମନେହୁଏ । ଆଧୁନିକ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ନବଯୁଗର ପ୍ରସ୍ଥା ନୂତନ ଗଦ୍ୟ ଶୃତିର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ, ସାବାଦିକତାର ଆଦି ପୁରୁଷ, ଉପନ୍ୟାସର ଜନକ ଓ ପ୍ରଥମ ନାଟ୍ୟକାର ଭାବେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଅବିସମ୍ଭାବିତ । ଏତଦ୍ୱ୍ୟତୀତ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ଓ ନୂତନ ଶିକ୍ଷାବିସ୍ତାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଥିଲେ ଅଗ୍ରଣୀ । ତାଙ୍କ ଆଶ୍ୱାସନ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନାବଳରେ ହିଁ ତେଲଗୁ ସମାଜ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ବିକଶିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଜୀବନରେ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମର ସୁସମନ୍ୱୟ ସେ ସଂପାଦନ କରିପାରିଥିଲେ ।

ଏକାଧାରରେ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମାଜ ସଂଗଠନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଯେପରି ସଫଳତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ । ମନେହୁଏ, ଆଜିରେ ନବଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରସ୍ଥା, ସମାଜ ସଂସ୍କାରକ ଓ ପ୍ରଗତିର ପୃଷ୍ଠା ଭାବେ ସେ ଯେପରି ଥିଲେ ଏକ ଦୈବପ୍ରେରିତ ବ୍ୟକ୍ତି । ଦୁର୍ବଳ ସାମ୍ବ୍ୟସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ହୋଇପାରିଥିଲେ ଭୀମକର୍ମୀ । ଅସ୍ତବ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେହେଁ କଠିନ ସାଧନାବଳରେ ସେ ହୋଇପାରିଥିଲେ ଦାନବୀର; କୁସଂସ୍କାରଗ୍ରସ୍ତ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେହେଁ ଆପଣାର ସତ୍ୟସଂଧାନ ବିରୂପଧାରୀ, ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସକୁ ସେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମନୋଭୂମିରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସମାଜ ବିପ୍ଳବର ସୂଚପାତ କରିପାରିଥିଲେ ।

କୀର୍ତ୍ତନ ଧାରା—

ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀର ଏକ ଚଉଦ୍ର ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ୧୮୮୮ ମସିହାରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ସର୍ବଦା ବାୟୁ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ପୁରୁଣା । ପୁରୁଣା ଥିଲେ ନରସିଂହ ଓ ଚରନ୍ତରଣ । ପୁତ୍ର ବାବରଣ ମାତାଙ୍କଠାରୁ ଭଗ୍ନସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାରକାରୀ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତର ହେଗ, ଶ୍ୟାସ ଓ ସର୍ଜି ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାବନ ସମ୍ପର୍କ । ଶୈଶବ ଓ କୈଶୋରରେ ବହୁ ମାରାତ୍ମକ ରୋଗ ଶ୍ୱେତୀ ଓ ବହୁବାର ଆକ୍ରମିତ ଦୁର୍ବଚନା କବଳର ହୋଇ ସେ ମୌଣ୍ୟ ମତେ ମୃତ୍ୟୁ ମୁଖରୁ ବର୍ତ୍ତିଯାଇ ପାରିଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ମାତ୍ର ଶୁଦ୍ଧବର୍ଷ ବୟସ ମୋଟଥାଏ । ଏହି ସମୟରେ ଆକ୍ରମିତ ଭାବେ ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଗଲା । ବିଧବା ମାତାଙ୍କର ପୁତ୍ରକୁ ଆଧୁନିକ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପଢ଼ାଇବାକୁ ସଂଗଠିତ ନଥିଲା । ଏଣୁ ସେ ପୁତ୍ର ଲଗି ଗ୍ରାମ୍ୟ ପାଠାଶାଳାରେ ପଢ଼ିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଦେଲେ । ଏହିଠାରେ ହିଁ ତାଙ୍କର ଚେତନା ଉଷା ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଏହାପରେ ଶୁକଣ ଆଶାରେ କରେଶଙ୍କୁ ଜର୍ମାନ ଆତ୍ମୀୟଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଶିକ୍ଷାନବିଷ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ମାତ୍ର ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ଦୃଢ଼ଥିଲା ଅନ୍ୟ ଆନାଦ୍ୱିଷ୍ଟିତ । ଅବସର ସମୟରେ ସେ ନିଜର ଜଣେ ଆତ୍ମୀୟଙ୍କଠାରୁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଆପଣାର ପିତୃବ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ଇଂରାଜୀ ଓ ଅଳ୍ପ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାରେ ମନୋନିବେଶ କରୁଥିଲେ । ପୁତ୍ରର ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ଦେଖି ପୁରୁଣା ଶ୍ରୀ: ୧୮୭୦ରେ ସ୍ଥାନୀୟ ସରକାରୀ କଲ୍ଲୀ ସ୍କୁଲରେ ତାଙ୍କର ନାଁ ଲେଖାଇଦେଲେ ।

କରେଶଙ୍କର ଥିଲା ଅସାଧାରଣ ସ୍ମରଣ ଶକ୍ତି । ଥରେ ପଢ଼ିଲେ ପାଠ୍ୟ ବିଷୟ ତାଙ୍କର ମନେରହିଯାଉଥିଲା । ତା' ଛଡ଼ା ସେ ଥିଲେ ନିଷ୍ଠାପର ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟୀ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ଥିଲା ଆଦର୍ଶସ୍ଥାୟୀ । ଫଳରେ ସ୍କୁଲର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଗୁରୁଗୁରୁଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସେ ହେଲେ ପରିଗଣିତ ଓ ପ୍ରଶଂସିତ । ପାଠ୍ୟ ବହିଭର୍ତ୍ତ ପୃଥକ ପଢ଼ିବାରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଆଗ୍ରହ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲା । ତା'ଛଡ଼ା ନିର୍ଭୀକତା ଓ ଅନ୍ୟାୟ

ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିବାର ସାହସିକତା ମଧ୍ୟ ସେହି ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରୁ ତାହାଙ୍କ ଆଚରଣରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଉଠିଥିଲା ।

ସମାଜରେ ସେ ସମୟରେ ବାଲୁବବାହ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ତେରବର୍ଷ ବୟସରେ ମାଆ ଓ ବଡ଼ ବାପାଙ୍କ ମନୋମାତ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମର ନବମବର୍ଷୀୟା ଜନ୍ମା ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ସହ ଗରେଶଙ୍କର ବିବାହ ଉତ୍ସବ ସଂପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଯାହାହେଉ, ପାରିବାରିକ ଅଶାନ୍ତି, ଅଭାବ ଓ ଶାରୀରିକ ପୀଡ଼ାସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ୧୮୭୦ରେ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ଅଗ୍ରବିବଶତଃ ଏହି ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ସେ ଜଣେ ସ୍ଥାନୀୟ ଓକିଲଙ୍କ ଇଂରାଜୀ ଚିଠିପତ୍ର ତଦାରଖ କାମରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ; ମାତ୍ର ଓକିଲଙ୍କ ମୂଢ଼ାନ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଯୋଗୁ ସେ ଏହି କାମ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଜର୍ମାନିକ ଇଂରେଜ ଉଦ୍ୟୋଗୀ ତାଙ୍କୁ ଚେଲ୍‌ଗୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ସରକାରୀ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ । ଗରେଶଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ସେ ତାଙ୍କୁ ସ୍କୁଲର ସହକାରୀ ଶିକ୍ଷକସ୍ଥଳେ ନିୟୋଜିତ କରିଦେଲେ । ଏଇ ସ୍କୁଲରେ ଏକବର୍ଷ କାମ କଲ ପରେ ଆଇନ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାଲାଗି ତାଙ୍କର ଆଭିଳାଷ ଜନ୍ମିଲା ଓ ସେ ନିଜେ ଯତ୍ନେନାଶ୍ଚ ପଡ଼ି କେତେ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଆଇନ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ।

ଇଚ୍ଛୁକିଥିଲେ ସେ ଓକିଲ ହୋଇପାରିଥାନ୍ତେ; ମାତ୍ର ସେତେବେଳର ଆଇନଜୀବୀମାନଙ୍କ ମାତୃହୀନ ଜୀବନ ଦେଖି ଏଇ ବୃତ୍ତି ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବିରାଗ ଜାତ ହେଲା । ସ୍ୱଳ୍ପ ଆୟୁର୍ଯ୍ୟପନ୍ନ ଶିକ୍ଷକତାକୁ ହିଁ ସେ ଆପଣାର ବୃତ୍ତିଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଆତ୍ମର ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଲୀନ (ମାତ୍ରାଜ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ) ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷକତା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ୧୮୭୨ରେ ସେ ପ୍ରଧାନ ଶିକ୍ଷକ ପଦକୁ ଉନ୍ମୋଚିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଆଦର୍ଶ ଶିକ୍ଷକସ୍ଥଳେ ଗ୍ରଜା ଓ ପ୍ରଶଂସାର ପାତ୍ର ହୋଇପାରିଥିଲେ ।

ସ୍କୁଲରେ ଶିକ୍ଷକତା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜ ସେବାରେ ସେ ଆପଣାକୁ ନିୟୋଜିତ କରି ରହିଥିଲେ । ହମେ ସମାଜ ସେବାର ଆହ୍ୱାନ ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଗୁରୁତର ମନେହେଲା ଓ ସେ ଧବଳେଶ୍ୱରମ୍ରେ ପ୍ରଧାନ

ଶିକ୍ଷକ ଥିବାବେଳେ ଏହି ପଦରୁ ଇଫୁଫା ଦେଇ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦସ୍ଥାନ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀକୁ ଖ୍ରୀ ୧୮୭୬ରେ ଫେରି ଆସିଲେ । ଏଠାରେ ତାଙ୍କୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଚାକର ଆହ୍ୱାନ ଆସିଲା । ତାହା ହେଉଛି, ସ୍ଥାନୀୟ ସରକାରୀ ଆର୍ଯ୍ୟ କଲେଜରେ ତେଲଗୁ ଶିକ୍ଷକ ଚାକର ଓ ଏହାଥିଲା ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା କମ ବେତନର । ସରକାରୀ ବରମାନଙ୍କ ପରମର୍ଶଦେୟ ଏହି ଚାକରକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ । ଏହାପରେ ଫାର୍ସ କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷ ଏହି ଚାକରରେ ରହି ସେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ଓ ସମାଜସେବା ଓ ବିବିଧ ଉନ୍ନୟନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ନିୟୋଜିତ ରଖିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀ ୧୮୯୩ରେ ସରକାର ତାଙ୍କୁ ‘ରାୟ ବାହଦୁର’ ପଦବୀ ପ୍ରଦାନ କରି ସମ୍ମାନିତ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ଭଲ ମୁଦ୍ରଣାଳୟ ନ ଥିଲା । ମୁଦ୍ରଣର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥା ଲାଗି ୧୮୯୭ରେ ସେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବସବାସ କଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଡେସା ସ୍ଥାପନ କରି ଆପଣାର ସମସ୍ତ ରଚନାବଳୀ ମୁଦ୍ରିତ କରାଇବାରେ ମନୋନିବେଶ କଲେ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଓ ଦୁଇବର୍ଷର କଠିନ ପରିଶ୍ରମ ଫଳରେ ଏହା ଦଶଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହାଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନ ଓ ତେଲଗୁ ଜୀବମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଦୁଇଟି ଭାଗରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହିପରି ଭାବେ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ରଚନାବଳୀ ବାର ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ଓ ଏହାର ମୋଟ ପୃଷ୍ଠା ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ଦଶହଜାର ।

ଦୁଇବର୍ଷ ପାଇଁ ଚାକର ରୁଜୁ ହୋଇଥିଲା ଯେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଆସିଥିଲେ; ମାତ୍ର ସରକାର ମାନ୍ଦ୍ରାଜରେ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରେସିଡେନ୍ସି କଲେଜର ପ୍ରଧାନ ତେଲଗୁ ପଣ୍ଡିତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ତାହାହିଁ ହେଲା । ମାନ୍ଦ୍ରାଜରେ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ଓ ଉନ୍ନୟନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ ୧୯୦୫ରେ ସେ ସରକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅବ୍ୟାହତ ପାଇ ମାନ୍ଦ୍ରାଜରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ପୁନଶ୍ଚ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ବହୁତଃ ତାଙ୍କର ଅବସରକାଳୀନ ଜୀବନ ଥିଲା ପୂର୍ବପରି କର୍ମ ମୁଖର । ଖ୍ରୀ ୧୯୦୭ରେ ସେ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ

‘ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାପାଇଁ ସମାଜ’ ନାମକ ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଅସ୍ଥାବର ମଙ୍ଗଳ, ସମ୍ପତ୍ତି ଅର୍ଥ ଓ ପୁ ପ୍ରକର ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱ, ନିଜସ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ଓ ଜୀବନକାଳର ଉତ୍ତରାଧିକାର ପ୍ରଭୃତି ଦାନ କରିଥିଲେ ।

ମେଡେବେଲକୁ ତାଙ୍କୁ ଡାକି ଗାନ୍ଧି ବର୍ଷ—ବହୁବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଅବଶ୍ୟମ ପରିଶ୍ରମର ଗୁପ୍ତରେ ଖ୍ରୀ ୧୯୦୭ ମସିହାରେ ଘନେ ସେ ହଠାତ୍ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ବଳିୟାନଙ୍କ ପରାମର୍ଶକ୍ରମେ ଜାମରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେବାପାଇଁ ସେ କେତେମାସ ପାଇଁ ଗାରର ବଡ଼ଲ ଅଞ୍ଚଳ ପରିଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ସର୍ତ୍ତାକ ବହୁର୍ଗତ ହେଲେ । ଏହିବର୍ଷ ଏପ୍ରିଲ ମାସରେ ସେ ଶିବନାଥ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହ କଲିକତା ଯାତ୍ରାପୁରା ସମୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଆସି ସେଠାରେ କେତେଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । କଲିକତାରୁ ଫେରିବା ବେଳେ ମଧ୍ୟ ସେ କଟକ ଆସିଥିଲେ ଓ ଏଠାରେ ତାଙ୍କୁ ନାଗରିକ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ପତ୍ନୀ ଗୁଳନକ୍ଷୀ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ସହଧର୍ମିଣୀ । ୧୯୧୦ ମସିହାରେ ଘନେ ଅଜସ୍ୱାତ୍ ନିର୍ଦ୍ଦିତ ଅବସ୍ଥାରେ ହୃଦ୍‌ରୋଗରେ ଆହାନ୍ତ ହୋଇ ସେ ମୃତ୍ୟୁବରଣ କଲେ । ଜୀବନର ବହୁ ଦୁଃଖମୟ ଅଧ୍ୟାୟର ସାଥୀ, ସମ୍ଭାର କାର୍ଯ୍ୟର ସହକାରଣୀ ପତ୍ନୀଙ୍କ ବିୟୋଗ ଗରେଶକୁ ଅସହ୍ୟ କରିଦେଲା । ଏହାପରେ ସେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଉତ୍ତରାଧିକାର, କର୍ମପ୍ରବଣତା, ସମ୍ରାମ ମନୋବୃତ୍ତି ଓ ପୁରୁଷତା ହରାଇ ବସିଲେ । ସାରା ଜୀବନ ସମାଜ ସମ୍ଭାରରେ ବ୍ରତୀ ହେବା ଯୋଗୁ ତାଙ୍କର ଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ସଂଖ୍ୟା କମ୍ ନଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ ଅପବାଦ, କୁହାରଟନାରୁ ମଧ୍ୟ ଗରେଶ ଅବ୍ୟାହତ ପାଇ ନ ଥିଲେ ।

୧୯୦୯ ମସିହା ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳରେ ଗରେଶ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଆସି ତାହାଙ୍କ ବଳି କେ. ଭି. ଲକ୍ଷ୍ମଣ ରାଓଙ୍କ ଗୃହରେ ଅତିଥି ଭାବରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବଳିଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ସେ ଆତ୍ମଜୀବନର ଶେଷାଂଶ ଲେଖିବାରେ ଆତ୍ମ-ନିୟୋଗ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କର ଦୁଷ୍ପ୍ରୀ ଶକ୍ତି କ୍ଷୀଣ, ଅସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ହାତ ଦୁବଳ । ଯାହାହେଉ, ଅଳ୍ପ କେତେଦିନ ମଧ୍ୟରେ ଡ୍ରାୟ ୪୫ ପୃଷ୍ଠା

ଲେଖା ହୋଇଗଲା । ମେ ମାସ ତା ୨୭ ରଖ ଦିନ ସେ ଲେଖୁଥିବାବେଳେ ହଠାତ୍ କଲମଟି ତାଙ୍କ ହାତରୁ ଖସିଗଲା । ଆପଣାର ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ସେ ଆସନ୍ନ ଏହା ସେ ବୁଝିପାରିଲେ । ବରୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଗୁଣ୍ଡିଙ୍କ ସହଯୋଗୀ ଜର୍ଜନିକ ଡାକ୍ତରଙ୍କ ହାତକୁ ସେ ଅସମାପ୍ତ ପାଣ୍ଡୁଲିପିତଳ ବଢ଼ାଇ ଦେଲେ ଓ ଆପଣାର ଶେଷ ଉକ୍ତି ଲେଖି ନେବାକୁ କହିଲେ । ଅନ୍ୟନ୍ତ୍ର ଧୀର କଣ୍ଠରେ ସେ ଯାହା କହିଥିଲେ, ତାହାର ସାରାଂଶ ହେଉଛି—ମୁଁ ଜୀବନରେ ଅନେକ କାମ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲି, ମାତ୍ର ତାହା ଶେଷକରି ଯାଇପାରୁନି । ମୋର ଆଶା ଓ ବିଶ୍ୱାସ, ମୋର ବନ୍ଧୁ ଓ ସମ୍ପର୍କୀୟମାନେ ଜନସାଧାରଣ ଏହାକୁ ଶେଷ କରିବେ । ଆମ ଦେଶର ବହୁଲୋକ ଅଜ୍ଞତା ଓ କୁସଂସ୍କାରରେ ଜଡ଼ିତ । ସେମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷିତ କରିବା ଓ ଆଲୋଚନାକୁ ଆଣିବା ଆପଣମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ମୋର ଅନୁରୋଧ, ସେଇ ମୂଳ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ କଲ୍ୟାଣ ଲାଗି ଆପଣ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଶକ୍ତି ବିନିଯୋଗ କରିବେ ।

ଏହାପରେ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠରୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା ଓ ସେ ଶେଷ ନିଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗକଲେ ।

ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା—

ପ୍ରାଚୀନ ତେଲୁଗୁ କବିମାନଙ୍କ ରଚନାବଳୀ କିଶୋର ବୟସରୁ ପାଠକର ଗହରଣଙ୍କ ମନରେ କବି ହେବାର ଆକାଂକ୍ଷା ଜାଗରିତ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେ ସମ୍ବରର ଦୁଇ ଅଧ୍ୟକ୍ଷାଣୀ ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ଶତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ରଚନା । ଏହାପରେ ସେ ଆଳଙ୍କାରକ ଶାବିତ୍ରୀଙ୍କୁ ବନ୍ଧ କରିଥିଲେ (ବିଷକାବ୍ୟ), ନିରୋଷ୍ଠକ, ଅକ୍ଷର ନିୟମ ସମ୍ବଳିତ କବିତା ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ଏହିଭଳି ଆଳଙ୍କାର ଓ ଛନ୍ଦ ବହୁଳ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ରଚିତ ତାହାଙ୍କ ‘ଉତ୍ତର ରାମାୟଣ’ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେ ସୁକର୍ଣ୍ଣ ଭାବେ ପ୍ରଶଂସା ଅର୍ଜନ କରିପାରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଏହାପରେ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଓ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଭଲ ପଥରେ ହିଁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲା ।

ସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟମୀ ମତବାଦ ଓ ବିଚାରମାର୍ଗ ଛାଡ଼ି ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଚେତନାକୁ ଏକ ଅଭିନବ ରୂପ ଦେଇଥିଲା ଓ ଏକ ନୂତନ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରେରଣାରେ ସେ ହେଲେ ଉତ୍ତରୁତ । ଏଥିପାଇଁ ପ୍ରାଚୀନ ପଦ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ଯେ ଥିଲା ସେଥିରୁ ଅନୁପମୁକ୍ତ ଏହା ଉପଲବ୍ଧ କରିବା ଯୋଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଭାବ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପାଇଁ ଉତ୍ତରାବନ କରିଥିଲେ ଏକ ନୂତନ ଗଦ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର । ଏହି ଗଦ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଗଦ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରଠାରୁ ଭିନ୍ନ । ଗାରେଶ ସାବାର୍ଦ୍ଦୀ ସଂସ୍କୃତ ‘ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର’ ଫର୍ଷି ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଶଦ ଭାବର ଅନୁବାଦ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ତାହାଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ ‘ବିବେକ ବର୍ଦ୍ଧିନୀ’ (୧୮୭୫) ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ଏହା ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାପରେ ତେଲଗୁ ଗଦ୍ୟ ଶୈଳୀରେ ସୁଗନ୍ଧର ସଂଘଟିତ ହେଲା । ଏହା ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ଭାବେ ମନୋନୀତ ଓ ପୁରସ୍କୃତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଗାରେଶ ଏହାକୁ ସରଳ କଥ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଛୁଁ ରଚନା କରିଥିଲେ ଓ ଏହା ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ରଚନା ଶକ୍ତି ତଥା କଥ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶକ୍ତି ବିଷୟରେ ଅବହତି କରି ଦେଇଥିଲା । ନୂତନ ଯୁଗର ତାଙ୍କ ପୁରଣ ଲାଗି ସେ ଗଦ୍ୟକୁ ଉପଯୋଗୀ କରି ପାରିଥିଲେ ଓ ଏହା ଫଳରେ କୃତ୍ରିମ ଗଦ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ପରଂପରା ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଥିଲା ।

ଏହାପରେ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରିକା ସମ୍ପାଦନରେ ଗାରେଶ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ଧବଳେଶ୍ବରମ୍ଭରେ ଶିକ୍ଷକ ଥିବା ସମୟରେ ୧୮୭୪ରେ ସେ ‘ବିବେକ ବର୍ଦ୍ଧିନୀ’ ଓ ପରେ ‘ବିବେକ ବାରିଧି’, ‘ଗୋଦାବରୀ’, ‘ବିଦ୍ୟା ପ୍ରବୋଧୀ’ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ଆପଣାର ସ୍ବାଧୀନ ବିଚାର ଧାରା ନିର୍ଭୀକ ଓ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଭାବେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସାମାଜିକ ନ୍ୟାୟ ଓ ସତ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଛାଡ଼ି ଥିଲା ସାମ୍ବାଦିକ ଗାରେଶଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏତାଦୃଶ ରଚନାବଳୀର ପ୍ରକାଶ ଯୋଗୁ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ଭୋଗିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲେ ହେଁ ‘ବିବେକ ବର୍ଦ୍ଧିନୀ’ ମାଧ୍ୟମରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ପାଠକମାନଙ୍କୁ ବିପୁଳ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ଏହି ପତ୍ରିକାର ହିମ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଯୋଗୁ ଏଥିପାଇଁ ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମୁଦ୍ରଣାଳୟ ମଧ୍ୟ ଗାରେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ୧୮୭୭ରେ ଏହା ପାଣିକ ପତ୍ରିକା ହୋଇ ପାରିଥିଲା ଓ ଏହା ସହ ‘ହାସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ’ ନାମକ ଏକ ମାସିକ ହୋଡ଼

ଏହି ସଂସ୍କୃତି ହେଲା । ପରେ ଏହା ସାପ୍ତାହିକ ହୋଇ ୧୯୯୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେ ନାରୀମାନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସଂହିତା
 ବୋଧ୍ୟାଳୟ (୧୮୮୩-୮୯), ଧର୍ମମୁକ୍ତିକ ‘ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧୀନ’ (୧୮୯୧),
 ‘ସତ୍ୟବଦ୍ଧୀ’ (୧୯୦୫) ପ୍ରଭୃତି ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ସଂପାଦନ କରିଥିଲେ ।
 ଏହି ପତ୍ରିକା ମାଧ୍ୟମରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀନ ଜଗତର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶାସ୍ତ୍ର
 ଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟା ପରିଚ୍ଛାର କରି ନୂତନ ଜୀବନାଦର୍ଶ ଓ ନୂତନ
 ଚେତନାରେ ଉଦ୍ବୁଦ୍ଧ କରାଇବାକୁ ଶ୍ରେୟଶୀଳ ଥିଲା ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଶ୍ରେୟଶୀଳ ରଚିତ ‘ରାଜ ଶେଖର ଚରଣ’ ହେଉଛି ତେଲଗୁ
 ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଉପନ୍ୟାସ । ଏହା ୧୮୭୮ ମସିହାରେ ‘ବିବେକ
 ବର୍ଦ୍ଧିନୀ’ ପତ୍ରିକାରେ ପାଞ୍ଚବାହିକ ଭାବେ ଆମ୍ଭ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ଇଂରାଜୀ
 ଉପନ୍ୟାସ, ବିଶେଷତଃ ଅଲିଭର ଟୌଲ୍ସ ଥିଉସ ‘ଉକାର ଅଫ
 ଓଏକମିଲ୍ଡ’ରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ସେ ଏହା ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା
 ଏକ ବାସ୍ତବଧର୍ମୀ ସାମାଜିକ ଉପନ୍ୟାସ । ୧୯ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗର
 ତେଲଗୁ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଧାର୍ମିକ ଚିତ୍ର ଲେଖକ ଏଥିରେ ଦକ୍ଷିଣର ସହ
 ପୁଟାଳ ପାରିଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ସେ ଯୁଗରେ ଏହି ରଚନାଟି ପାଠକସମାଜରେ
 ଉପଯୁକ୍ତ ସମାଜର ଲାଭକରି ପାରି ନ ଥିଲା । ଫଳତଃ ଲେଖକ
 ଏହା ପରେ ଆଉ ଉପନ୍ୟାସ ଲେଖିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ହୋଇ ନ ଥିଲେ; ମାତ୍ର
 ଏହି ଉପନ୍ୟାସର ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ (Fo tun s whe II)
 (ଭାଷ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର) ବିଦେଶରେ ପ୍ରଶଂସା ଅର୍ଜନ କରିପାରିଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ
 କାଳରେ ୧୮୮୩ରେ ସେ ‘ସତ୍ୟବଦ୍ଧୀ ଚରଣ’ ନାମକ ଏକ ଶାସ୍ତ୍ରମୁକ୍ତିକ
 ଆଖ୍ୟାନ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ଯଥେଷ୍ଟ ଆଦୃତ ହୋଇଥିଲା ।
 ଏତାଦୃଶ ମତି ପ୍ରଧାନ ଆଖ୍ୟାନ ହିଁ ଥିଲା ଶ୍ରେୟଶୀଳ ସ୍ୱପ୍ନେଷ ଓ ଏହିପରି
 ‘ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ଚରଣ’ ଓ ‘ସତ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ରଚନା
 କରିଥିଲେ ।

ଆଧୁନିକ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ନାଟକ ଭାବେ ଶ୍ରେୟଶୀଳ
 ‘ବ୍ରହ୍ମ ବିବାହ’ ପରିଗଣିତ । ୧୮୭୭ରେ ଏହା ‘ହାସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ’ରେ
 ପାଞ୍ଚବାହିକ ଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଏକ ସାମାଜିକ ପ୍ରହସନ ।

ଆଜିରେ ପ୍ରଚଳିତ ବାଲ୍ୟ ବିବାହ ବା ନାବାଳକ ବିବାହକୁ ଏଥିରେ ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ରୀତିରେ ପରିବେଷଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏହି ନାଟକ ବିଶେଷ ଆନୁତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉକ୍ତ କୁସଂସ୍କାରଟିକୁ ସମାଜରୁ ଅପସାରଣ କରିବାରେ ପ୍ରଭୁତ ସହାୟତା କରିଥିଲା । ପରେ ଲେଖକ ‘ଧର୍ମ ବୋଧୁ’ (୧୮୯୭), ‘ବିବେକ ଘଣ୍ଟିକା’ (ଅସ୍ତ୍ରପୁଣ୍ଡ୍ରୀ) ନାମକ ଦୁଇଟି ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ଛଡ଼ା ସେ କେତେକ ପ୍ରଶଂସାର୍ଯ୍ୟ ନାଟିକା, ଚଉଦଟି ହସ୍ୟନ ଓ ଛଦ୍ମାଳିନ ଗୋଟି ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ସ୍ୱଳାପ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ଉପନ୍ୟାସ ଓ ନାଟକରେ ମଧ୍ୟ ସେ ତେଲଗୁ କଥା ଶ୍ରାବ୍ୟକୁ ନିୟୋଜିତ କରି ଏହାକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସେ ପ୍ରହ୍ଲାଦ (୧୮୮୫) ଓ କୌରବମାନଙ୍କ ଗୋଧନ ଅପହରଣ ବିଷୟକ ‘ଗୋଗ୍ରହଣମ୍’ ନାମକ ଦୁଇଟି ପ୍ରୌଢ଼ଣିକ ନାଟକ ରଚନା କରି ଏହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ ‘ଜମେଡ଼ି ଅଫ ଏରରସ୍’କୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସେ ‘ଚମତ୍କାର ରତ୍ନାବଳୀ, ସେଇଡନଙ୍କ ‘ଦି ଡୁପ୍‌ରେକ୍ଲ’ ଓ ‘ଦି ବ୍ରେଭେଲ୍‌ସ’ ଅବଲମ୍ବନରେ ‘ରଞ୍ଜନଞ୍ଜୁ’ ଓ ‘କଲ୍ୟାଣ କଲ୍ପବଲ୍ଲୀ’ ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ଅଭିଜ୍ଞାନ ଶାକୁନ୍ତଳମ୍’, ‘ମାଳବିକାଗ୍ନିମିତ୍ର’, କୃଷ୍ଣ-ମିଶ୍ରଙ୍କ ‘ପ୍ରବୋଧ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ’, ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ‘ରତ୍ନାବଳୀ’ ପ୍ରଭୃତି ନାଟକକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ।

ବ୍ୟଙ୍ଗାତ୍ମକ ରଚନାର ପ୍ରଣେତାଭାବେ ମଧ୍ୟ ସାରେଶ ଲିଙ୍ଗପ୍ ପ୍ରଥମ । ତାହାଙ୍କ ‘ସତ୍ୟରାଜ ପୂର୍ବଦେଶ ଯାହାଲୁ’ ପୁଲ୍‌ଫିଟ୍‌ଙ୍କ ‘ଗଲ୍‌ଭରସ୍ ଟ୍ରାଭେଲ୍’ ଆଦର୍ଶରେ ପରିକଳ୍ପିତ । ପଦ୍ୟରେ ଲିଖିତ ତାହାଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ବ୍ୟଙ୍ଗ ରଚନା ହେଉଛି ଅଭିରୋପାଖ୍ୟାନମ୍ । ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟ ରଚୟିତାମାନଙ୍କ ଯୌନ ଆବଶ୍ମତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ କରାଯାଇଅଛି ।

ପିଣ୍ଡୁଶ୍ରୀକ୍ଷୁ, ରଜା ରାମମୋହନ, ମହାରାଣୀ ଭକ୍ତୋତ୍ତରୀୟା ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଜୀବନ ସେ ରଚନା କରିଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ରଚନା ଭାବେ ପରିଗଣିତ ହୁଏନାହିଁ; ମାତ୍ର ଆତ୍ମଜୀବନକାର ଭାବେ

ତାହାଙ୍କ ସାମ୍ବନ୍ଧ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ତାହାଙ୍କ ଆତ୍ମଜୀବନ ‘ସ୍ୱୀସ୍ତ ଚରିତ୍ରମ୍’ରେ ତାହାଙ୍କ ଅକୃତ୍ରିମ ସତ୍ୟତା ସରସ ଭାବେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଲାଭ କରିଅଛି । ଦରିଦ୍ର ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଶିକ୍ଷାଲାଭର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ, ଶାରୀରିକ ଅସମତା ଓ ଉଚ୍ଚ ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ନ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ କପରି ସମୃଦ୍ଧ ସାର୍ଥକ ଜୀବନ ଯାପନ କରିପାରିଥିଲେ, ତାହା ଏଥିରେ ଉଦ୍ଭିଦ୍ଭାବେ ପ୍ରକଟିତ । ଆପଣାର ଚିତ୍ତଚିତ୍ରା ସ୍ୱଭାବ, ଅସହସ୍ପୃତା, ଏବଂ ବହୁ ବିଷୟରେ ଆତ୍ମଜୀବନ-ଜନିତ ତାଙ୍କର ବିଫଳତା ପ୍ରଭୃତି ସବୁଟି ବିରୁଦ୍ଧକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଏଥିରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସମସାମୟିକ ଇତିହାସ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ମନ୍ଦିତ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ।

ତାହାଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ କୃତ୍ତି ହେଉଛି-ଆଉ କବଲୁ ଚରିତ୍ରମ୍ । ୧୮୮୭ ମସିହାରେ ‘ବିବେକ ବଳିନୀ’ରେ ଏହା ପାରିବାହିକଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ୧୮୮୯ରେ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତରୂପେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ତେଲଗୁ କବିମାନଙ୍କ ଜୀବନ ଓ କୃତ୍ତି ସମ୍ପର୍କିତ ଏକ ଐତିହାସିକ ଗବେଷଣାପ୍ରସ୍ତୁତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଏହାକୁ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଇତିହାସ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଖରେଶ ବିଜ୍ଞାନର ଛବି ନ ଥିଲେ ହେଁ ବହୁ ବର୍ଷ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ନକ୍ଷତ୍ର ଜଗତ ଓ ଶାରୀରିକ ବିଦ୍ୟା ବିଷୟରେ ଦୁଇଟି ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା ତେଲଗୁ ଭାଷାର ବିଜ୍ଞାନ ବିଷୟକ ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାବେ ପରିଗଣିତ ।

ଶିଶୁ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଥିଲେ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ଇଶପଙ୍କ ମାତୃକାକୁ ଅବଲମ୍ବନକରି ସେ ମାତୃକା ମଞ୍ଜୁସା ୧ମ ଓ ୨ୟ ଭାଗ ଓ ୧୦୧ଟି ମାତୃକାକ କବିତା ସଂକଳନ ‘ମାତୃକା ପାଠିକା’ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ କେତେକ ଇଂରାଜୀ କବିତା ଓ କାହାଣୀର ଅନୁବାଦ, ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ସେ ଶିଶୁମାନଙ୍କ ଲାଗି ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଏହିପରି ଆଧୁନିକ ତେଲଗୁ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ବିଭାଗ ତାହାଙ୍କ ସୃଜନ ପ୍ରତିଭାର ଫଳିରେ ଭାସିର ଓ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଏକାଧାରରେ ତେଲଗୁ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ସେ ଥିଲେ ସାମ୍ବାଦିକତା ଓ ଉପନ୍ୟାସର ଜନକ, ପ୍ରଥମ ନାଟ୍ୟକାର, ପ୍ରଥମ ବିଦ୍ରୁପାତ୍ମକ ରଚନାର ସୃଷ୍ଟା, ପ୍ରଥମ ଖବର ଓ ଆତ୍ମ ଖବରକାର, ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଐତିହାସିକ, ବିଜ୍ଞାନ ବିଷୟକ ରଚନାର ପ୍ରୟତ୍ନ ଏବଂ ଶିଶୁ ଓ ନାରୀମାନଙ୍କ ଲିଖିତ ପ୍ରଥମ ଲେଖକ ।

ସମାଜ ସଂସ୍କାର ଓ ସଙ୍ଗଠନ

ବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ କୌଳିକ ତଥା ପାରମ୍ପରିକା ଶକ୍ତିରେ ଖରେଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ସେ ଭିନ୍ନପରି ଚାପୁର୍ଣୀ ଜପ, ଗୋଦାବରୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ବନ୍ଦନା, କପାଳରେ ଭସ୍ମ ଲେପନ, ମନ୍ତ୍ରପାଠ, ସାମୟିକ ଉପବାସ କରୁଥିଲେ, ମାତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତିକାଳରେ କେଶବ ଚନ୍ଦ୍ର ସେନ, ରାଜା ରାମମୋହନ, ଦେବେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରାହ୍ମ ମତାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ରଚନାବଳୀ ଅଧ୍ୟୟନ କଲପରେ ତାହାଙ୍କ ମନୋଭାବ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ଓ ୧୮୭୦-୭୧ ରେ ସେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ସେତେବେଳେ ସମାଜରେ କୁହ୍ନାକାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଧିପତ୍ୟ-ଭୂତ ପ୍ରେତ, ଗୁଣି ଗାରେଡ଼ିରେ ଲୋକେ ଖୁବ୍ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ନାରୀମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଦେବା ବିପଦଜନକ, ଅଶୁଭଙ୍କର ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ବାଲ୍ୟ ବିବାହ ବହୁଳ ଭାବେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପୁରୁଷମାନେ ବହୁ ବିବାହ କରିବାରେ, ଏପରିକି ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ, ଅତ୍ୟନ୍ତ ଥିଲେ । ବାଲ୍ୟ ବିଧବା ମାନେ ଅକଥମୟ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରେ କାଳ ଯାପନ କରୁଥିଲେ । ଉପପତ୍ନୀ ରଖିବା ଥିଲା ଏକ ଗୌରବାବହ ବ୍ୟାପାର । ସାମାଜିକ ଉତ୍ସବରେ ନର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କ ନୃତ୍ୟ ଥିଲା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସମାଜରେ ଶୃଙ୍ଖଳା ଧାରଣା ଥିଲା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଉତ୍କଟ । ସ୍ୱାଧୀନ ବିଚାରଧାରାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ଖରେଣ ଏହି ସମାଜ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଲେଖନୀ ଓ ଭାଷଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଯେପରି ସଂଗ୍ରାମ କରିଥିଲେ, ସେହିପରି କର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ।

ସାମାଜିକ ନ୍ୟାୟ ବିଚାରର ଆଦର୍ଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓ ଆପଣାର ସର୍ବାନୁଭୂତିରୁ ସେ ପ୍ରଚଳିତ ସାମାଜିକ ଦୋଷ ସୂଚି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଲେ । ମୁର୍ଖିପୁଞ୍ଜର ଅସାରତା, ଭୂତ ହେତ ବିଶ୍ୱାସର ଅଜ୍ଞାନତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାଶ୍ଟ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରସାର ଓ ବିଧବା ବିବାହ ପ୍ରଚଳନରେ ବୃଦ୍ଧି ହେଲେ । ନର୍ତ୍ତକୀ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ନିନ୍ଦା-କଲେ । ବହୁ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଯେଲେ ମର୍ଯ୍ୟାଦା, ଓ ବହୁ ଦୁର୍ନୀତିଗ୍ରସ୍ତ ଉଚ୍ଚକୋଟରୀ ସରକାରୀ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିମାର୍ ଆବରଣ ଖୋଲିଦେଲେ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ବିପଦର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ଏହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ନାଶ୍ଟମାନଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହାଙ୍କ ଉଦ୍ୟମରେ ବହୁ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ଫଳରେ କେତେକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହାୟତାରେ ୧୮୭୪ରେ ଧବଳେଶ୍ୱରମ୍ରେ ଏକ ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଥିଲା ଆରମ୍ଭ ଭୂମିର ପ୍ରଥମ ମହିଳା ବିଦ୍ୟାଳୟ । ଏହାପରେ ୧୮୮୧ରେ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମହିଳା ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଓ ନାଶ୍ଟ-ମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ‘ସଞ୍ଜୁକ୍ତ ବୋର୍ଡ଼ିଂ’ ନାମକ ଏକ ମାସିକ ପତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସେ ବୟସ୍କା ନାଶ୍ଟ, ଶ୍ରମିକ ଓ ହରିଜନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷାର ବିସ୍ତାରଲାଗି ବହୁ ନୈଶ ବିଦ୍ୟାଳୟ, ଦିନ ବେଳା ସ୍କୁଲ, ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବିଧବାମାନଙ୍କ ଲାଗି ଆଶ୍ରମ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓ ସେଠାରେ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ସାଧାରଣ ଶିକ୍ଷା ଓ ବୈଷୟିକ ଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ।

ବିଧବା ବିବାହ ପ୍ରଚଳନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ଛଅଜଣ ସହକର୍ମୀଙ୍କୁ ନେଇ ୧୮୭୮ରେ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ସଂଘ (‘ସଂସ୍କ ସଂସ୍କରଣ ସମାଜ’) ଗଠନ କରିଥିଲେ । ଏହି ସଂଘର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ଭାବରେ ଘୋଷିତ ହେବା ଫଳରେ ଦେଶରେ ଭୂମୁଳ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଗରେଶ ବଳୁତା ମଞ୍ଜୁରୁ ଓ ସମ୍ବାଦ ପତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ଏହାର ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିରୋଧ କରିଥିଲେ । ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଆର୍ଥିକ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକ ସହାୟତାରେ

ତାହାଙ୍କ କାଳିନୀତା ବାସଭବନରେ ୧୮୮୧ରେ ପ୍ରତିପକ୍ଷରୁ ସମସ୍ତ ବିରୁଦ୍ଧତାକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ଏକ ବିଧବା ବିବାହ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ । ଏହା ଫଳରେ ସହକର୍ମୀ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କୁ ଏକାଠିଆ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ସମସ୍ତ ପ୍ରତିକୁଳତାସତ୍ତ୍ୱେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦଶବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ବିଧବା ବିବାହ ସମ୍ପାଦନକରି ସାମାଜିକ ପୁରୁଷ-ପ୍ରତିକୃତି ପ୍ରଥାକୁ ଗ୍ରାସି ନୂତନ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ମାତ୍ରାଜ ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ଦୁଇଟି ବିଧବାଶ୍ରମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ପତ୍ନୀ ରାଜଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ ସହାୟତା ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ଅସୀମ ଧୈର୍ଯ୍ୟସମ୍ପନ୍ନା ଏହି ମହାପୁରୀ ମହିଳାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଗବେଷକ ପକ୍ଷେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ ଯେ ସୁକ୍ତିନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଥିଲା ଏହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । କାରଣ ବିଚିତ୍ର ମନୋରାଜବିଶିଷ୍ଟ ବିଧବାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ନିଜ ଘରେ ଆଶ୍ରୟ ଦେବା ଓ ବିବାହ ପରେ ସେମାନଙ୍କ ବହୁ ବିଚିତ୍ର ଦାମ୍ବ ପ୍ରସାର ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କର୍ମ କ୍ରିୟା ବିଷୟ ନ ଥିଲା ।

ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅର୍ଥରେ ସେ ମାତ୍ରାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମ ସମାଜ ପାଇଁ ଏକ ଭବନ, ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀର ଟାଉନହଲ୍, ଏବଂ ବାଙ୍ଗାଲୋରରେ ଏକ ପ୍ରାର୍ଥନା ଭବନ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ, ଚିନ୍ତାବଧାନ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀର ଏକ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷାକ୍ରମ ବିଧବାଶ୍ରମ, ଉଦ୍ଧାର ଆଶ୍ରମ, ଉପାସନା ଗୃହ ନିର୍ମିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ବାଙ୍ଗାଲୋର ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀରେ ସେ ଦୁଇଟି ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ସାଧନା ତରୁର ଫଳ—

ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା, ସମାଜ ସଂସ୍କାରରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିବା ଫଳରେ ଶାରୀରିକ ବହୁ ଘାତ ପ୍ରତିଘାତ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିଦ୍ରୁପର ଶରବ୍ୟ ଓ ସାମାଜିକ ନିନ୍ଦାହର ପାତ୍ର ହୋଇଥିଲେହେଁ ଧୀରେ ଧୀରେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବଢ଼ୁଥିଲା । ବିରୋଧସତ୍ତ୍ୱେ ତାହାଙ୍କ କର୍ମ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଥିଲା

ଅପ୍ରତିହତ । ଆଉ ବାହାରେ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ବିଜ୍ଞ
ସଚେତନ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଓ ସମାଜ ସଂସ୍କାରକଗଣ ତାହାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ
ସପ୍ରଶଂସା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ୧୮୯୩ରେ ତାଙ୍କୁ ରାୟବାଦୀଦ୍ୱାରା
ଉପାଧିରେ ସମ୍ମାନିତ କରାଯାଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ବହୁ ଲେଖା ପାଠ୍ୟ ପୁସ୍ତକ
ବିକ୍ରି ହେଉଥିଲା । ଏହା ତାଙ୍କର ଆୟର ପଥକୁ ପ୍ରଶସ୍ତ କରିଦେଇଥିଲା ।
ଗଦ୍ୟଶୃଙ୍ଖଳାଜନକ ଓ ସଂଶ୍ଳେଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟକଣ୍ଠାବେ ସେ ହୋଇଥିଲେ
ସ୍ୱୀକୃତି ଓ ସମ୍ମାନିତ ।

ଶେଷ ଜୀବନରେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳକୁ ଯାଇଥିଲାବେଳେ
ସବୁଠାରେ ତାଙ୍କୁ ଉଚ୍ଛ୍ୱସିତ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାଙ୍କ
ସଂପର୍କରେ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ଯଥାର୍ଥତଃ ଲେଖିଥିଲେ—‘ସାରେଶଲଙ୍କମ୍
ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ନବଜୀବନ ଦାନ କରିନଥିଲେ ଆଉ ଦେଶ ଓ ଜାତି
ଆଜର ଅବସ୍ଥାକୁ ଉନ୍ନୀତହୋଇ ପାରି ନ ଥାନ୍ତା । ସେ ଭାରତବର୍ଷର
ମହାମାନବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ତାଙ୍କର ଥିଲା ପୁଷ୍ଟ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧୂଷ୍ଟି,
ଅଦ୍ୟମ ସାହାସ ଏବଂ ସଞ୍ଜିତ୍ୱ କର୍ମୋଦ୍ୟମ । ଅସତ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ
ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ଓ ଭୀମ ପରାଜୟରେ ପ୍ରଗତି ସପକ୍ଷରେ ଜେହାଦ ଘୋଷଣା
କରିଥିଲେ ।’

ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର

ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ଓ ମନୋରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଅନ୍ୟତମ । କବିତାରେ ସେ ବର୍ଣ୍ଣବିଖ୍ୟାତ ଓ ନୋବେଲ-ପୁରସ୍କାର ବିଜେତାଙ୍କୁ ବେ ପ୍ରଥମ ଭାରତୀୟ ଓ ତତ୍କାଳୀନ ସେ ଭାରତକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ସମସ୍ତ ସ୍ୱାକ୍ଷର ଓ ସୌଭାଷ୍ୟର ଅଧିକାଂଶକୁ ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୮୬୧ରେ କଲିକତାର ଜୋଡ଼ାଶଙ୍କ ଠାକୁର ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପିତା ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ସଙ୍ଗୀତ ସମ୍ମାନିତ ମହର୍ଷି ଦେବେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଠାକୁର । ଜୋଡ଼ାଶଙ୍କର ଏହି ଠାକୁର ପରିବାର ଧନ, ବିଦ୍ୟା, ସମ୍ମାନ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିବେଶ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଥିଲା ମୁବିଖ୍ୟାତ ।

କିଶୋର ବୟସରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କୁ ଓରଫଣ୍ଡାଲ ସେମିନାରୀ, ନର୍ମାଲ ସ୍କୁଲ, ବେଙ୍ଗଲ ଏକାଡେମୀ, ସେଣ୍ଟଜେଭିୟାରୀ ସ୍କୁଲ ଇତ୍ୟାଦି ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନକୁ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାଲାଗି ଠୋକାଯାଇଥିଲେବୋଲି କେଉଁ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ସେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପାଠ ଶେଷକରି ପାରିନଥିଲେ । ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ପ୍ରଥାସମ୍ମତ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଆଦୌ ଅନୁରାଗ ନ ଥିଲା; ମାତ୍ର ଘରେ ଗୃହଶିକ୍ଷକଙ୍କଠାରୁ ହିଁ ସେ ବହୁ ବିଷୟ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । କଳାନୁରାଗ ଥିଲା ତାଙ୍କର ସହଜାତ ଗୁଣସ୍ୱରୂପ । ସଙ୍ଗୀତ ଓ ଚିତ୍ରକଳାରେ ତାହାଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ କିଶୋର ବୟସରୁ ହିଁ ଜଣାଯାଇଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ବଡ଼ଭାଇ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିହାରୀ ଓ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ କାଦମ୍ବିନୀଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରେରଣା ତାହାଙ୍କ କିଶୋର ଓ

ଆଦ୍ୟ ଯୌବନର ରଚନାକୁ ଯେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲା ଏହା ଅସ୍ଥାନୀୟ କରଯାଇନପାରେ । ସତର ବର୍ଷ ବୟସରେ ବାରିଷ୍ଟର ପଢ଼ିବାଲାଗି ସେ ବିଲ୍‌ଡ଼ ଯାଇଥିଲେ; ମାତ୍ର ଦେଢ଼ବର୍ଷ ପରେ ସେ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ବାରିଷ୍ଟର ପଢ଼ାରେ କୃତ୍ତିଲ ଅର୍ଜନ ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ନଥିଲା; ମାତ୍ର ଏହି ସମୟରେ ସେ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ବନସୁଲ’, ‘କବିବାହିନୀ’, ‘ସ୍ୱରୂପିନ୍ଦ୍ରର ପଦାବଳୀ’, ‘ବୈଶବ ସଂଗୀତ’ ପ୍ରଭୃତି ଚମତ୍କାର ରଚନାବଳୀ ।

ଜୋଡ଼ାଶଙ୍କ ଠାକୁର ପରିବାର ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶିତ ‘ଭାରତୀ ଓ ‘ବାଲକ’ ପତ୍ରିକାରେ ସେ ନିୟମିତଭାବେ ଗଳ୍ପ, କବିତା ଲେଖୁଥିଲେ । ‘ଭାରତୀ’ରେ ତାଙ୍କର ଉପନ୍ୟାସ ‘କରୁଣା’ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ବିଲ୍‌ଡ଼ରେ ରହୁଥିବାବେଳେ ସେ ‘ଭଗ୍ନତରଙ୍ଗ’ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ବିଲ୍‌ଡ଼ରୁ ଫେରିବାପରେ ସେ ଆପଣାକୁ କଲାର ସାଧନାରେ ହଜାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଅଭିନୟ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଅନୁରାଗ ଜନ୍ମିଲା । ରସାନ୍ତର୍ଥିଲେ ଦେଖିବାକୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ଓ ରଚିତ ‘ମାନମୟୀ’ ନାଟକରେ ମଦନ ଭୂମିକାରେ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଅଭିନୟ କରି ସେ ବହୁ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାପରେ ସେ ‘ବାଲୁକ ପ୍ରତିଭା’ ନାମକ ଏକ ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହି ନାଟକଟି ମଞ୍ଚସ୍ଥ ହେଲା ଓ କିଛି ନିଜେ ଏଥିରେ ଅଭିନୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଭିନୟ କୁଶଳତା ସମୟକୁ ଚମତ୍କୃତ କରିଦେଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ୧୮୮୨ରେ ତାହାଙ୍କ ‘ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସ୍ୱପ୍ନଭଙ୍ଗ’ କବିତା ଓ ‘ସଂଧ୍ୟା ସଙ୍ଗୀତ’ କବିତା ସଂକଳନ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଉକ୍ତ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହାପରେ ତାହାଙ୍କ ‘କର୍ତ୍ତୃକୋମଲ’ ‘ଚିତ୍ରାଙ୍ଗଦା’ ‘ବୈଦେର ବାଳୀ’ ପ୍ରଭୃତି ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଅଭିନବତ୍ୱ ଅନେକଙ୍କୁ ବିଚଳିତ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହା ଫଳରେ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ରସାନ୍ତ ବିଶ୍ୱେଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ: ୧୮୮୩ରେ ୨୨ବର୍ଷରେ ଆପଣା ଜମିଦାରୀ ସ୍ଥିରସ୍ଥାର ଏକ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ କନ୍ୟା ମୁଖାଳମଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ବିବାହ ହୋଇଥିଲା । ପରବର୍ଷ ପିତାଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସେ ଆପଣା ଜମିଦାରୀ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ନିୟୁତ ହୋଇ ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନାଞ୍ଚଳ ଦେଖିବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ ।

ବେଲ୍‌ପୁରଠାରେ ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୧ରେ ସେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ଆଶ୍ରମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଏହା ହିଁ ଅଧୁନା ବିଶ୍ୱାସରତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୫ରେ ବଙ୍ଗ ଭଙ୍ଗ ପ୍ରସ୍ତାବକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବଙ୍ଗଳାରେ ଏକ ରାଜନୈତିକ ଆନ୍ଦୋଳନର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ରାଷ୍ଟ୍ରନାଥ ଏଥିରେ ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଉପଲକ୍ଷେ ସେ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ବୌଲର ମାଟି, ବୌଲର ଜଳ’ ନାମକ ଏକ ପୁସ୍ତକ ଚିତ୍ର: ଜନପ୍ରିୟ ସଂଗୀତ । ସେ କଲ୍ଚନାବିଳାସୀ କବି ଥିଲେହେଁ ସ୍ୱଦେଶର ସମସ୍ୟା ବିଷୟରେ ଥିଲେ ସଫୁର୍ଣ୍ଣ ଅବହତ; ମାତ୍ର କେତେକ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଥିଲା ଭିନ୍ନ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଜାଲିୟାନା ଓଲାବାଗ ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ (୧୩ . ୪ . ୧୯୧୯)ର ପ୍ରତିବାଦ ସ୍ୱରୂପ ସେ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ‘ନାଇଟ’ ଉପାଧିକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଥିଲେ (୨୯ . ୪ . ୧୯୧୯) ।

କବିଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ନାନା ପ୍ରତିକୂଳତା ସମ୍ମୁଖେ ଥିଲା ଅବ୍ୟାହତ । ସେ ରଚନା କରିଚାଲିଥିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ ପରେ ଗ୍ରନ୍ଥ । କବିତା, ଗଳ୍ପ, ଉପନ୍ୟାସ, ନାଟକ, ଗୀତିନାଟ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି । ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୨ ରେ ସେ ଇଂଲଣ୍ଡ ଯାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାହାଙ୍କ ‘ଗୀତାଞ୍ଜଳି’ କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ ଓ ଏହାକୁ ଇଂରେଜିରେ ଅନୁବାଦ କରି ସେ ତାହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପିକୁ ମଧ୍ୟ ଇଂଲଣ୍ଡକୁ ନେଇଯାଇଥିଲେ । କବିଙ୍କ ପୁରାତନବନ୍ଧୁ ଓ ଇଂଲଣ୍ଡର ବିଶିଷ୍ଟ ଚିନ୍ତାଶିଳ୍ପୀ ରେଜେନଷ୍ଟ୍ରାଲନ ଏହାକୁ ପାଠକର ମୁଖ୍ୟ ହୋଇଗଲେ ଓ ତାହାଙ୍କୁ ଏକର ପାଞ୍ଜି, ଇସ୍ପେଟସ ପ୍ରଭୃତି ଖ୍ୟାତନାମା କବିମାନଙ୍କ ସହ ପରିଚିତ କରିବା ଦେଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀ ୧୯୧୨ରେ, ଗୀତାଞ୍ଜଳିର ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ ‘Song offerings’

ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହାପରେ ସେ ଆମେରିକା ପରିଭ୍ରମଣରେ ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରେ ବିଭିନ୍ନ ସଭାରେ ବକ୍ତୃତା ଦେଇ ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୩ ଶେଷ ଭାଗରେ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ଗୀତାଞ୍ଜଳିର କବି ଭାବେ ସେ ନୋବେଲ ପୁରସ୍କାର ପାଇଥିବା ବିଷୟ ଏହି ସମୟରେ ଘୋଷିତ ହେଲା । ଏହା ଥିଲା ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତ ପକ୍ଷେ ଏକ ସୁମହାନ ଓ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଗୌରବ । ୧୯୧୪ ମସିହାରେ କଲକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ତାଙ୍କୁ ଡକ୍ଟରେଟ ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ ଓ ପରବର୍ଷ ତାଙ୍କୁ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାର ‘ସାର୍’ ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୭ରେ ସେ ଜାପାନ, ଇଂଲଣ୍ଡ, ଫ୍ରାନସ ଆମେରିକା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶକୁ ଭ୍ରମଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାତ୍ରାକରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୪ରେ ଚୀନ ସରକାର ଓ ୧୯୨୭ରେ ଇଟାଲି ସରକାରଙ୍କ ଆମନ୍ତ୍ରଣ ହିସେ ସେ ଉକ୍ତ ଦୁଇଦେଶକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଇଟାଲିରେ ସେ ଶିଳ୍ପପଦ୍ମବିତ୍ କେତନା-ଦେଞ୍ଜୋ ହୋତେ ଓ ଫରସୀ ମଞ୍ଜଣୀ ସେମ୍ପାଟରଙ୍କ ସହ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ଯୁରୋପର ଚିତ୍ତନିଷ୍ଠାନ ଭ୍ରମଣ ଓ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଭାଷଣ ଦେଇ କାଳରେ ବାଟେ ସେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଫେରିଆସିଲେ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୨୭ରେ ଅଧ୍ୟାପକ ବାକ୍ସ ଆମନ୍ତ୍ରଣରେ ସେ ଦୂର ପ୍ରାଚ୍ୟ ପରିଭ୍ରମଣରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ୧୯୨୯ରେ କାନାଡା ଓ ୧୯୩୦ରେ ଯୁରୋପ, ଆମେରିକା, ରୁଷିଆ ଓ ପାରସ୍ୟ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଫ୍ରାନସର ରାଜଧାନୀ ପ୍ୟାରିସ ଓ ଜର୍ମାନୀର ରାଜଧାନୀ ବର୍ଲିନରେ ତାହାଙ୍କ ଅଜ୍ଞିତ ଛବି ମାନଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଆୟୋଜିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଏହି ଛବିଗୁଡ଼ିକ ବିଦେଶୀ କଳା ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଉଚ୍ଚ ଧୃଷ୍ଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଫ୍ରାନସରେ ସେ ବିଶ୍ୱବିଖ୍ୟାତ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଆଲନସ୍ଟାଇନଙ୍କ ସହ ଆଳାପ କରିଥିଲେ । ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ଭ୍ରମଣ ତାହାଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀକୁ ଯେ ସଂପ୍ରସାରିତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ କରିଥିଲା, ଏହା କହିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ରୁଷିଆ ଭ୍ରମଣ କାଳରେ ବିପ୍ଳବୋତ୍ତର ରୁଷିଆର ସମାଜ ଓ ଶିକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖି କବି ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀ: ୧୯୩୪ରେ ସେ ସିଂହଳ ପରିଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଦେଶ ବିଦେଶରେ ବହୁତା ଦେଇ ସେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ପାଉଥିଲେ, ତାହା

ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶାନ୍ତିନିକେତନର ପରିଚାଳନାରେ ହିଁ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା । ଶାନ୍ତିନିକେତନର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ଥିଲା ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଅନ୍ୟତମ ସ୍ୱପ୍ନ ଓ ସାଧନାର ବିଷୟ । ବୃଦ୍ଧବୟସରେ କିଛି ଶାନ୍ତିନିକେତନର ଅର୍ଥାନ୍ତର ଦୂର କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶାନ୍ତିନିକେତନର ପ୍ରଶାସନକୁ ନେଇ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ନୃତ୍ୟନାଟ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇବାରେ ମନୋଯୋଗୀ ହୋଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କୁ ୭୫ବର୍ଷ । କିଛି ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ବିଷୟରେ ଚିନ୍ତିତ ହୋଇ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ୧୯୩୭ରେ ତାଙ୍କୁ ୭୦ ହଜାର ଟଙ୍କା ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ଖ୍ରୀ ୧୯୪୦ରେ ଅକ୍ସଫୋର୍ଡ଼ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କବିଙ୍କୁ ଡକ୍ଟରେଟ ଉପାଧିଦ୍ୱାରା ସମ୍ମାନିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଶାନ୍ତିନିକେତନରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମାବର୍ତ୍ତନ ଉତ୍ସବ କରାଇଥିଲେ ।

ବୟସ ବୃଦ୍ଧି ସହିତ କବିଙ୍କର ରଚନା ଶକ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । କବି ଛନ୍ଦ ପ୍ରଣାଳୀ ହେଲେହେଁ ଶେଷ ବୟସରେ ରଚନା କରିଥିବା ‘ଶ୍ୟାମଳୀ’, ‘ପୁନଶ୍ଚ’, ‘ଶେଷସପ୍ତକ’ ପ୍ରଭୃତିରେ ମୁକ୍ତଛନ୍ଦ ଓ ଗଦ୍ୟଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ଓ ଏହାର ସପକ୍ଷରେ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

୧୯୪୧ରେ ତାହାଙ୍କ ଜନ୍ମଦିନ ଉପଲକ୍ଷେ ସେ ‘ସତ୍ୟତାର ସ୍ୱକଟ’ ନାମକ ଏକ ତମତ୍କାର ରଚନା ପାଠକର ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରି ଦେଇଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାବ୍ୟ ରଚନାରୁ ତାହାଙ୍କ ଲେଖନୀ ବିରତ ହୋଇନଥିଲା । ଏହିପରି ଭାବେ ଆଜୀବନ କଳା ଚର୍ଚ୍ଚା, ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି, ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନ ପରିଚାଳନାରେ ନିୟୁକ୍ତ ରହି ଓ ବହୁ ସମ୍ମାନ ଓ ଗୌରବ ଅର୍ଜନ କରି ୬-୮-୧୯୪୧ରେ କଲିକତାରେ ସେ ଶେଷ ନିଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ରଘୁନାଥଙ୍କ ଏକକ ଚେଷ୍ଟାରେ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟର ସମସ୍ତ ବିଭାବ ପରିପୁଷ୍ଟ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହା ପୃଥିବୀର ଏକ ସମୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟକୋଷୀକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । କାବ୍ୟ, କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ,

ଉପନ୍ୟାସ, ନାଟକ, ପ୍ରବନ୍ଧ, ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗକୁ ତାଙ୍କର ଅବଦାନ ଅନୁସ୍ଥ ଓ ଅପୂର୍ବ । ତାହାଙ୍କ ‘ବିଶ୍ୱ ପରିଚୟ’ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ । ସେ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ-ଥରରୁ ଅଧିକ ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ରଘୁନାଥଙ୍କ ରଚିତ ଗୀତ ହିଁ ଆଜି ଶ୍ରବତ ଓ ବ୍ୟାଲ୍ ଦେଶର ଜାତୀୟ ସଙ୍ଗୀତ ରୂପେ ଗୃହୀତ ।

ରଘୁନାଥଙ୍କ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ବ୍ୟାପୀ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଅପୂର୍ବ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଭାବ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟରେ ଯୁଗାନ୍ତର ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ, ସମୁନ୍ନତ ଓ ପୃଥ୍ବୀର ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ ରୂପେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ କରିଅଛି । ଏହି ବିଶେଷ, ଅତୁଳନୀୟ ପ୍ରତିଭାର କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣରେ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟର କାବ୍ୟ ଓ ଗୀତିକାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଉପନ୍ୟାସ, କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ସକଳ ବିଭାଗ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ଶକ୍ତିରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବିଭାଗରେ ସମାନ କୃତିତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନକାରୀ ପ୍ରଖ୍ୟାତ୍ତମ ରଘୁନାଥଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ଅନ୍ୟ ଓ ଅସାଧାରଣ । ରଘୁନାଥ ପୂର୍ବ ଯୁଗର ସର୍ବଜାତ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର ସମସ୍ତ ବିଭାଗ ରଘୁନାଥଙ୍କ ରଚନାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲଭ କରିଥିଲା । ସେ ଏକାଧାରରେ କବି, ଉପନ୍ୟାସକ, ନାଟ୍ୟକାର, ପ୍ରାବନ୍ଧକ, କ୍ଷୁଦ୍ରଗଳ୍ପ ରଚୟିତା ଶବ୍ଦେ କେବଳ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟରେ କାହିଁକି ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ-ସାହିତ୍ୟରେ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ।

ରଘୁନାଥ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାଳରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶରେ ଆଖ୍ୟାନ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ ହେଁ ତାହାଙ୍କ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସ୍ୱର ‘ସଂସାର ସଙ୍ଗୀତ’ରେ ହିଁ ପ୍ରଥମେ ଧ୍ୱଜିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଏହାପରେ ସେ ‘ପ୍ରଭାତ ସଙ୍ଗୀତ’, ‘କବି ଓ କୋମଳ’, ‘ହସ ଓ ଗାନ’, ‘ମାନସୀ’, ‘ଚନ୍ଦ୍ରା’, ‘ସୋନାର ତରଙ୍ଗ’, ‘ଚଇତାଳୀ’, ‘କଥା ଓ କାହାଣୀ’, ‘କ୍ଷଣିକା’, ‘ନୈବେଦ୍ୟ’, ‘ସ୍ମରଣ’, ‘ଶେଷ୍ଠା’, ‘ଗୀତାଞ୍ଜଳି’, ‘ଗୀତିମାଳା’, ‘ଉତ୍ସର୍ଗ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ କବିତା ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଉତ୍ତର ଜୀବନରେ, ସେ ‘ବଳାକା’, ‘ପଳାତକ’, ‘ପୁରସ୍କାର’, ‘ଶିଶୁ ଭୋଜନାଥ’, ‘ପୁନଶ୍ଚ’, ‘ଶେଷସପ୍ତକ’

ପ୍ରଭୃତି ବହୁବିଧ ଗୀତିକାବ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ ରଚନା କରିଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କ ଶ୍ରୀତରେ ସେ ମୋଥିଲୀ ଓ ବଙ୍ଗଭାଷା ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ‘ଭଗବତ୍ ପଦାବଳୀ’ ନାମକ ଏକ ଗୀତିଗୁଚ୍ଛ ପ୍ରାରମ୍ଭ ଜୀବନରେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ପ୍ରେମ, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଶିଳ୍ପ, ଜୀବନ, ପ୍ରକୃତି, ସମାଜ, ଶୈଶବ, ଶିଶୁର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ବିଷୟକୁ ଉପଜୀବ୍ୟ କରି ତାହାଙ୍କର ବିବିଧ କଳ୍ପନା ଅପୁର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣୋଜ୍ଜ୍ୱଳ କାବ୍ୟାଲୋକ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ବହୁ ବିବିଧ ଛନ୍ଦର ପରାକାଶରେ କବିଙ୍କର ଗୀତିକାବ୍ୟ ସରସ ଓ ରମଣୀୟ । ତାହାଙ୍କର ବହୁ ଜନପ୍ରିୟ ଓ ବିଶ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଭବଶୀ’, ‘ଛବି’, ‘ସାହାଜାହାନ’, ‘ଏବାର ଫିରାଓ ମୋରେ’, ‘ଜୀବନ ଦେବତା’, ‘ସ୍ୱର୍ଗ ହଇତେ ବିଦାୟ’, ‘ତେଜସଶକ୍ତ ସାଲ’, ‘ସୋନାର ତରା’, ‘ଯେତେ ନାହିଁ ଦିବ’, ‘ବସୁନ୍ଧରା’, ‘ଦେବତାର ଗ୍ରାସ’, ‘ଭାରତ ପାଥ’, ‘ବଳାକା’, ‘ଦୁଇବିଦେ ଜମି’ର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଐତିହାସିକ କାହାଣୀ, କାବ୍ୟକଳ୍ପ ଓ ସାମାଜିକ କଥାବସ୍ତୁକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସେ ‘କଥା ଓ କାହାଣୀ’, ‘କଳ୍ପନା’, ‘କ୍ଷଣିକା’ ପ୍ରଭୃତି କବିତା ସଂଗ୍ରହ ରଚନା କରିଥିଲେ । ରସାଦ୍ରୁନାଥଙ୍କ କବିତାରେ ଭାରତୀୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାର ସ୍ୱର ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଲଭ କରିଅଛି । ‘ନୈବେଦ୍ୟ’, ‘ଗୀତାଞ୍ଜଳି’, ‘ଗୀତିମାଳ’, ‘ଗୀତାଳୀ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ବ୍ୟକ୍ତିତ । ମୃତ୍ୟୁର ଅବ୍ୟବହାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଅବ୍ୟବହାର ଓ ଗତିଶୀଳ ରଖିଥିଲେ ।

ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁବିଧ ଛନ୍ଦର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗକାରୀ ଭାବେ ରସାଦ୍ରୁନାଥ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଇଂରାଜୀ ମୁକ୍ତଚନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରୀତରେ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ମୁକ୍ତଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଗଦ୍ୟଛନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ସବୁ ମହାକବିମାନଙ୍କ ଭଳି ରସାଦ୍ରୁନାଥଙ୍କୁ କୌଣସି ଏକ ସାହିତ୍ୟିକ ମତ ବା ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ତାହାଙ୍କ ରଚନାରେ ଯେପରି ରୋମାଞ୍ଚିକ ଭାବନା ଓ ସ୍ୱପ୍ନବାଦୀ କଳ୍ପନାବିଳାସର ଅଭ୍ୟାସ, ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ବାସ୍ତବ ଚେତନା, ସମାଜବାଦିତା, ସମୁଦ୍ଧମାନବବାଦିତା, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ-ରହସ୍ୟବାଦିତା, ଉଦାର ଜାତୀୟତାବୋଧ, ବିଶ୍ୱପ୍ରେମ ପ୍ରଭୃତି ଆପାତବିରୋଧୀ ଗୁଣାବଳୀର ପ୍ରତିଫଳନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ରଘୁନାଥ କପର ସମୟ ଜାଣିବୁ ଓ ଦେଖାଯିବୁ ସକାଶ୍ଚିତାର
ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ବଶ୍ୟମୈତ୍ରୀର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛନ୍ତି ତାହା ତାଙ୍କର ବହୁ କବିତାରୁ
ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । କବି ଲେଖିଥିଲେ—

“ସବୁଠାଇଁ ମୋର ଘର ଆଛେ ଆମି ସେଇ ଘର ମର ଝୁଜିଯା
ଦେଶେ ଦେଶେ ମୋର ଦେଶ ଆଛେ ଆମି ସେଇ ଦେଶ ଲବ ଯୁଦ୍ଧିଆ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ;

‘ସବୁଠାରେ ମୋର ଘର ଅଛି ମୁଁ ସେଇ ଘର ମରେ ଖୋଜିବି,
ଦେଶେ ଦେଶେ ମୋର ଦେଶ ଅଛି ମୁଁ ସେଇ ଦେଶ ନେବି ଯୁଦ୍ଧିଆ ।’

ଆପଣା ଜୀବନର ଅନନ୍ତ ଓ ଅଖଣ୍ଡ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କବି ‘ଜୀବନଦେବତା’
ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ବହୁ କବିତା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷ
ତାହାଙ୍କ ନିକଟରେ ‘ମହାମାନବର ସାଗର ଘର’, ମିଳନର ପୀଠ ରୂପେ
ପ୍ରଣୟମାନ ହୋଇଅଛି । ସମାଜର ଦୁଃସ୍ଥ ଦଳିତ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ପ୍ରତି
ଅର୍ପଣ ଅନୁକମ୍ପା ପ୍ରକାଶ କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

‘ଏଇ ସବ ମୁଡ଼ ମୁନ ମୁକ ମୁଖେ

ଦିତେ ହବେ ଶ୍ରୀ,

ଏଇ ସବ ଶ୍ରୀ ଶୁଷ୍କ ଉଗ୍ର ବୁକେ

ଧୂନିଯା ଭୁଲିତେ ହବେ ଆଶା,

ଡାକିଯା ବଲିତେ ହବେ

ମୁହୂର୍ତ୍ତେ ଭୁଲିଯା ଶିର ଏକଟ ଦାଢ଼ାଓ ଦେଖି ସବେ ;

ମୋଟ ଉପରେ ଇଂରାଜୀ କବି ଶେଲ୍‌ଙ୍କ ବୈପ୍ଳବିକତା, ବାୟୁରନଙ୍କ
ଉଦ୍ଦାମ ପ୍ରେମ, ଓଡ଼ିଆପ୍ରାର୍ଥକ ଶୈଶବ ପ୍ରୀତି ଓ କିଟ୍‌ସଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ-
ବୋଧର ସମନ୍ୱୟ ରଘୁନାଥଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ହିଁ ସାର୍ଥକ
ହୋଇଅଛି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ବହୁ ଗୀତିନାଟ୍ୟ, ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ନାଟ୍ୟ ଓ ମଞ୍ଚୋପଯୋଗୀ ନାଟକ
ରଚନା କରି ରଘୁନାଥ ବଙ୍ଗଳା ନାଟ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଅମରଭୂମି

ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରଖିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ‘ବିସର୍ଜନ’, ‘ରାଜା ଓ ରାଣୀ’, ‘ଚିରକୁମାର ସଭା’ ପ୍ରଭୃତି ମଞ୍ଚୋପଯେଗୀ ନାଟକ ‘ଡାକଘର’ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାଟକ ଓ ‘ବଲ୍ଲୁକ ପ୍ରତିଭା’, ‘ମାୟାର ଝୋଳା’ ଗୀତିନାଟ୍ୟ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣୀୟ । ସି ପୁରର ଇତିହାସକୁ ଭିତ୍ତି କରି ତାହାଙ୍କ ‘ବିସର୍ଜନ’ ନାଟକଟି ରଚିତ । ଏଥିରେ ଛେମ ଓ ସଂସ୍କାରର ଦୃଶ୍ୟ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଲାଭ କରିଅଛି । ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ନାଟକ ଭାବରେ ‘ଚିରକୁମାର ସଭା’ ଏକ ମନୋରମ ସୃଷ୍ଟି । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରାଥମିକ ନାଟକଗୁଡ଼ିକର କଥାବସ୍ତୁ ମଞ୍ଚୋପ-ଯୋଗୀ ଓ ଚରିତ୍ର ପ୍ରଧାନହେଲେହେଁ ତାହାଙ୍କ ପରିଣତ ବୟସରେ ଲିଖିତ ନାଟକଗୁଡ଼ିକରେ ଭାବର ପ୍ରଧାନତା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ‘ଅଚଳାୟତନ’, ‘ରକ୍ତକରଷା’, ‘ମୁକ୍ତଧାରା’, ‘ଡାକଘର’, ‘ପାଲଗୁଆ’, ‘ରାଜା’, ‘ତାସେର ଦେଶ’ ପ୍ରଭୃତି ନାଟକଗୁଡ଼ିକ ତାହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ । ‘ମୁକ୍ତଧାରା’, ‘ରକ୍ତକରଷା’ ନାଟକରେ ଯନ୍ତ୍ର ସତ୍ୟତାର ନିର୍ମମ ପରିଣତ ବସ୍ତୁ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଭାବ-ପ୍ରଧାନ, ରୂପକ ନାଟକଗୁଡ଼ିକ ଅଭିନୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନୁପଯୁକ୍ତ ଓ ମଞ୍ଚୋପଯୋଗୀ ନ ହେଲେହେଁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଭାବରେ ତାହା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବିବେଚିତ ହୁଏ ।

ରଘୁନାଥଙ୍କ ରଚିତ ଉପନ୍ୟାସମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଗୋରା’, ‘ଘରେ ବାହାରେ’, ‘ନୌକାଡୁଇ’, ‘ଝେଙ୍କେରବାଲି’ ‘ଶେଷେର କବିତା’, ‘ଯୋଗାସେଗୀ’, ‘ଦୁଇବୋନ’, ‘ମାଲଞ୍ଜ’, ‘ଗୁରୁ ଅଧ୍ୟାୟ’, ‘ଚତୁରଙ୍ଗ’ ପ୍ରଭୃତି ବିଶିଷ୍ଟତମ । ସର୍ବାଙ୍ଗେ ସେ ‘କୌଠାକୁରାଣୀର ହାଟ’ ଓ ‘ରାଜସି’ ନାମକ ଦୁଇଟି ଉପନ୍ୟାସ ରଚନା କରିଥିଲେ । ମନସ୍ତୁଲ୍ଲମୂଳକ ଉପନ୍ୟାସ ରଚନା କରିବାରେ ରଘୁନାଥଙ୍କୁ ବଙ୍ଗଳା ଉପନ୍ୟାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସତ୍ୟ-ପ୍ରଥମ ଲେଖକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ‘ଝେଙ୍କେର ବାଲି’ ଉପନ୍ୟାସ ହିଁ ତାହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉଦାହରଣ । ‘ଗୋରା’ ଉପନ୍ୟାସଟିକୁ ତାହାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପନ୍ୟାସ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ଦେଶପ୍ରେମ ଯେ ବିଶ୍ୱପ୍ରେମର ବିରୋଧୀ ନୁହେଁ ତାହା ହିଁ ଗୋରା ଚରିତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ରଘୁନାଥ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । କେହି କେହି ତାହାଙ୍କ ‘ଚତୁରଙ୍ଗ’ ଉପନ୍ୟାସଟିକୁ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଉପନ୍ୟାସ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ଭାଷା, ଭାବ, ଚରିତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ଓ ରଚନାଶୈଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସ

ବଙ୍ଗ ଉପନ୍ୟାସ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ପୁରୁଷାତ କରିଅଛି । ତାହାଙ୍କ ‘ଘରେ-ବାହରେ’ ଉପନ୍ୟାସଟି (ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ Home and World) ଜର୍ମାନୀ, ଫରାସୀ ସ୍ପିନିଫ୍ ଓଡ଼ିଶା ବହୁ ଭାଷାରେ ଅନୁଦିତ ହୋଇଅଛି ।

କଥାଶିଳ୍ପୀ ଭାବରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କୁ ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଲେଖକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ତାହାଙ୍କର ପୁରସ୍କୃତ ଗଳ୍ପ ସଂଗ୍ରହ ‘ଗଳ୍ପଗୁଚ୍ଛ’ର ବହୁଗଳ୍ପ ବହୁ ଭାଷାରେ ଅନୁଦିତ ଓ ବିଶ୍ୱର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗଳ୍ପମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ ଭାବରେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ । ତାହାଙ୍କର ପୁରସ୍କୃତ ଗଳ୍ପମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘କାବୁଲିଓଲ୍’, ‘ନଷ୍ଟ ନନ୍ଦ’, ‘ସୁଧୂତପାଷାଣ’, ‘ନିଶୀଥେ’, ‘ଶୁଭ୍ର’, ‘କଙ୍କାଳ’, ‘ମଧୁବର୍ତ୍ତନ’ ଓଡ଼ିଶା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ବହୁ ବିଷୟକୁ ଓବର ରଚନା କରି ବଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିବାରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥଙ୍କ ଦାନ ମଧ୍ୟ ଅପରିସୀମ । ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ସମାଜ, ରାଜନୀତି, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା ଓଡ଼ିଶା ବହୁବିଧ ବିଷୟକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରି ସେ ବହୁ ଓବର ରଚନା କରିଯାଇଅଛି । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ତାଙ୍କର ଭ୍ରମଶୃଙ୍ଖଳ, ଜୀବନସୂତ୍ର, ଡାଏରୀ, ଚିଠିପତ୍ର ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଶିଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ଭାବରେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥାଏ । ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଲୋଚନାମୂଳକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଭାବରେ ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ‘ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ’ ‘ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟ’, ‘ସାହିତ୍ୟର ପଥେ’ ଓଡ଼ିଶା ସରସ, ଚର୍ଚ୍ଚାପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନା ଭାବରେ ସୁବିଦିତ । ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ବିଷୟକୁ ସରସ, ସୁଖପାଠ୍ୟ କରାଇବାରେ ରବୀନ୍ଦ୍ର ନାଥ କପରି ସଫଳତା ଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀରୁ ତାହା ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବିଦେଶୀ ବସ୍ତ୍ରବର୍ଜନ ନୀତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ‘ସ୍ୱରାଜ ସାଧନ’ ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନାକରି ସେ ଏ ବିଷୟରେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତିକୂଳ ମତବାଦକୁ ବଳିଷ୍ଠ ଭାବରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ଭାଷା ଓ ପ୍ରକାଶ ଢଙ୍ଗୀ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କପରି ଅନବଦ୍ୟ ଓ ଚିତ୍ତକର୍ଷକ ‘ଜୀବନ ସୂତ୍ର’, ‘ରସିଆର ଚିଠି’, ‘ଯାତ୍ରୀ’, ‘ଜାପାନଯାତ୍ରୀ’ ପ୍ରଭୃତିରୁ ହିଁ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଥାଏ । କବିଙ୍କ ତନିଗୋଟି ପୁରସ୍କୃତ କବିତାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ।

(୧)

ଭାରତକୁ ସେଇ ସ୍ବର୍ଗେ କର ଜାଗରିତ

ଚିତ୍ତ ଯହିଁ ଭୟଶୂନ୍ୟ, ଉଚ୍ଚ ଯହିଁ ଶିର,
 ଜ୍ଞାନ ଯହିଁ ମୁକ୍ତ, ଯହିଁ ଗୃହର ପ୍ରାଚୀର
 ଆପଣା ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ତଳେ ଦିବସ ଶବ୍ଦ
 ବସୁଧାରେ ରଖିନାହିଁ ଖଣ୍ଡା ସ୍ଥୁଳ କର,
 ହୃଦୟ ଉତ୍ସ ମୁଖ ବାକ୍ୟରାଶି ଯହିଁ
 ନିବାରଣ ସ୍ରୋତରୂପେ ଉଦ୍ଭବି ଉଠଇ
 ଦେଶେ ଦେଶେ କର୍ମଧାରା ଧାଏଁ ଚୌଦିଗରେ
 ଚରିତାର୍ଥ ହେବା ଲାଗି ସହସ୍ରରୂପରେ ।
 ଯହିଁ ଭୁକ୍ତ ଆରୁରର ମରୁବାଲି ରାଶି
 ବିରୁର ସ୍ରୋତ ପଥ ପକାଇନ ଗ୍ରାସି
 ପୌରୁଷରେ କରନ ଶତଧା-ସତ୍ୟ ସେଉଁଠାରେ
 ଭୂମେ ନେତା ସବୁ କର୍ମ ଚନ୍ଦ୍ର ଆନନ୍ଦରେ
 ନିଜ ହସ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଆଘାତ କର ପିତଃ
 ଭାରତକୁ ସେଇ ସ୍ବର୍ଗେ କର ଜାଗରିତ ।

(ନୈବେଦ୍ୟ)

(୨)

ମ'ତ୍ତ-ଅଭିଷେକ

ହେ ମୋର ଚିତ୍ତ, ପୁଣ୍ୟ ଶୀର୍ଷେ ଜାଗହେ ଧୀରେ-
 ଏଇ ଭାରତର ମହାମାନବର ସାଗର ଶାରେ ।
 ସେଠି ଠିଆ ହୋଇ ତୋଳି ବାହୁ ଦୁଇ ନମେ ନରଦେବତାରେ
 ଉଦାର ଛଳେ ପରମାନନ୍ଦେ ବନ୍ଦନା କର ଯାରେ ।
 ଧ୍ୟାନ ଗନ୍ତୀର ଏ ସେଉଁ ଭୂଧର, ନଦୀଜପମାଳା ଧୃତ ପ୍ରାନ୍ତର
 ସେଠାରେ ନିତ୍ୟ ହେଉ ପବନ ଏ ଧରଣୀରେ

ଏଇ ଭାରିତର ମହାମାନବର ସାଗର ଖରେ ।
 କେନ୍ଦ୍ର ନାହିଁ ଜାଣେ କାହା ଆହ୍ୱାନେ କେତେ ଜନଧାରୀ ଆସି
 ଦୁଃଖର ଶୁଣ କାହୁଁ ଆସି ସିଏ ସମୁଦ୍ରେ ଗଲେ ମିଶି
 ସେଠାରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ସେଠି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସେଇଠି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଚୀନ-
 ଶକ୍ତିହୀନ ଦଳ ପଠାଣ ମୋଗଲ ଏକଦେହେ ହେଲେ ଲୁନ ।
 ପଶ୍ଚିମ ଆଜି ଖୋଲିଅଛି ଦ୍ୱାର ସରବେ ଆଶନ୍ତ ଚହୁଁ ଉପହାର
 ଦେବେ ଆଉ ନେବେ ମିଳି ମିଳାଇବେ ନଫେରିବେରେ ।
 ଏଇ ଭାରିତର ମହାମାନବର ସାଗର ଖରେ ।

ରଣଧାରା ତାଳି ଜୟଗାନ ତୋଳି ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ର ରବି ଘୋଷି
 ଭେଦ ମରୁପଥ ଗିରିପବନ ଯେଉଁମାନେ ଥିଲେ ଆସି
 ମୋହର ଭିତରେ ରୁଜନ୍ତି ସକଳେ କେ ? ନୁହେଁ ନୁହେଁ ଦୂର
 ମୋ ରକତେ ନିତ୍ୟ ହୋଇଛି ଧୂଳିତ ତାର ବିବିଧ ସ୍ୱର ।
 ହେ ରୁଦ୍ରାଶା ବାଜ ବାଜ ଆଜି ଦୃଶ୍ୟ ବୋଲି ଯେ ଦୂରେ ଛନ୍ତି
 ଆଜି ।

ବନ୍ଧୁ ଭାଙ୍ଗିବେ ସିଏ ବି ଆସିବେ ଠିଆହେବେ ଦେରିରେ
 ଏଇ ଭାରିତର ମହାମାନବର ସାଗର ଖରେ ।
 ଦିନେ ଏହିଠାରେ ଅବିରାମ ଭରେ ମହା ଓଁକାର ଧ୍ୱଜ
 ହୃଦୟ ତନ୍ତେ ଏକକ ମନ୍ତ୍ରେ ଉଠିଥିଲା ଅନୁରଣି
 ତପସ୍ୟା ବଳେ ଏକର ଅନେକେ ବହୁକୁ ଆହୁତ ଦେଇ
 ବିଭେଦକୁ ଭୁଲି ଜଗାଇଣ ଦେଲେ ବିରାଟ ହୃଦୟ ସେହି,
 ସେଇ ସାଧନାର ସେ ଆରାଧନାର
 ଯଜ୍ଞଶାଳାର ଖୋଲି ଅଜି ଦ୍ୱାର

ସେଇଠି ସରବେ ମିଳିତ ହୋଇବେ ଆନନ୍ଦ ଶିରେ
 ଏଇ ଭାରିତର ମହାମାନବର ସାଗର ଖରେ ।
 ସେଇ ହୋମାନଳେ ଦେଖ ଆଜି ଜଳେ ଦୁଃଖର ରକ୍ତ ଶିଖା
 ହେବ ତାହା ସହ ମର୍ମେ ଦହନ ଅଛି ସେ ଭାଗ୍ୟେ ଲେଖା ।
 ଏ ଦୁଃଖ ବହନ କର ମୋର ମନ ଶୁଣ ଡାକ ଏକତାର
 ଯେତେ ଲଜ ଭୟ କର କର ଜୟ ଅପମାନ ହେଉ ଦୂର ।
 ଦୁଃସହ ବ୍ୟଥା ହୋଇ ଅବସାନ ଜନ୍ମ ଲଭିବ କି ବିଶାଳ ପ୍ରାଣ

ବିତାଇ ରଜନୀ ଜାଗିଛି ଜନନୀ ବିପୁଳ ମତେ
 ଏଇ ଭାରତର ମହାମାନବର ସାଗର ଝରେ ।
 ଆସ ହେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆସ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ
 ଆସ ଆସ ଆଜି ତୁମେ ଇଂରାଜି ଆସ ଆସ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ
 ଆସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶୁଣି କର ମନ ସବୁର ହସ୍ତ ଧର
 ଆସ ହେ ପତିତ କର ଅପମାନ ସବୁ ଅପମାନ ଭର ।
 ମାଆ ଅଭିଷେକେ ଆସ ଆସ ଭୁବ
 ମଙ୍ଗଳ ଘଟ ହୋଇନି ଯେ ପୂର୍ବ
 ସବୁର-ପରଶେ-ପବନ-ହେବା ଶର୍ଥ ମରେ
 ଏଇ ଭାରତର ମହାମାନବର ସାଗର ଝରେ ।

(ଗୀତାଞ୍ଜଳ)

(୩)

ଉଦ୍ୟାନୀ

ନୁହଁ ମାତା, ନୁହଁ ଜନ୍ୟା, ନୁହଁ ବଧୂ, ପୁନଶ୍ଚ ରୂପସୀ,
 ହେ ନନ୍ଦନବାସିନୀ ଉଦ୍ୟାନୀ !

ଗୋଷ୍ଠେ ଯେବେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଅବତରେ

ଶ୍ରୀମଦ୍ଦେବେ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାଞ୍ଜଳ ଟାଣି

ତୁମେ କେଉଁ ଗୁହ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତେ

ଜଳାଅନା ସନ୍ଧ୍ୟାଘାତ ଆଣି

ଦ୍ଵିଧାରେ ଜଡ଼ିତ ପଦେ କମ୍ପି ବସେ ତାଳି ନମ୍ରନେତ୍ର

ସିନ୍ଧୁ ତ ହାସ୍ୟେ ଚଳନାହିଁ ବାସର ଶଯ୍ୟାକୁ ସଲଜ୍ଜିତ

ସ୍ଵବଧ ଅର୍ଦ୍ଧରାସେ

ଉଷାର ଉଦୟ-ସମ ଅନବଗୁଣିତା

ତୁମେ ଅକୁଣ୍ଠିତା ।

ବୃନ୍ଦାବନ ପୁଷ୍ପସମ ଗୁପ୍ତେ ଗୁପ୍ତେ ନିଜେଇ ବିକଶି

କେବେ ତୁମେ ପୁଟିଲ ଉଦ୍ୟାନୀ !

ଆଦିମ ବସନ୍ତ ପ୍ରାତେ ଉଠିଥିଲ ମନ୍ନିତ ସାଗରେ
 ଡାହାଣେ ସୁଧାର ପାତ୍ର ବିଷ ଘଣ୍ଟି ଧରି ବାମ କରେ;
 ତରଙ୍ଗିତ ମହାସିରୁ ମନ୍ଦ ଶାନ୍ତ ଭୂଜଙ୍ଗ ସଦୃଶ
 ପଡ଼ିଥିଲା ପଦପ୍ରାନ୍ତେ ଉଦ୍ଧୃସିତ ପଂଶା ଲକ୍ଷ ଗତ
 କରି ଅବନତ

କୁନ୍ଦ ଶୁଭ୍ର ନଗ୍ନକାନ୍ତ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦିତା

ତୁମେ ଅନନ୍ତତା ।

ନଥିଲା କି କେଉଁକାଳେ ମୁକୁଳିକା ବାଲିକା ବୟସୀ
 ହେ ଅନନ୍ତ ଯୌବନା ଉଦ୍‌ଗୀ ?
 ଅନ୍ଧାର ସାଗର ତଳେ ଏକୁଟିଆ ବସି କାହା ଘରେ
 ମାଣିକ ମୁକୁତା ନେଇ କରୁଥିଲ ଖେଳ ଶୈଶବରେ
 ମଣି ଘାସ ଘାସ କଣେ ସମୁଦ୍ରର କଲ୍ଲୋଳ ଗୀତେ
 ଅକଳଙ୍କ ହାସ୍ୟ ମୁଖେ ଶୋଇଥିଲା ପ୍ରବାଳ ପଲଙ୍କେ
 ସେ କାହାର ଅଙ୍କରେ !
 ଯେବେ ଜାଗିଥିଲା ବିଶ୍ୱେ ଯୌବନେ ଗତିତା

ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରସ୍ତୁତିତା ।

ସୁଗୁଁ ପୁଗାନ୍ତର ଧରି ତୁମେ ଏକା ବିଶ୍ୱର ପ୍ରେୟସୀ
 ହେ ଅପୁଷ୍ପ ଶୋଭନା ଉଦ୍‌ଗୀ !
 ମୁନିଗଣ ଧ୍ୟାନ ଭାଙ୍ଗି ଦ୍ୟନ୍ତି ପଦେ ତପସ୍ୟାର ପଳ,
 ତୁମର କଟାକ୍ଷୟାତେ ହିତ୍ୱବନ ଯୌବନ ରଞ୍ଜଳ,
 ତୁମର ମନ୍ଦିର ଗଜ ଅରବାୟୁ ଶୂରଦିଗେ ଘୁରେ
 ମଧୁମତ୍ତ ଭଞ୍ଜ ସମ ମୁଗ୍ଧ କି ଲୁବ୍ଧ ଚିତ୍ତେ ଫେରେ
 ଉଦ୍‌ଗାମ ଗୀତରେ ।

ନୂପୁର ଗୁଞ୍ଜର ଯାଅ ଆକୁଳ ଅଂତଳା ।

ବିଦ୍ୟୁତ ରଞ୍ଜଳା

ସୁରସଭା ତଳେ ଯେବେ ନୃତ୍ୟକର ପୁଲକେ ଉଲ୍ଲସି
 ହେ ବିଲେଳ ହିଲ୍ଲୋଳ ଉଦ୍‌ଗୀ,

ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ନାଚି ଉଠେ ସିନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟେ ଚରଙ୍ଗର ଦଳ
 ଶସ୍ୟଶୀର୍ଷେ ଶିହରଣ କଂପି ଉଠେ ଧରର ଅଂଚଳ,
 ତବ ସୁନହାର ଦେହ ନଭସ୍ଥଳେ ଖସିପଡ଼େ ତାର,
 ଅକସ୍ମାତ ପୁରୁଷର ବକ୍ଷ ମଧ୍ୟେ ଶିଉ ଆତ୍ମହର-
 ନାଚେ ରକ୍ତଧାର ।

ଦିଗନ୍ତେ ମେଖଳା ତବ ଭୂଟେ ଆଚନ୍ଦ୍ରିତେ

ଅସ୍ଥି ଅସମ୍ଭୂତେ ।

ସ୍ୱର୍ଗର ଉଦୟାରଳେ ମୂର୍ତ୍ତିମଣ୍ଡି ଭୂମେ ଯେ ଉଦୟା;
 ହେ ଭୁବନମୋହିନୀ ଉଦୟା ।

ଜଗତର ଅଶ୍ରୁଧାରେ ଧୌତ ତବ ଚନ୍ଦ୍ରର ଚନ୍ଦ୍ରମା-
 ଶିଳ୍ପକର ହୃଦୟରେ ଅଙ୍କା ତବ ଚରଣ ଶୋଣିମା;
 ମୁକ୍ତ ବେଶୀ ବିବସନେ, ବିଜଗିତ ବିଶ୍ୱ ବାସନାର
 ଅରବିନ୍ଦ ମଧ୍ୟସ୍ଥଳେ ପାଦପଦ୍ମ ରଖିଛ ଭୂମର
 ଅଖିଳ ମାନସ ସ୍ୱର୍ଗେ ଅନନ୍ତ ରଙ୍ଗିଣୀ,
 ହେ ସ୍ୱପ୍ନ ସଂଗିନୀ ॥

(ଚନ୍ଦ୍ରା)

କୁମାରନ୍ ଆସାନ

ଆଧୁନିକ ମାଲ୍‌ପୁଲ୍‌ମ ସାହିତ୍ୟର ମହାନ କବି ସପ୍ଟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୁମାରନ୍ ଆସାନ ଅନ୍ୟତମ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ସୁସମନ୍ୱୟ ତାହାଙ୍କ କୃତି ଓ ଜୀବନଧାରରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ମହାନ କବି ଓ ସ୍ୱଗଠକ ଭାବେ ସେ ଅମର ଲଭିକରି ଅଛନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ସାଧନା କାଳ ସ୍ୱଳ୍ପ ହେଲେହେଁ ତାହା ଯେପରି କଠୋର ସଫର୍ଷ, ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ଓ ରୋମାଞ୍ଚକର । ଏକ ସଂଗତି ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦାହୀନ ପରିବାରରେ ସେ ଜନ୍ମ-ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେହେଁ ଅପଣାର ପୌରୁଷ, କର୍ମନିଷ୍ଠା ଓ କୃତ୍ୟୋଗୁ ଆପଣାର ତଥା ଦେଶର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧି କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଜୀବନ ଧାରା :—

କେରଳର ଏକ ଏଝବ ପରିବାରରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୩୩ ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣମୀ ଦିନ ସେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସଂଖ୍ୟାରେ ସ୍ୱଳ୍ପ ନ ହେଲେହେଁ ସେତେବେଳେ ଏଝବ ସଂପ୍ରଦାୟ ଥିଲେ କେରଳ ରାଜ୍ୟରେ ଅଙ୍ଗବ ଅରୁନତ ଓ ଅବହେଳିତ । ସର୍ବର୍ଥ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାର ସୁଯୋଗ ସେମାନଙ୍କୁ ମିଳୁ ନ ଥିଲା । କୌଣସି ସମ୍ମାନ-ଜନକ ବୃତ୍ତି ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁନଥିଲେ । ରାଜ କର୍ମରୁଣ୍ଡାଭାବେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ନିଷ୍ପୋକିତ ହୋଇପାରୁ ନ ଥିଲେ । ଏପରିକି ଦେବ ମନ୍ଦିରକୁ ମଧ୍ୟ ଯାଇ ପାରୁନଥିଲେ । କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ, ଲୁଗା ବୁଣିବା ଓ ଗଛରୁ ତାଡ଼ି କାଟିବାରେ ହିଁ ସେମାନେ ଥିଲେ ନିଷ୍ପୋକିତ । ଏହିଭଳି ସାମାଜିକ

ପରିବେଶରେ ଯି ଶୁଭ୍ରମଠାରୁ ଭିନ୍ନ ମାଲିକ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ କର୍ମକରା ନାମକ ଏକ ଶୁଭ୍ରଗ୍ରାମରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏ ଗାଁଟିର ପରିବେଶ ମନୋରମ । ଗୋଟିଏ ପଟେ ସମୁଦ୍ର, ଅନ୍ୟଦିଗରେ ଏକ ଶୁଭ୍ର ହ୍ରଦ ଓ ଚତୁର୍ଦିଗରେ ନାରିକେଳ ବୃକ୍ଷର ସମାରୋହ । ପିତା ନାରାୟଣଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ବୃତ୍ତି ଥିଲା କତା, ଦଉଡ଼ି ଓ ନଡ଼ିଆ ପ୍ରଭୃତି ଜିନିଷର ବ୍ୟବସାୟ । ସେ ଥିଲେ ସଙ୍ଗୀତାନୁରାଗୀ ମାଲୟଲମ ଓ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଖୁବ୍ ଆଗ୍ରହ ଥିଲା । ମୁଖ୍ୟତଃ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ୟମରେ କର୍ମକରା ଗ୍ରାମରେ ଏକ ପ୍ରାଥମିକ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଆସାନଙ୍କ ମାତା କଲିୟାନ୍ନା ଶିକ୍ଷିତା ନ ଥିଲେ ହେଁ ଥିଲେ ସୁଗୁଣସମ୍ପନ୍ନା । ମାଲୟଲମ ପୁରାଣର ବହୁ କାହାଣୀ ତାହାଙ୍କୁ ଜଣାଥିଲା ।

ସେ କାଳର ବ୍ୟବସ୍ଥାନୁଯାୟୀ କୁମାରନ୍ ସାତବର୍ଷ ବୟସରେ ଗାଁ ଚାଟଶାଳୀରେ ପାଠ ପଢ଼ିଲେ । ଏକ ବର୍ଷରେ ସେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଚିକିତ୍ସକ ଭାବେ ସୁଖ୍ୟାତ କୋରୁରମନ ବୈଦ୍ୟାରଙ୍କ ନିକଟରେ ସଂସ୍କୃତ ଅମରକୋଷ, କୃଷ୍ଣବିଳାସ, ରତ୍ନବିଜା ପ୍ରଭୃତି ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ ନିଜ ଗାଁରେ ପ୍ରାଥମିକ ବିଦ୍ୟାଳୟଟି ସ୍ଥାପିତ ହେବାରୁ ସେ ଯେଠାରେ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କଲେ, ତିନିବର୍ଷ ପଢ଼ିବା ପରେ ସେ ଏଠାରୁ କୃତରୁର ସହିତ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ ।

ଅସ୍ପୃକ୍ତ ପାରିବାରିକ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଜଣେ ବ୍ୟବସାୟୀଙ୍କ ଗୋଦାମରେ ଗୁମାସ୍ତା ହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା; ମାତ୍ର ହ୍ରଦସ୍ଥରେ ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ଗଭୀର ଅନୁରାଗ । ଏଣେ ବାପାଙ୍କ ଇଚ୍ଛା କୁମାରନ୍ ଘର ଚଳାଇବା ପାଇଁ କିଛି ଉପାର୍ଜନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ପୁଅର ଆଗ୍ରହ ଦେଖି ଶେଷରେ ପିତା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ପଢ଼ିବାକୁ ଅନୁମତି ଦେଲେ । “ବିଜ୍ଞାନ ସଂହାସିନୀ” ନାମକ ଏକ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନରେ ସେ ପଢ଼ିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କୁ ୧୬ ବର୍ଷ ବୟସ । ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କୁ ବିନା ବେତନରେ ଏଠାରେ ପଢ଼ିବାର ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା ।

ଏହି ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଖୁବ୍ ମନୋଯୋଗପୂର୍ବକ ସେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲେ । ଏହି ସମୟରୁ ତାହାଙ୍କ କବି ପ୍ରତିଭାର-

ଉନ୍ମେଷ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେ ସଂସ୍କୃତରେ ବହୁ ଶ୍ଳୋକ ଲେଖି ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ବର୍ଷକ ମଧ୍ୟରେ କୁମାରନ୍ ମାଘ, ନୈଷଧଚରିତ, ଅଭିଜ୍ଞାନ-ଶାକୁନ୍ତଳମ୍ ଓ କୁବଳୟାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ବିଖ୍ୟାତ କାବ୍ୟ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥସମୂହ ପାଠ କରିଥିଲେ । ନିଜେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ବାଳବିବାହମ୍’ କବିତା ଓ ‘ଉଷା କଲ୍ୟାଣମ୍’ ନାମକ ଏକ ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଦୁଇବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଆରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନିକଟରେ ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଅଧ୍ୟୟନ ସମାପ୍ତ ହେଲା ।

ଏହି ସମୟଟି ଥିଲା ଏଝବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୂତନ ଜାଗରଣର ଯୁଗ । ଏହାର ନେତୃତ୍ୱ ନେଇଥିଲେ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜନୈକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନାରାୟଣ ଗୁରୁ (୧୮୫୭-୧୯୨୮) । ନାରାୟଣ ଗୁରୁ ଧର୍ମଗୁରୁ ଓ ସଂସ୍କାରକ ଭାବେ ସବୁ ଅବହେଳିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ ପୂଜ୍ୟ ଓ ବରଣୀୟ । ତାଙ୍କର ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ଓ ଅବହେଳିତ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ପୂଜା ଉପାସନା ଲାଗି କେରଳର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ଦେବ ପୀଠ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ଜାତି ଏକ, ଧର୍ମ ଏକ ଓ ଭିକ୍ଷୁର ମଧ୍ୟ ଏକ ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ମୂଳମନ୍ତ୍ର । ତାଙ୍କର ଏହି ମତର ପ୍ରସାର ଫଳରେ ସମାଜର ବହୁ କୁସଂସ୍କାର ଦୂର ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ସେ ଥିଲେ ଅଲୌକିକ ବ୍ୟକ୍ତି । ଏଣୁ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ ବା ବ୍ରହ୍ମ ଭାବେ ଭଜି କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରେରଣାରେ “ନାରାୟଣ ଧର୍ମ ପରିପାଳନ ଯୋଗମ୍” ନାମକ ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଖ୍ରୀ ୧୯୩୦ ରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ।

ଅଠର ବର୍ଷ ବୟସରେ କୁମାରନ୍ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା କରୁଥିବା ଅବକାଶରେ ଏହି ମହାନ ଯୋଗୀ, ସ୍ୱାମୀ ନାରାୟଣଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ଆସିଲେ । ଏକ ଅଲୌକିକ ଆକର୍ଷଣରେ ସେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ । ସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ କୁମାରନ୍‌ଙ୍କଠାରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ସମ୍ଭାବନାର ସଙ୍କେତ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମ୍ପର୍କ ଉଭୟଙ୍କ ପକ୍ଷେ କେବଳ ହିତକର ହୋଇ ନ ଥିଲା, ଅଧିକନ୍ତୁ ଏହା ସମଗ୍ର କେରଳବାସୀଙ୍କ ପକ୍ଷେ ମଙ୍ଗଳ-ପ୍ରଦ ହୋଇଥିଲା ।

ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ପରେ କୁମାରନ୍ ଘର ଚାମିଲ ଓ ସଂସ୍କୃତର ବହି ସବୁ ପଡ଼ାପଡ଼ି କଲେ ଓ ମାତୃସ୍ତ୍ରୀ ମାଲୟା-ଲମ୍ରେ କେତେକ ଉକ୍ତି କବିତା ରଚନା କଲେ । ତାଙ୍କର ଏହି ସମୟର ଦୁଇଟି ରଚନା ହେଉଛି ‘ସୁବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟ ଶତକମ୍’ ଓ ‘ଉକ୍ତି ବିଳାପନ୍’ । ସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୱିଜ୍ଜକରକୁ ମଝିରେ ମଝିରେ ଆସି ତରୁଣ କବିଙ୍କ କବିତା ଶୁଣି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶଂସା କରନ୍ତି । କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପ୍ରଭାବ କୁମାରନ୍ଙ୍କ ଜୀବନର ଗତିପଥକୁ ଭଲମୁଖୀ କରି ଦେଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଗ୍ରାମରେ କୁମାରନ୍ ପିଲାମାନଙ୍କୁ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହି ସମୟରୁ ତାଙ୍କ ନାଁ ସହ ‘ଆସାନ’ ବା ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ପଦ୍ମାଟି ଯୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ସେତେବେଳକୁ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୁବକ । ତାହାଙ୍କ ଦେହର ସବଳ ଗଠନ କୁଞ୍ଚିତ କେଶ, ଗୋଲକାର ମୁଖମଣ୍ଡଳର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଦେଇଥିଲା; ମାତ୍ର ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବା ପରଠାରୁ ସେ ବିଶେଷଭାବେ ନିଃସଙ୍ଗ ହେବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ଓ ବେଳେବେଳେ ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ହେବା ପାଇଁ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପଟ୍ଟତ ଓ ବନକୁ ଚାଲି ଯାଉଥିଲେ ।

ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଆହ୍ୱାନରେ ଘନେ (୧୮୯୨) କୁମାରନ୍ ଆପଣା ଗୃହର ସମସ୍ତ ମାୟା ମମତାର ବନ୍ଧନକୁ ଛିନ୍ନ କରି ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ଅରୁଣ ପୁରମ୍ରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଏକ ଦୁର୍ଗମ ଅରଣ୍ୟ ମଝିରେ କେୟାର ନଦୀ କୂଳରେ ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ପରିବେଶରେ ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କ ଏହି ଆଶ୍ରମଟି ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଇଠି ଶୀର୍ଷ ଉନି ବରଷ କୁମାରନ୍ ଥିଲେ ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଓ ସନ୍ନତର । ସ୍ୱାମୀଜୀ କୁମାରନ୍ଙ୍କୁ ସାଥିରେ ନେଇ ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାଉଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ କୁମାରନ୍ ‘ଚିନ୍ମା ସ୍ୱାମୀ’ (ଗ୍ରେଟସ୍ୱାମୀ) ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଗୁରୁଙ୍କ ପାଖରେ ରହି ସେ ବେଦାନ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ ସାଧନାରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟସ୍ତ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ଆଶ୍ରମରେ ଥିବା ବେଳେ ସେ ‘ଶିବ ଫୋସମାଳା’ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ସ୍ୱାମୀଜୀଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସଦ୍‌ବା ଯୋଗମ୍ ମୁଖ୍ୟ ଆର୍ଥିକ ପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକ ଥିଲେ ଡଃ ପଲ୍ଲୟ । ବାଙ୍କୀଲୋରରେ ସେ ସରକାରୀ ଉଚ୍ଚପଦ୍ମରେ

ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ୧୮୯୫ରେ ସ୍ବାମୀଜୀ କେଳେକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସହ ବାଙ୍ଗାଲେର ଯାଇ ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କ ଗୃହରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ସେଇ କର୍ମପନ୍ଥା ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଡଃ ପଲ୍ଲୁ ଆପଣା ସଂପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ଯୁବକଙ୍କ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବ୍ୟୟତାର ବହନ କରିବାକୁ ଆପଣାର ଅଭିଳାଷ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରୁ ସ୍ବାମୀଜୀ କୁମାରନ୍‌ଙ୍କୁ ଏଥିପାଇଁ ମନୋନୀତ କଲେ ।

ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁଯାୟୀ କୁମାରନ୍ ବାଙ୍ଗାଲେରରେ ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କ ପରିବାରର ରହିଲେ । ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କ ଉଦ୍ୟମ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସେ ବାଙ୍ଗାଲେରରେ ଛାତ୍ରୀ ଗାଙ୍ଗୁଲୀ ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ଛାତ୍ରଭାବେ ଯୋଗଦେବାର ସୁବିଧା ପାଇଲେ । କାରଣ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେବଳ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସବର୍ଣ୍ଣ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଲାଗି ସେହି କଲେଜଟି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସେହି କଲେଜରେ ଆସାନ ଚିନ୍ତବର୍ଷ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ର ତାଙ୍କର ସ୍ବଳ୍ପ ଅଧ୍ୟୟନର ବିଷୟ ଥିଲା । ନିମ୍ନ ପରୀକ୍ଷାରେ ତାଙ୍କର ପାଠ ଥିଲା ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥମ ଓ ଶେଷ ପରୀକ୍ଷାରେ ସେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ଥିଲା ଏକ ପ୍ରକାର ସୁଲ୍ବ ଚିନ୍ତା; ମାତ୍ର ଉପାଧ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ର ଛାତ୍ରସମାଜ ଏହା କରାଇବାକୁ ଚାହୁଁଲେ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ କଲେଜରେ ଧର୍ମସଂଘ ହେଲା । ଓ କୁମାରନ୍‌ଙ୍କୁ କଲେଜରୁ ବହିଷ୍କୃତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଏହିକେବେଳେ ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯୁରୋପ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ତଥାପି ସେ ବିଦେଶ ଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ କୁମାରନ୍‌ଙ୍କ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷାର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆର୍ଥିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଯାଇଥିଲେ ।

ବାଙ୍ଗାଲେରରେ ଅଧ୍ୟୟନ ବିଷୟରେ ବିପକ୍ଷ ମନୋରଥ ହେଲା ପରେ ଡଃ ପଲ୍ଲୁ ଜନେକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଶ୍ରମେ କୁମାରନ୍ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିବା ଲାଗି କଲିକତା ଯାତ୍ରା କଲେ । କଲିକତା ସଂସ୍କୃତ କଲେଜରେ ସେ କଠୋର ପରୀକ୍ଷମ ଓ ଏକାଗ୍ରତାପୂର୍ବକ ଚିନ୍ତବର୍ଷ ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ଉପାଧ୍ୟାୟ ଡାକ୍ତରୀ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନ ଥିଲା । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଶେଷ ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ସମ୍ଭବ ହେଲା ନାହିଁ । ଶ୍ରୀ ୧୯୦୦ରେ କଲିକତା ନଗରରେ ଉପାବହ ପ୍ରେମ୍ ଗ୍ରେଗ ବ୍ୟାପିବାରୁ କଲେଜ ସବୁ

ବନ୍ଧ କରି ଦିଆଗଲା ଓ ଆସାନ ବାଧା ହୋଇ କଲିକତା ଗୁଡ଼ି ବାଙ୍ଗାଲେର
ଫେରି ଯାଇଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତଃ ପଲ୍ଲବୁ ପୂର୍ବରପରୁ ଫେରି
ଆସିଥିଲୁ । ଆସାନ ତଃ ପଲ୍ଲବୁ ତାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଜଣାଇ ଗୁରୁ ନାରାୟଣ
ସ୍ବାମୀଙ୍କ ଆଶ୍ରମ ଅରୁଣପୁରକୁ ଫେରିଗଲେ ।

ଯାହାହେଉ, କେରଳ ବାହାରେ କନ୍ନଡ଼ି, ତାମିଲ ଓ ବଙ୍ଗ ଭାଷା-
ଭାଷୀଙ୍କ ଗହଣରେ ରହି ବହୁଳ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜାଣିବାଦ୍ୱାରା କୁମାରନ୍ଙ୍କ
ଦୃଷ୍ଟି କୋଣ ନିଶ୍ଚିତଭାବେ ସଂପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । କଲିକତାରେ ଥିବା
ସମୟରେ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କ କବିତାବ୍ରଜୀ ବିଷୟରେ ସେ ଯତ୍ନସାମାନ୍ୟ
ଅବହୀତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ । ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଶ୍ରୀ ୧୯୨୨ରେ କେରଳକୁ
ଆସିଥିବା ସମୟରେ କୁମାରନ୍ ତାହାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ‘ବିଦ୍ୟା କୋକିଳମ୍’
ଓ “ସ୍ବାଗତ ପଞ୍ଚକମ୍” ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ କୁମାରନ୍ ସଫର ସେବା ଓ ପରିଚ୍ଛଳନାରେ
ଆପଣାକୁ ସଫୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଦେଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୦୨ରେ ଏଇ ସଫଟି
ରେଜେଷ୍ଟ୍ରୀଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳକୁ କୁମାରନ୍ ସତେଇଶ ବର୍ଷ
ବୟସର ଯୁବକ । ଘର୍ଭ ସତର ବର୍ଷ ସେ ଏହାର ସଫାଦକ ଭାବେ ଏହା
ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଧାର୍ମିକ, ଶିକ୍ଷାତ୍ମକ ତଥା ଆର୍ଥିକତକ ବିକାଶ ସାଧନଲଗି
ଆତ୍ମାଣ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । ସମସ୍ତ କେରଳ ରାଜ୍ୟରେ ଏହାର ବହୁ
ଶାଖା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ଅନୁସଂ ସଂଗଠନ କ୍ଲେଫିଲରେ
ଯେ ଏହାର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ବିକାଶ ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା ଏହା କହିବା
ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ କେରଳ ରାଜ୍ୟର ଏ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ସେପ୍ରାନ୍ତ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିଭ୍ରମଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ମୁଖପତ୍ର ଭାବେ
“ବିନେକୋଦୟମ୍” ନାମକ ଏକ ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ସେ ସଫାଦନ କରୁଥିଲେ ।
ତାହାଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟ ସଫାଦନାରେ ଏହା ପନ୍ଦର ବର୍ଷ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା ।
ଏହା ପରେ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସେ ଅଲପ୍ତିରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଦ୍ୱୈତ
ଆଶ୍ରମ ଓ ସଂସ୍କୃତ ବିଦ୍ୟାଳୟର ସଫାଦକ ଦାୟିତ୍ୱ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୨୦ରୁ ପ୍ରକାଶ
କଲେ ।

ପଇଁରୁଲିଶ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ସାଦା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କରିବା ସମୟରେ କୁମାରନ୍ ଆପଣାର ବିବାହ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେବେ ଚିନ୍ତା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଓ ଗ୍ରେଟ୍ ସ୍ବାମୀଙ୍କ ଭାବରେ ହିଁ ସେ ଥିଲେ ସୁପରିଚିତ; ମାତ୍ର ଅଜ୍ଞାତ ଆକର୍ଷକ ଭାବରେ ହିଁ ସେ ବିବାହ କରିବାକୁ ସମ୍ମତ ହୋଇଥିଲେ । ଆପଣାର ପୈତୃକ ସଂସାର ପ୍ରତି ତାଙ୍କର କୌଣସି ଆକର୍ଷଣ ନଥିଲା । ମା'ଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ସମ୍ବାଦ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ବିଚଳିତ କରି ନଥିଲା । ଆତ୍ମୀୟମାନଙ୍କ ସହ ତାଙ୍କର ସଂପର୍କ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ବିଶେଷଭାବେ । କେବଳ ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କ ପରିବାର ସହ ତାଙ୍କର ଥିଲା ବିଶେଷ ଘନିଷ୍ଠତା । ସାଦର ଅନ୍ୟତମ କର୍ମକର୍ତ୍ତା ଭାବେ ତଥା ଡଃ ପଲ୍ଲୁଙ୍କ ଜନେକ ଆତ୍ମୀୟଭାବେ କୁମାରୁଙ୍କ ପରିବାର ସହ ତାଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠତା ଜନ୍ମିଥିଲା । କୁମାରୁଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଥିଲେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁରାଗିଣୀ ଓ କୁମାରୁଙ୍କ କବିତାକୁ ସେ ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ । ସେହି ଭାବରେ ହିଁ ଏହି ପରିବାର ସହ କୁମାରୁଙ୍କ ପରିଚୟ ହିଁସେ ଘନିଷ୍ଠତାରେ ପରିଣତ ହେଲା । ପ୍ରେମର ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଅଜ୍ଞାତ ବିଚିତ୍ର । ପଇଁରୁଲିଶ ବର୍ଷର ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ କୁମାରୁ ନିଜର ଭ୍ରମକୁ ଯେ ଦିନେ ବିବାହ କରିବେ ଏହା ଥିଲା ଏକ କଳ୍ପନାମାତ୍ର ବ୍ୟାପାର । ଭ୍ରମକୁ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ କୁମାରୁଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । ପିତା ମାତାଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ହିଁସେ କୁମାରୁ ଭ୍ରମକୁର ସଂସ୍କୃତି ଶିକ୍ଷାର ଦାୟିତ୍ବ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦୁଇ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଣୟ ହେଲା ଘନିଷ୍ଠତା । ଦୁହେଁ ଶେଷରେ ବିବାହ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହେଲେ ।

କୁମାରୁଙ୍କ ଏହି ବିବାହକୁ ଜନସାଧାରଣ ସହଜ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ ନକରିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ପୂର୍ବରୁ ସ୍ବାମୀଙ୍କ ସମ୍ମତ ନ ହେଇଥିବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାଣ୍ୟରେ ନ କହିଲେ ବି ଏହି ବିବାହକୁ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଆନ୍ତରିକ ଅନୁମୋଦନ କରିପାରିନଥିଲେ ।

କୁମାରୁ ଯିଏ ସାମାଜିକ ଗ୍ରେଟ୍ ଘରଟିଏ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ନବ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ସେଠାରେ ସେମାନଙ୍କ ନୂତନ ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କଲେ; ସନ୍ତାନାଧୀ ହେଲେ ଗୃହସ୍ଥ । ଆସାନୁ ଭଳି ଜଣେ ସମାଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ

ସନ୍ତାନର ବ୍ୟକ୍ତି ଏପରି ଏକ ସରଳା ଅପରିଣତ ବସ୍ତୁତ୍ୱା କନ୍ୟାଟିଏ ବିବାହ କରିବା ଯୋଗୁଁ ଅନେକେ ଆସାନଙ୍କୁ ସମାଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ସଂଘର ସଂପାଦକ ଭାବେ ସେ ସମାଜରେ ଥିଲେ ସମ୍ମାନାନ୍ୱିତ । ଅନେକେ ତାଙ୍କୁ କଳଙ୍କିତ କରିବାକୁ ପଛେଇଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ନାମରେ ନାନା ଝିକାର କୁସ୍ତାରଟନା କରାଗଲା । ଆପଣାର ଅତି ପ୍ରିୟ ଓ ନିକଟତମ ବନ୍ଧୁଙ୍କଠାରୁ ଏଭଳି ଆକ୍ଷେପ ଆସାନଙ୍କୁ ମର୍ଯ୍ୟାଦିତ କରିଥିବା ବିଷୟ ନୁହେଁ । ତାଙ୍କର ଚରାକାଳୀନ ମାନସିକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତାକୁ କବି ଶ୍ରୀ ୧୯୧୯ରେ ରୂପ ଦେଇଥିଲେ ‘ଗ୍ରାମବୃକ୍ଷତଳେ କୁଇଲ’, (ଗ୍ରାମ ବୃକ୍ଷର ନୋଇଲ) ନାମକ ଏକ ପଦ୍ୟରେ ।

ସଂଘର ସଂପାଦକ ଦାୟିତ୍ୱରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେବାକୁ କୁମାରନ୍ ଅନେକ ଦିନ ଇଚ୍ଛୁକ ଥିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କର ଖ୍ୟାତି କେରଳର ସୀମା ବାହାରକୁ ମଧ୍ୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ନିଜେ ସଂପାଦକ ପଦରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେବାକୁ ଚାହୁଁଥିବା ବିଷୟ ସେ ଦିନେ ପ୍ରକାଶ୍ୟରେ ଘୋଷଣା କଲେ । ଅନ୍ୟ କର୍ମୀଙ୍କୁ ପ୍ରଭୋଚିତ କରାଇବା ପରେ ତାହା ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା ।

କର୍ମଜୀବନରୁ ଅବ୍ୟାହତ ପାଇ ଗ୍ରାହ୍ୟସ୍ଥ ଲବନ ଯାପନ କରୁଥିବା ଅବକାଶରେ କୁମାରନ୍ କେତେକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ସୂକ୍ଷ୍ମନୀଳତା ଓ ଖ୍ୟାତିର ଉଚ୍ଚ ସୋପାନକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ହିଁ ଭାବ୍ୟର ନିର୍ମମ ପରିହାସ ସ୍ୱରୂପ ସେ ଦିନେ ଆକର୍ଷକ ଭାବେ ମୃତ୍ୟୁ କବଳିତ ହେଲେ । ସିଦ୍ଧିମୁଖରୁ ପଦର ମାଇଲ ଦୂରରେ ତୋନାକୁଲ ନାମକ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କର କେତେ ଏକର ଜମି ଥିଲା । ୧୯୨୪ ମସିହା ଜାନୁଆରୀ ୧୫ ତାରିଖ ଦିନ ତୋନାକୁଲରେ କାମଦାମ ସାରି ସେ ଆଲର୍ଡ୍ସ୍ ବାହାରିଲେ । କୁଇଲନ୍‌କୁ ଆସି ସେ ଡଙ୍ଗାରେ ଚଢ଼ିଲେ । ଡଙ୍ଗାଟି ଆଲେପ୍ପି ଯାଉଥାଏ । ଆଲେପ୍ପିଠାରୁ ସେ ଆଲର୍ଡ୍ସ୍ ଯାଇଥାନ୍ତେ; ମାତ୍ର ସେହି ଡଙ୍ଗାରେ ହିଁ କୁମାରନ୍ ଲଢ଼କଲେ ସଲଳସମାଧି । କୁଇଲନ୍‌ରୁ ବାହାରିଲାବେଳେ ଡଙ୍ଗାରେ ଅସମ୍ଭବ ଭଡ଼, ବହୁତ ଲୋକ ସେଥିରେ ବସିଥାନ୍ତି । କେତେବାଟ ଗଲାପରେ କେତେକ

ପ୍ରଶଂସାକାଣ୍ଡକୁ କବି ତାଙ୍କର ‘ବୁଦ୍ଧ ଚରିତ’ ଓ ‘କରୁଣା’ କାବ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ କିଛି ପଢି ଶୁଣାଇଥିଲେ । ମଧ୍ୟରାତ୍ରି ପରେ ଟିକିଏ ଶୋଇବା ଲାଗି କବି ଲଞ୍ଜର ଚଳନ୍ତଗରେ ଥିବା ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେଣୀର କାବିନକୁ ଶୋଇବାକୁ ଗଲେ । ସେ ଦିନଟି ହେଉଛି ୧୯୨୪ ମସିହା ଜାନୁଆରୀ ୧୭ ତାରିଖ—ବେଶ୍ ଶୀତ ହେଉଥାଏ । ଗର୍ଦିତ କୋଟକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଗୋଟିଏ ଭଲ ଗାଲ୍ ଘୋଡ଼ାଇ ହୋଇ ସେ ଶୋଇପଡ଼ିଲେ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଶେଷ ନିଦ୍ରା । ସେ ଆଉ ଉଠିନାହାନ୍ତି ।

ଏକ ଛୋଟ କେନାଲରେ ଲଞ୍ଜଟି ଯାଉଥିବାବେଳେ ପଲ୍ଲନଠାରେ ଏହାର ନିମ୍ନାଂଶ ଫାଟିଗଲା । ପରଦିନ ତାଙ୍କର ମୃତଦେହ ଉପରକୁ ଅଣାଗଲା । ତାଙ୍କ କପାଳରେ ଥିଲା ସାମାନ୍ୟ ଆଞ୍ଚୁଡ଼ା ଦାଗ । ଏହି ଆକର୍ଷକ ମୃତ୍ୟୁ ଥିଲା ଯେପରି କରୁଣ ସେହିପରି ରହସ୍ୟମୟ । ବିଷ୍ଣୁରୂପ ସମୁଦ୍ର ଓ ନଦୀରେ ପହଞ୍ଚିବାରେ ମୃତ୍ୟୁ କବି କୁମାରନ୍ ଏହିପରି ବିଚିତ୍ର ଭାବେ ସଙ୍କଳିତମାୟ ବିରଣ କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ତାଙ୍କୁ ମାତ୍ର ଏକାଦଶ ବର୍ଷ ବୟସ ଓ ତାହାଙ୍କ ପତ୍ନୀଙ୍କ ବୟସ ତେଇଶ; ମାତ୍ର ଛଅବର୍ଷ ବାହାଘଟ ଖବର ସେମାନେ ଯାପନ କରିଥାନ୍ତି ଓ ଭ୍ରାତୃମଣ୍ଡଳ କୋଳରେ ଥାନ୍ତି ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ଓ ଦୁଇବର୍ଷର ଦୁଇଟି ପୁଅ ସନ୍ତାନ । ସମଗ୍ର କେରଳ ଏଇ ଦୁଃସମ୍ବାଦରେ ଝୁମୁଡ଼ିପଡ଼ି ଓ ଶୋକବିହ୍ୱଳ ହୋଇଗଲା । କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷର ସମାଜସେବା ଓ ପଦର ବର୍ଷର ସାହିତ୍ୟ ସେବାର ଖବରଦାୟିତ୍ୱ ସବୁଦିନ ପାଇଁ ଲିଭିଗଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି—

ଆସାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ କବିତା ଫକଳନ ‘ଓରୁଗଣା ପୁରୁ’ (ପତ୍ତନ ସୁଷ୍ପ) ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୮ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ସହର ସମ୍ପାଦକ ଥିବାବେଳେ ସେ ଯେଉଁ କୈତକ ସୁପ୍ରିୟଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ରଚନାର ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ‘ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଲହରୀ’ (୧୯୦୧), କାଳିଦାସଙ୍କ ‘ମେଘଦୂତର’ ଅନୁବାଦ ‘ମେଘ ସନ୍ଦେଶମ୍’ (୧୯୦୨), ‘ପ୍ରବୋଧ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟମ୍’ (୧୯୦୨) । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେ ‘ବିଚିତ୍ର ବିଜୟମ୍’ ନାମକ ଏକ ନାଟକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୧ରେ

ତାହାଙ୍କ ରଚିତ ପ୍ରଣୟ-ପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟ ‘ନଳନ’ ଓ ଖ୍ରୀ: ୧୯୧୪ରେ ‘ଲଳା’ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । କେରଳର ଗୁଜା ଏ. ଆର୍. ଶ୍ରୀରାଜ ବର୍ମା (ଖ୍ରୀ: ୧୮୭୩-୧୯୧୮) କି ବିଦ୍ୟାଗ ପରେ ସେଇ ଉପଲକ୍ଷେ ସେ ‘ପ୍ରାଚୀନନାମ’ ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶୋକ ଗୀତ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟ ରଚନା ହେଉଛି ‘ଚନ୍ଦ୍ରାବତ୍ସୟା ମୀତା’ (୧୯୧୯) ।

କୁମାରନ୍ କବି ଜୀବନରେ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ରଚନାଗୁଡ଼ିକ ଅଧିକ ସାମାଜିକ । ଏଇ ଧରଣର ରଚନା ଭାବେ ‘ଦୁରବସ୍ଥା’, ‘ଚନ୍ଦ୍ରାଲ ଭଣ୍ଡାଳ’ ନାମକ ଦୁଇଟି କାବ୍ୟକୃତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ତାହାଙ୍କ ଶୁଦ୍ଧ କବିତାର ସଫଳତା ଭାବେ ‘ସୁଷ୍ମବାଣୀ’, ‘ମଣିମାଳା’, ‘ବନମାଳା’ ସୁବିଖ୍ୟାତ । ଶେଷୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ତାହାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାହାଙ୍କ ପତ୍ନୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ । ଅନୁବାଦକ ଭାବେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ସାର୍ ଏଡ଼ଭରନ ଆନେଲ୍‌ଡକ ‘ଲଲିଟ ଅଫ୍ ଏସିଆ’ କାବ୍ୟ ଜେମ୍ସ୍ ଆଲନଙ୍କ ‘ସ୍ଥାନ ଏ ମ୍ୟାନ ଅଫ୍‌କେଅ’ ଗଦ୍ୟ ରଚନାକୁ ସେ ସାଧାରଣ ଗୁରୁ ଓ ମନଶ୍ଚକ୍ତ ନାମରେ ଅନୁବାଦ କରିଅଛନ୍ତି । ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ‘ଗୁରୁପ୍ରାଣ’ (୧୯୦୮)ର ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କର ଏକ ସମ୍ପାଦିତ ପ୍ରୟାସ ।

ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କ ରାମାୟଣର କଥାବସ୍ତୁ ଅବଲମ୍ବନରେ ସେ କିଶୋର-ମାନଙ୍କ ଲିଖିତ ‘ବାଲ ରାମାୟଣ’ ନାମକ ଏକ ଶୁଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଛନ୍ଦରେ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏଇ ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟ କୃତି ମଧ୍ୟରେ ‘କରୁଣା’ ନାମକ କାବ୍ୟଟି ତାଙ୍କର ସର୍ବଶେଷ ତଥା ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନା ଭାବେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ । ଆସାନଙ୍କ ଜୀବନ ଯେପରି ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନାଦର୍ଶର ସମନ୍ୱୟ ସେହିପରି ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ତାହାର ସାପେକ୍ଷ ଓ ସମ୍ପାଦିତ ଅଟେ ।

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର

ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟକମାନଙ୍କ ଅମର କୃତି ଯୋଗୁଁ ଭାରତ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ହୋଇପାରିଛି, ସେହିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର କଥାଣ୍ଡିନୀ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ଅନ୍ୟତମ । ଅଳ୍ପ କେତେଗଣ ନାଟକ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା କରିଥିଲେ ହେଁ ଗଳ୍ପ ଓ ଉପନ୍ୟାସ ରଚୟିତା ଭାବେ ସେ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନବଯୁଗର ସୃଷ୍ଟି ଭାବେ ସ୍ୱୀକୃତ ଓ ସମ୍ମାନିତ । ଭାରତ ତଥା ପୃଥିବୀର ବହୁ ଭାଷାରେ ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀ ଅନୁଦିତ ହୋଇ ସୁସମାଦୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଜୀବନଧାରା—

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦୈନିକ ନାମ ଧନପତି ରାୟ । ଧନପତି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଛଦ୍ମନାମ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ଭାବରେ ସୁବିଦିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀ: ୧୮୮୦ରେ ବାରିଣସୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଲମଗ୍ରା ନାମକ ଏକ ଗ୍ରାମରେ ଏକ ନିମ୍ନମଧ୍ୟବିତ୍ତ କାୟସ୍ଥ ପରିବାରରେ ସେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଅଜାୟର ଲାଲ୍ ଓ ମାତାଙ୍କ ନାମ ଆନନ୍ଦୀ ଦେବୀ । ପିତା ଗୋଟିଏ ଡାକଘରେ କରାଣି କାମ କରୁଥିଲେ । ପୈତୃକ ଜମି ଥିଲା ମାତ୍ର ଛଅମାଣ । ମାସିକ ଦରମା ପଚାଶ ଟଙ୍କାରେ ଏକ ବଡ଼ ପରିବାରର ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ କରିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷେ କଷ୍ଟକର ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନ ଆଜି ଘଟଣାବହୁଳ ନୁହେଁ । ତାହାଙ୍କ ଶେଷର ଓ କୈଶୋର ମୁଗ୍ରାମରେ ହିଁ ଅତିବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମରେ ରହୁଥିବା ଜନେକ ମୌଲସାଜୀଠାରୁ ଶେଷରେ ସେ ପାର୍ଶୀ ଓ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଭାଷା ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ଏହାପରେ ବନାରସର କୁଲନ୍ଦ୍ର କଲେଜ ଥିଲେ ଉକ୍ତ ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ସେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ; ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଏକ୍ସାମିନ୍ସ ଅଧ୍ୟୟନ କାଳ ନିରୁପଦ୍ରବ ନ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଗ୍ରାମରୁ ଚାରି ପାଞ୍ଚମାଇଲ ପାଦରେ ଚାଲି ବାସଗାମୀ ଯିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ତେର, ୧୪ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତାଙ୍କର ମାତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା । ଘର ତଳାଇବା ପାଇଁ ବୋହୂଟିଏ ଦରକାର । ସମ୍ଭବତଃ ସେଥିପାଇଁ ମାତ୍ର ପନ୍ଦର ବର୍ଷ ବୟସରେ ଖ୍ରୀ. ୧୮୯୫ରେ ତାଙ୍କୁ ବିବାହ ବନନରେ ଆବଦ୍ଧ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହାର ପରବର୍ଷ ତାଙ୍କର ପିତାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ଏହିପରି ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ୧୮୯୮ରେ ଏକ୍ସାମିନ୍ସ (ବେବିକା) ପରୀକ୍ଷାରେ ପାସ କଲେ । କଲେଜରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ସେ ଅଭିଳାଷୀ ଥିଲେ ଓ ଏଥିପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଫଳବଶୀ ହୋଇପାରି ନ ଥିଲା । ପରିବାରର ଆର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମ.ସ ୧୯ ବର୍ଷ ବୟସରେ ତାଙ୍କୁ ପରିବାର ପ୍ରତିପୋଷଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବାଧ୍ୟହୋଇ ଚାକିରୀ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଶିକ୍ଷକତାକୁ ହିଁ ସେ ବୃତ୍ତି ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମେ ଏକ ବେସରକାଣ୍ଡ ସ୍କୁଲରେ ସହକାଣ୍ଡ ଶିକ୍ଷକରୂପେ ସେ ଖ୍ରୀ. ୧୮୯୯ରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ ଓ ଏହା ପରବର୍ଷ ଏକ ସରକାଣ୍ଡ ସ୍କୁଲର ଶିକ୍ଷକ ରୂପେ ସେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ବାଇଶ ବର୍ଷ ଶିକ୍ଷକତା କରିବା ପରେ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କ ଦୁର୍ଦ୍ଦୟବହାର ଯୋଗୁଁ ୧୯୬୧ରେ ସେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଇସ୍ତଫା ଦେଇଥିଲେ । ଶିକ୍ଷକ ଭାବେ ତାଙ୍କୁ ରୁନାର, ବହୁଗୁରୁ, ପ୍ରତାପଗଡ଼, ଏଲ୍‌ହାବାଦ, କାନପୁର, ବସ୍ତି, ଗୋରଖପୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ବହୁବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶିକ୍ଷକତା କାଳରେ ଘରୋଇ ଭାବରେ ପଢ଼ି ପରୀକ୍ଷା ଦେଇ ସେ ଆଇ.ଏ. ଓ ବି.ଏ. ପାସ କରିଥିଲେ ।

ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପତ୍ନୀ ଥିଲେ କୁରୁପା, ରୁଚିକ୍ଷା, କନ୍ଧୁକ୍ଷିଣୀ ଓ ଏକଜନ୍ମିଆ; ବିମାତା ଥିଲେ ଦ୍ରୂପଦକନ୍ୟା ଓ କଳହ ପରସ୍ତାଣୀ । ଏଣୁ ସର୍ବଦା ଗୃହ ବିବାହ ଯୋଗୁଁ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ପରିବାରରୁ ଶକ୍ତି ପାଇପାରୁ ନ ଥିଲେ । ତରୁଣ ବୟସରେ ଏକ ରୂପ ରୁଚିକ୍ଷା କନ୍ଧୁକ୍ଷିଣୀ ପତ୍ନୀକୁ ପାଇ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସ୍ୱପ୍ନ ଧୂଳିସାତ ହୋଇଯାଇଥିବା ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଗୃହ ବିବାହର ପରିଣତ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀ ଆହୁରି ତାଙ୍କୁ କରବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଅବଶେଷରେ ଦିନେ ସେ ଘରରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଗୃହର ସମସ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ତ୍ୟାଗ କରି ପିତାଳୟକୁ ଚାଲିଗଲେ । ଯାହାହେଉ ବିବାହର ପ୍ରାୟ ସାତବର୍ଷ ପରେ ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀଙ୍କ ସହ ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମସ୍ତ ସଫର୍ଦ୍ଦ ଛାଡ଼ି ହୋଇଯାଇଥିଲା । ବିବାହର ଦଶବର୍ଷ ପରେ ସେ ପୁନର୍ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଆଦର୍ଶ ବାଘା ଭାବରେ ସେ ଜନେକ ଜମିଦାରଙ୍କ ବାଲ୍ୟବିଧବା ଜନ୍ୟା ଶିବରାଣୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ ।

ଶିବରାଣୀ ଥିଲେ ଗୃହକର୍ମ ନିପୁଣା ଓ ବିଷୟ ବୁଦ୍ଧିସଂପନ୍ନା । ମୋଟାମୋଟି ଭାବେ ସେ ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଯୋଗ୍ୟ ସହସମ୍ପର୍କିଣୀ ହୋଇପାରି ଥିଲେ । ହେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ସେ ତାହାଙ୍କ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନ ସଂପର୍କରେ ‘ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଭରମେ’ ନାମକ ଏକ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଜନ୍ୟା, ଶ୍ରୀପତି ଓ ଅମୃତ ନାମକ ଦୁଇଟି ପୁତ୍ର । ବହୁ ଅଧ୍ୟବସାୟପୁରୁଷଙ୍କ ଅମୃତ ରସ ‘କଳମକା ପିପାସା’ ନାମକ ପିତାଙ୍କର ଏକ ଉପାଦେୟ ଫଳନ ଚରିତ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ସରକାରୀ ଚାକିରୀ ଲାସ୍ତା ହେବାପରେ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ବନାରସରେ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ଅଳ୍ପ କେତେ ମାସପାଇଁ ଏକ ଭରୋଇ ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଶିକ୍ଷକତା କରିଥିଲେ। ୧୯୨୨ରେ ଏଠାରେ ସେ ସରସ୍ୱତୀ ହେମ୍ ନାମକ ଏକ ଶ୍ରମାଖାନା ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଓ ପ୍ରାୟ ଦଶବର୍ଷ ଏହାକୁ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ; ମାତ୍ର ବିଷୟ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ନ ଥିବାରୁ ଏହି ଶ୍ରମାଖାନା ହିଁ ତାଙ୍କୁ କ୍ଷତବ୍ରତ କରାଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ସେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ ଗତି ଓ ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ଅବସର ହେଲେ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ପରିଦ୍ରମଣ କରିବାପାଇଁ ସେ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ଆଗ୍ରହୀ ।

ଏକବିଂଶତି କେତେକ ପତ୍ର ପତ୍ରିକା ସଂପାଦନା ସହ ମଧ୍ୟ ସେ ନିଜକୁ ସଂପୃକ୍ତ କରିଥିଲେ ଓ ‘ହଂସ’ ନାମକ ଏକ ଗଳ୍ପ ପତ୍ରିକା ମଧ୍ୟ ନିଜେ ସଂପାଦନା କରିଥିଲେ । ପ୍ରେସ୍ ପରିଚ୍ଛେଦନାରେ ସଚ୍ଚିଦ୍ର ସେବାପରେ ସେ ବାଧାହୋଇ ବନ୍ଦେର ଏକ ଫିଲ୍ମ କଂପାନୀରେ କାହାଣୀ ଲେଖକ ଭାବେ ପ୍ରାୟ ଏକବର୍ଷ (୧୯୩୫) କାମ କରିଥିଲେ ।

ଏହାପରେ ସେ ପୁଣି ବନାରସକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ସେତେବେଳକୁ ସେ ଏକ ଡକ୍ଟର ଶ୍ରାନ୍ତ ଓ ରୋଗୀମଣ୍ଡି । ତଥାପି ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ବରତ ହୋଇନଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଯୁଗ୍ମସ୍ୱ ନଥିଲା । ଶେଷବରେ ମତୁସ୍ୱହରୁ ସେ ଥିଲେ ବଞ୍ଚିତ । ବିମାତାଙ୍କ ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଧିୱିତ୍ରତ ବା ସଂବେଦନଶୀଳ ନ ଥିଲା । କୈଶୋରରେ ପିତୃହାନ, ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ବ୍ୟଥିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜୀବିକା ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲା । ଗୁଳିର ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନାନ୍ତର ଯାତ୍ରା ତାଙ୍କର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟପକ୍ଷେ ଅନୁକୂଳ ନଥିଲା । ଏହିପରି ଆଜୀବନ ବହୁ ଘାତ ପ୍ରତିଘାତ ମଧ୍ୟ ହେଇ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଥିବାରୁ ସେ ହୋଇପାରିଥିଲେ ଯୈର୍ଯ୍ୟବାନ ଓ ସହସ୍ପୁ । ସେ ଥିଲେ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣ ଦୀର୍ଘାକୃତିବିଶିଷ୍ଟ, ସୁସ୍ୱ ରୁସ୍ । ତାହାଙ୍କ ବେଶଭୂଷା ଓ ଚଳଣି ଥିଲା ଅସ୍ୱାସରଳ ଓ ସାଧାରଣ ।

ଆମାଶୟ ରୋଗ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଚିର ସହଚର । ୧୯୩୭ରେ ତାଙ୍କର ଦ୍ରୁତ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟହାନ ହେଲା ଓ ସେହିବର୍ଷ ଅକ୍ଟୋବର ଆଠ ତାରିଖ ସକାଳେ ମାତ୍ର ଛପନ ବର୍ଷ ବୟସରେ ସେ ଶେଷନିଶ୍ୱାସ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ଆଦର୍ଶବାଦୀ, ନିର୍ଭୀକ ଓ ସତ୍ୟର ପୂଜାରୀ । ମିଥ୍ୟା କପଟତାଠାରୁ ସେ ବହୁ ଦୂରରେ ଥିଲେ । ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧିଙ୍କ ପରି ମନୁଷ୍ୟ ସ୍ୱଭାବତଃ ସର୍ବଗୁଣସଂପନ୍ନ ଏହାହିଁ ସେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । କୃଷକ ଓ ସାଧାରଣ ଜନ ଜୀବନର ଜୀବନ ଯାତ୍ରା, ବ୍ୟଥା ଓ ବେଦନାକୁ ସେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଅବଧାରଣ କରି ପାରିଥିଲେ । ସମକାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ବିଚାରଧାରା ସଂପର୍କରେ ସେ ଥିଲେ ଅବହୃତ ଓ ସଚେତନ । ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧିଙ୍କ

ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ କଂଗ୍ରେସର ଚରମ ପନ୍ଥୀ ମତବାଦକୁ ସେ ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଥିଲେ । ଭାରତୀୟ ଜନତାର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ବିଦେଶୀ ସରକାରଙ୍କ ସହ ସଂଘର୍ଷ ଓ ସଂଗ୍ରାମ ସେ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ଏହାହିଁ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ଅବଶ୍ୟା ।

ଭୂଲନାସ୍ତିକ ଭାବେ ବିରୁଦ୍ଧ କଲେ ଫକୀରମୋହନ ଓ ଡ୍ରୋମଡ଼ଙ୍କ ଜୀବନ ଓ ସୃଷ୍ଟି କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଉଭୟଙ୍କୁ ସାଂସାରିକ ଭାତପ୍ରତିଭାତ ଯୋଗୁଁ କୈଶୋରରୁ ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମରେ ବୃଦ୍ଧ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି ଓ ବାସ୍ତବ ଜୀବନର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ, ସତ୍ୟ ଓ ନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଉଭୟଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଆତ୍ମମୁଖ୍ୟତ୍ୱ; ମାତ୍ର ପରିଣତ ବୟସରେ ଫକୀରମୋହନ ଭାବ୍ୟବାଣୀ, ଶିଶୁରବିଶ୍ୱାସୀ ଓ ଧର୍ମପରସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେହେଁ ଡ୍ରୋମଡ଼ ଆମରଣ ଥିଲେ ବିପ୍ଳବୀ ଓ ନିରାଶ୍ରୟବାଣୀ । ଫକୀରମୋହନ ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସ ବ୍ୟତୀତ କାବ୍ୟକବିତା ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେହେଁ କାବ୍ୟ କବିତା ପ୍ରତି ଡ୍ରୋମଡ଼ଙ୍କର ଆଦୌ ଅନୁରାଗ ନଥିଲା ।

ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରତି ଡ୍ରୋମଡ଼ ଶେଷବରୁ ହିଁ ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । ମାତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପିତାଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ଦାର ପରଗ୍ରହ, ତାହାଙ୍କ ମନରେ ଯେଉଁ ଜୀବନ-ଜିଜ୍ଞାସା ଓ କୌତୂହଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ତାହା ତାଙ୍କୁ ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସ ପଢ଼ିବାକୁ ଓ ବାସ୍ତବ ଲୋକ ଚରିତ୍ର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତାହାଙ୍କ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ନିଃସଙ୍ଗ ମନ ଯେପରି ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସ ଭିତରେ ହିଁ ଖୋଜି ପାରୁଥିଲା ଆଶ୍ୱାସନା ଓ ଏହା ତାହାଙ୍କ ମନକୁ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ଓ କଳ୍ପନା ପ୍ରବଣ କରିଥିଲା ।

ସାହିତ୍ୟ ସାଧନା ଓ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭାର :

ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୦୧ରୁ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନର ସୁସ୍ଥପାତ ହେଲା । ଏହାପରେ ସେ କାନପୁରରେ ଶିକ୍ଷକତା କରୁଥିବା ସମୟରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୦୩ରେ ‘ଜମାନା’ ପତ୍ରିକାର ସଂପାଦକ ଦୟାନାଥସିଂହ ନିଗମଙ୍କ ସହ ତାଙ୍କର ପରିଚୟ ଓ ଅନ୍ତରଙ୍ଗତା ସ୍ଥାପନ ତାହାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟିକ ଜୀବନର ଏକ

ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ବିଷୟ । ନିଗମ ଥିଲେ ଡ୍ରୋମେଡ଼ଙ୍କ ଆମରଣ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବ୍ୟଧି; ହିତାକାଞ୍ଚିଣୀ, ଡ୍ରୋମେଡ଼ାଦା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ସାହଦାତା ଓ ରଚନାବଳୀର ପ୍ରକାଶକ ।

ଡ୍ରୋମେଡ଼ ସଙ୍ଗୀତ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଭାଷାରେ ଉପନ୍ୟାସ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଉପନ୍ୟାସ ଡେଉଡ଼ି, ଅସରୁର-ମ-ଆବଦ (ମନ୍ଦିରର ରହସ୍ୟ) । ଏହା ୧୯୦୩ ମସିହାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଭାଷାରେ ମୁଦ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ଭରଦ୍ୱଜ ହୋଇତାରୁ ନ ଥିବାରୁ ଓ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଅନେକା ହିନ୍ଦୀ ଭାଷାର ପାଠକ ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ତାହାଙ୍କ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଭାଷାରେ ରଚିତ ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକୁ ହିନ୍ଦୀରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରି ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୯୦୫ରେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ଉପନ୍ୟାସ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟ ଉପନ୍ୟାସ ୧୯୦୭ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଏହି ଉପନ୍ୟାସଗୁଡ଼ିକ ‘ନବାବ ରାୟ’ ନାମକ ଏକ ଛଦ୍ମ ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହି ବିଷୟ ସରକାରୀ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷ ଜାଣିଥିବା ଚିତ୍ତେ ଓ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଗଳ୍ପସବୁ ‘ସୋଜ-ଏ-ରଠନ’ ରଜବତ୍ସାହାୟନ ରଚନା ବୋଲି ୧୯୦୮ରେ ବାଜ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁ ସେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ଆପଣାର ସାହିତ୍ୟକୃତିକୁ ‘ଡ୍ରୋମେଡ଼’ ଛଦ୍ମ ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରାଇଲେ । ଗଳ୍ପ ଉପନ୍ୟାସରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ବିଷୟ ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ସରକାରଙ୍କ କୋଡ଼େସ୍ଟିରେ ପଡ଼ିବାର ଆଶଙ୍କା ଥିବାରୁ ବରୁ ନିଗମଙ୍କ ଚରାମର୍ଶ କ୍ରମେ ୧୯୧୦ ମସିହାରୁ ତାଙ୍କୁ ଏହି ଛଦ୍ମା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ତାହାଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ସେବା ସନ୍ତନ (୧୯୧୭-୧୭), ଡ୍ରୋମାଣ୍ଡମ, ରଞ୍ଜିତୁମି (୧୯୨୨-୨୪) କାୟାକଳ୍ପ (୧୯୨୪-୨୭) ବରଦାନ, ନିର୍ମଳା (୧୯୨୫-୨୭) ଏବଂ ଗବନ, (୧୯୩୧), କର୍ମଭୂମି (୧୯୩୧), ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ଗୋଦାନ (୧୯୩୨-୩୫), ଏବଂ ଗଳ୍ପ ସାଗ୍ରହମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସପ୍ତ ସରୋଜ, ନବ ନିଧି, ପ୍ରେମ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା, ପ୍ରେମ ପ୍ରମୋଦ, ପ୍ରେମ ପରିଣ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ‘ମଙ୍ଗଳ ସୂକ୍ତ’ ନାମକ ଅସମାପ୍ତ ଉପନ୍ୟାସଟି ତାହାଙ୍କର ସର୍ବଶେଷ କୃତିଭାବେ ଗୃହୀତ ହୁଏ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ

ସେ କବଳା ଓ ସଂଗ୍ରାମ ନାମକ ଦୁଇଟି ନାଟକ ଓ କଲମ, ତ୍ୟାଗ ଔର
ତଲବାର' ନାମକ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂଗ୍ରହ ରଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । କେତେ
ଜୀବନରେ ଲିଖିତ 'ଗୋଦାନ'କୁ ତାଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପନ୍ୟାସ ଭାବରେ
ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଜୀବନକାଳରେ ଆପଣା ଲେଖାଲେଖିରୁ ସେ ବିଶେଷ ଲଭିବାନ
ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ତାହାଙ୍କ ପୁତ୍ରକାବଳୀ ଯୋଗୁଁ
ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରକଙ୍କ ପ୍ରତିରୂପ ଧନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିଥିଲେବୋଲି
ଫେମରାଙ୍କ ପକ୍ଷେ ଗୋଟିଏ ବହୁତ ବାର୍ଷିକ ପ୍ରାପ୍ତିରେ ଥରେ ଗୋଟିଏ
ଦଣ୍ଡା ଓ ହଳେ ଯୋତା ମାତ୍ର କଣିକା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ବରୁ ନିଗମକୁ
ଲେଖିଥିବା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଦ୍ଧତିରୁ ତାହାଙ୍କ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ସହଜରେ
ଅନୁମେୟ ।

“ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହାରରେ ମୋର ପ୍ରାପ୍ତି ହେଉଛି ଆଠ ଟଙ୍କା । ଯଦି
ଶୁରୁ ଅସୁବିଧା ନ ହୁଏ ତାହେଲେ ମୋ ପାଇଁ ଯଦି ଭିନ୍ନଭାବେ ଟଙ୍କାର
ଗୋଟିଏ ପକେଟ ଦିଏ ଏବଂ ସାତେ ଚାରିଟଙ୍କା ଦାମର ହଳେ ଯୋତା
ପଠାଇ ପାରନ୍ତି, ମୁଁ ତାହେଲେ ବିଶେଷ ବାଧୁତ ହେବି । ଦୁଇଟି ଯାକ
ଜନିଷ ଗୋଟାଏ ପାର୍ସଲରେ ଭର୍ତ୍ତିକରି ପଠାଇ ପାରନ୍ତି । ସାନଟି ମୋ
ଜୋତା ନଳକ ନେଇ ଯାଇଥିବାରୁ ମୁଁ ଏବେ ଖାଲି ପାଦରେ ଯା ଆସ
କରୁଛି ।”

ଟଲଷ୍ଟୟଙ୍କ ସାହିତ୍ୟାଦର୍ଶ ଫେମରାଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା । ସେ
ମଧ୍ୟ ଟଲଷ୍ଟୟଙ୍କ କେତେଗୋଟି ଗଳ୍ପକୁ ହିନ୍ଦୀରେ ଅନୁବାଦ କରିଯାଇ
ଅଛନ୍ତି । ଆଦର୍ଶପରାୟଣତାର ପ୍ରକଟନ ଓ ସମାଜ କଲ୍ୟାଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ହିଁ
ତାହାଙ୍କ ସମଗ୍ର ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସତ୍ୟ, ନ୍ୟାୟ ଓ ଧର୍ମର
ବିଜୟ ଦର୍ଶାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେ ଅନ୍ୟାୟ ଓ ଅଧର୍ମର ପରାଜୟ
ଦର୍ଶାଇଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତଥାପି ସେ ଥିଲେ ବାସ୍ତବବାଦୀ ଜୀବନର ଚିତ୍ରକର ।
ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୀ ଉପନ୍ୟାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନବ ଯୁଗର ପ୍ରସ୍ଥା
ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ହିନ୍ଦୀ ଉପନ୍ୟାସରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅବାସ୍ତବ ଜୀବନ
ଚିତ୍ରଣର ଧାର ତାହାଙ୍କ ଅଭିନବ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ଫଳରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ

ବୋଲିଯାଇଥିଲା । ଅନ୍ତରାଳ ବନ୍ଧୁ ଜେନେରାଲ କୁମାରଙ୍କ ସହାୟତାରେ ସେ ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନ ସଭା ନାମକ ଏକ ସାହିତ୍ୟନୁଷ୍ଠାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୀ ଓ ଉର୍ଦ୍ଦୁ ଭାଷାର ଲେଖକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଳାପ ଓ ସଦ୍‌ଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

୧୯୩୭ ଏପ୍ରିଲ ମାସରେ ଲକ୍ଷ୍ନୌରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ଶ୍ରୀରାମପୁର ଫେସ୍ଟିଭାଲ ଲେଖକ ଆନ୍ଦୋଳନର ପ୍ରଥମ ଅଧିବେଶନରେ ସେ ସଭାପତିତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ସେ ବୋଲିଥିବା ଅଭିଭାଷଣରୁ କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଅଭିମତ କପର ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଥିଲା ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ—“ମୋର ଏ କଥା ସ୍ମୀକାର କରିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନାହିଁ, ଜୀବନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେପରି, ଆର୍ଟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହିପରି ମୁଁ ଉପବ୍ୟାପାର ନିକଟତର ତଉଲି ଏହାର ଉତ୍କର୍ଷ ବଢ଼ାଇ କରେ । ଆମକୁ ଯୌତୁକ୍ୟ ବଢ଼ାଇ ମାନ ବଢ଼ାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆମେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପରି ଭାବୁଛୁ ଯେ ଆର୍ଟ ହେଉଛି ଯୌତୁକ୍ୟର ପୂଜା, ରୂପର ପୂଜା ଜୀବନର ନାନା ସଂଗ୍ରାମ ଭିତରେ ଯେ ଏକ ପରମ ଯୌତୁକ୍ୟ ବଢ଼ାଇ, ବସନ୍ତ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧୂଷ୍ଟ ଆନୁମାନଙ୍କର ଏବେ ମଧ୍ୟ ଖୋଲିନାହିଁ ।”

ଫେସ୍ଟିଭାଲ ମୁଖ୍ୟତଃ ସାଧାରଣ ଶ୍ରମିକ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ତାହାଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଭାଷା ସରଳ ଓ ସହଜନବୋଧ୍ୟ । ପରମାଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟ ସ୍ବଳ୍ପ ନୁହେଁ । ସେ ଛାୟା ଦୁଇଗଣ୍ଡ ପରିଶ୍ରମ ଅଧିକ ଗଳ୍ପ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଗୁଣାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାଙ୍କ ଗଳ୍ପ ଯେ କୌଣସି ଭାଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମ୍ପଦ ଭାବେ ଗ୍ରହଣୀୟ ।

ତାହାଙ୍କ ରଚନା ମୁଖ୍ୟତଃ ଜୀବନଧର୍ମୀ ତଥା ସମାଜ ଧର୍ମୀ । ଏଥିରେ କବି କଳ୍ପନାର ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବହିଃପ୍ରକୃତ ଅପେକ୍ଷା ମନୁଷ୍ୟର ଭାତ ମତି, ଚଳଣି ଅନ୍ତଃ ପ୍ରକୃତ ଚିନ୍ତାରେ ସେ ଥିଲେ ଅଧିକ ଅନୁଭବୀ । ତାହାଙ୍କ ଚରିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଆବେଗପ୍ରବଣ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଧିକ ବଳଷ୍ଠ ଓ ସଂଗ୍ରାମୀ ମନୋଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ମହାନ କଥାଶିଳ୍ପୀ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ରତ୍ନ ସ୍ବରୂପ ।

ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅନ୍ତମ ଓ ସଂଶ୍ଳେଷ ଉପନ୍ୟାସ ହେଉଛି ‘ଗୋଦାନ’ । ଏହା ୧୯୩୭ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହାକୁ ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟର ତଥା ଭାରତୀୟ କୃଷକ ଜୀବନର ଏକ ମହାନାଟ୍ୟ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଲେଖକଙ୍କ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଉପନ୍ୟାସ ପରି ଏହାର କଥାବସ୍ତୁର କ୍ଷେତ୍ର ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ ଓ ମୁଖ୍ୟ ଭାଗଟି ଗ୍ରାମୀଣ ଜୀବନଧାରା ସହ ଓ ଅନ୍ୟଟି ନାଗରିକ ଜୀବନ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧାନ୍ୱିତ । ଏହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କଥାବସ୍ତୁ ଏହିପରି—

ଅଯୋଧ୍ୟା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବେଲୁଣ୍ଡ ଗ୍ରାମରେ କୃଷକ ହୋଇଥିବା ଘର । ତା ଘର ନାଁ ଧନୁଆ; ପୁଅର ନାଁ ଗୋବରା । ଦୁଇଟି ଝିଅଙ୍କ ନାମ ହେଉଛି ସୁନା ଓ ରୂପା । ଶୋଭା ଓ ଶ୍ରୀରାମ ହେଉଛନ୍ତି ତାର ଦୁଇ ଭାଇ । ଘର ଚଳେଇବା ଲାଗି ଓ ଘରର ମାନ ମହତ ରଖିବା ଲାଗି ହୋଇଥିବା କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଭାଇ ଭଗ ବଣ୍ଟା ହେଲା ପରେ ଘରର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଖରାପ ହୋଇପଡିଲା । ଏହିପରି ଅସୁବିଧାରେ ପଡି ହୋଇ ଭାବିଲା ପାଖ ଗାଁ ଜମିଦାରଙ୍କ ପାଖକୁ ଖେଳ ଦୃଶ୍ୟ କିଛି ସୁବିଧା ହେବ ; ଏଣୁ ସେମାନେ ଗାଁଆରେ ରହୁଥିବା ଜମିଦାର ରଘୁ ସାହେବ ଅମର ପାଳ ମିତ୍ରଙ୍କ ପାଖକୁ ଯା ଆସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ତାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କର ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆପଣାର ଗୁଣ କାମରେ ଦିଅନ୍ତାର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

ଥରେ ଜମିଦାରଙ୍କ ଘରକୁ ଗଲାବେଳେ ସେ ଭୋଳା ବୋଲି ଜଣେ ଲୋକର ଗାଉଟିକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଲଟିଲା । ଗାଉଟିକୁ ପାଳିବା ଲାଗି ତାର ମନରେ ଏକ ପ୍ରବଳ ଲାଲସା ଜନ୍ମିଲା । ଆପଣାର ମାନ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାର ଗାଉଟିଏ ମଧ୍ୟ ରଖିବା କଥା । ଗାଉଟି ପାଇଁ ସେ ଭୋଳାକୁ ଅନେକ ପ୍ରଲୋଭନ ଦେଖାଇଲା । ଭୋଳାର ସ୍ତ୍ରୀ ମରଯାଇଥାଏ । ହୋଇ ଭୋଳାକୁ ଦ୍ୱିଷ୍ଟାସ୍ତ୍ର ବିବାହ କରାଇଦେବ ବୋଲି ଓ ମାଗଣାରେ ତାକୁ ବୁଝିକୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ଦେବ ବୋଲି ଲୋଭ ଦେଖାଇଲା । ପୁଅ ଗୋବରାକୁ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇ ସେ ଭୋଳା ଘରେ କେତେ ଥର ଭୂଷି ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆସିଛି ।

ଭୋଳାର ଗୋଟିଏ ବଧୂବା ଝିଅ ଥାଏ । ତା ନାଆଁ ମୁନିଆ । ଘରକୁ ଯା ଆସ ଫଳରେ ସୁନିଆ ଓ ଗୋବରା ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ

ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଭୋଳା ଗାଈଟିକୁ ହୋରିକୁ ଦେବାକୁ ଚାଲି ହୋଇଗଲା ।
ଦିନେ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଗୋବରା ଭୋଳାର ଗାଈଟିକୁ ନେଇ ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲା ।
ହୋରି ଖୁବ୍ ଖୁସିହୋଇ ତାକୁ ନେଇ ଅଗଣାରେ ବାନ୍ଧିଲା ।

ଗାଈଟି ହୋରି ଘରେ ପହଞ୍ଚିବାର ଅଳ୍ପସମୟ ପୂର୍ବରୁ ହୋରି ଓ
ତାର ସାନଭାଇ ଘ୍ରାବର ଘାଁ ମଧ୍ୟରେ ଖୁବ୍ କଳ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ହୋରି
ସେମାନଙ୍କ ଇଚ୍ଛାମାଲ ବାଉଁଶ ବୁଦାରୁ ବାଉଁଶ ବଳଦେବାକୁ ଚାହୁଁବାରୁ
ଘ୍ରାବର ଘାଁ ପୁନିଆ ଏନ୍ଦାର ବିରୋଧ କଲା । ଏଇ ଘଟଣାରୁ ସେମାନଙ୍କ
ମଧ୍ୟରେ ମନାନ୍ତର ହୋଇଯାଇଛି । ହୋରି ଘରକୁ ଆଣିଥିବା ଗାଈଟିକୁ
ଦେଖିବାଲାଗି ଗାଁର ସବୁଲୋକ ହୋରି ଘରକୁ ଆସିଲେ; ମାତ୍ର ଘ୍ରାବ ଓ
ପୁନିଆ ହୋରି ଦୁଆର ମଧ୍ୟ ମାଡ଼ିଲେ ନାହିଁ ।

ପୂର୍ବ ବିଦାଦ ଯୋଗୁ ହୋରିର ଅନିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଘ୍ରାବ ଛକିଥାଏ ।
ଦିନେ ସୁଯୋଗ ଉଠି ସେ ଗାଈକୁ ବିଷଦେଇ ଘରୁ ଚାଲିଗଲା । ଗାଈଟି
ମରିଯିବା ଫଳରେ ହୋରିର ଘାଁ ଚିତ୍କାର କରି ସାଇ କମ୍ପାଇ ଦେଲା ।
ଗାଁଆ ଗୋବିନ୍ଦଦାର ଯାଇ ଏ ବିଷୟ ଆନାରେ ଜଣାଇଲା । ସେହି
ଅନୁସାରେ ଜମାଦାର ଏ ବିଷୟରେ ତଦାରଖ କରିବା ଲାଗି ଗାଁଆକୁ
ଆସିଲେ । ଘ୍ରାବ ଘର ତଲାସ କରାଗଲା । ହୋରି ଦେଖିଲା ଏହା ଫଳରେ
ତା ଭାଇ ତଥା ନିଜ ଘରର ମାନ ତଳେ ପଡ଼ିଯିବ । ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ
ସେ ଭାଇ ବିରୋଧରେ ହୋଇଥିବା ଅଭିଯୋଗକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କଲା । ଟଙ୍କା
କରଜ କରି ଜମାଦାରକୁ ଲୁଣ୍ଠ ଦେଇ ବିଦା କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ
ହୋଇଗଲା । ସେ ହୁଏତ ଏହା କରିଥାନ୍ତା; ମାତ୍ର ଧନିଆ ଆପଣାର
ଉଗ୍ରରୂପ ଦେଖାଇ ହୋରିକୁ କରଜ କରି ଲୁଣ୍ଠଦେବାରୁ ରକ୍ଷା କରିଛି ।
ଫଳରେ ଜମାଦାରଙ୍କୁ ଖାଲି ହାତରେ ଫେରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି ।

ହୋରିକୁ ନାନା ପ୍ରକାର କଷ୍ଟ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଛି; ମାତ୍ର ସେ
ଆପଣାର ସୌଜନ୍ୟ, ସରଳତା, ଉଦାର ସ୍ୱଭାବ ଗୁଡ଼ି ପାରିନାହିଁ ।
ଗୋବରା ଓ ଝୁନିଆର ଗୋପନ ପ୍ରଣୟ ବ୍ୟାପାର ଗାଁଆରେ ପ୍ରଘଟ
ହୋଇଗଲା । ଏଥିପାଇଁ ଗାଁ ଲୋକଙ୍କ ଲୁଣ୍ଠିନା ମଧ୍ୟ ତାକୁ ସହିବାକୁ
ପଡ଼ିଲା । ହିମେ ହୋରିର ଅବସ୍ଥା ଦିନକୁ ଦିନ ଖରାପ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ଅନ୍ୟ ଆପଣା ଶେତରେ ଫସଲ ଦେଖି ତାର ମନ ଖୁସି ହେଉଥାଏ; ମାତ୍ର ଝୁନିଆ ଯୋଗୁ ଗାଁରେ ପଞ୍ଚାୟତ ଓ ତା ଉପରେ ନଗଦ ବସିଲ ଶହେଟଙ୍କା ଜୋରମନା ଓ ଭରଣ ମହଣ ଗ୍ରାମ ଜୋରମନା କରଗଲା । ଯେପରି ହେଉ ଏହା ତାକୁ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏଣୁ ତାର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଆହୁରି ଖରାପ ହୋଇଗଲା । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଓ ତା ସ୍ତ୍ରୀ ଝୁନିଆ ପ୍ରତି ସଦୟ ବ୍ୟବହାର କରିବାରେ ହେଲା କରି ନ ଥିଲେ ।

ଝୁନିଆ ସେତେବେଳକୁ ଗର୍ଭବତୀ । ସେଇଦିନ ରାତିରେ ଝୁନିଆର ପୁଅଟିଏ ଜନ୍ମ ହେଲା । ହୋରି ନରୁପାୟ ଭାବରେ କିଛି ଶସ୍ୟ ବିକିଦେଲା ଓ ଆପଣା ଘର ଉନ୍ନତ ଝୁନିଆର ସିଂହକୁ ବନ୍ଧାଦେଇ ଅଣୀ ଟଙ୍କା ଆଣିଲା । ଏହିପରି ଭାବେ ସେ ଗାଁବାଲକୁ ଜୋରମନା ଟଙ୍କାତକ ଦେଇ-ଦେଲା । ଏହାପରେ ଅଭାବ ଯୋଗୁ ଗୋବର ଘର ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯାଇଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସହରକୁ ଯାଇ ସେ ସେଠାରେ ମୂଲ ଲାଗିଲା । ହୋରି ମହାଜନ ହାତ ମୁଠାରେ ପୁରୁପୁର ଚପି ହୋଇଗଲା । ତଥାପି ଏତେ ଦୁଃଖ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାରେ ମଧ୍ୟ ଆପଣା ଭାଇର ସ୍ତ୍ରୀ ଝୁନିଆକୁ ଯଥାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଭୋଳାକୁ ଗାଈ ବାବଦ ଟଙ୍କା ଦିଆ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଭୋଳା ବାରମ୍ବାର ତାଗଦା କରୁଥାଏ ।

ଦିନେ ଭୋଳା ଆସି ହୋରି ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ଗାଁବାଲ ମନାକଲେ ବି ସେ ହୋରିର ଖୁଣ୍ଟରୁ ବଳଦ ଦୁଇଟିକୁ ଖୋଲି ନେଇଗଲା । ହୋରି ନରୁପାୟ ହୋଇ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦାତା-ସାନଙ୍କ ଜମି ଭାଗରେ ଚାରିଲା । ଆଖୁ କଟା ବେଳ ହେଲା । ହୋରି ଭାଗରେ ଯାହା ଆଖୁ ପଡ଼ିଥିଲା ସବୁତକ କରଜ ବାବଦକୁ ଝୁନିଆର ସିଂହ ଓ ନୋଖିରାମ ନେଇଗଲେ । ଘର ଚଳାଇବା ପାଇଁ ତାକୁ କିଛି ହେଲେ ମିଳିଲା ନାହିଁ ।

ଦିନେ ବିଲରେ କାମ କରୁ କରୁ ଖରାଦାତି ଓ ଗରମ ଲୁ ପବନ ବାଜି ହୋରିର ଦେହ ଅତଳ ହୋଇଗଲା । ଏଇ ସମୟରେ ଗୋବର ଆସି ହଠାତ୍ ଘରେ ପହଞ୍ଚିଲା । ଗାଁରେ ପହଞ୍ଚି ସେ ଖୁବ୍ ଫୁଟାଣି ଦେଖାଇଲା । ଭୋଳା ଘରକୁ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କ ବଳଦ ଦୁଇଟିକୁ ବାନ୍ଧି

ଆଣିଲ । ସେ ଚାହୁଁଥିଲା, ହୋଇ ଆପଣାର ସରଳତା ଗୁଡ଼ିଦେଉ; ମାତ୍ର ହୋଇ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ଥିଲା । ଆପଣା ସ୍ୱଭାବ ବା ସେ କିପରି ଗୁଡ଼ିବ ? ଶେଷକୁ ଗୋବରା ତା ପ୍ରୀ ଓ ପୁଅକୁ ନେଇ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଚାଲିଗଲା । କଥା କହିବାରେ ସେ ଥିଲା ଧୂରନ୍ଧର; ମାତ୍ର ଘରର ଅବସ୍ଥା ସୁଧାରବାକୁ ତାର ଶକ୍ତି ନ ଥିଲା ।

ହୋଇ ମହାଜନଙ୍କ ଯନ୍ତ୍ରରେ ପଡ଼ି ପୁରୁପୁର ପେଶି ହୋଇ ଯାଉଥାଏ । ଯାହା ହେଉ ଦୁର୍ଲଭ ସାହୁଆଣୀ ଓ ନୋହୁଣ୍ଡାଠାରୁ ଟଙ୍କା ଉଦାର କରି ସେ ସୋନାର ବାହାଘର କରିଦେଲା । ମଥୁରା ଜଣେ ଚାଷୀପୁଅ ସଙ୍ଗେ ତାର ବାହାଘର ହେଲା । ରୁଣ ବୋହୈରେ ସେ ଚାଷୀ ହୋଇଯାଉଛି; ଅଥଚ ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ସେ ଗାଆଁରେ ସିଲିଆ ଚମାରୁଣୀକୁ ଆଣି ବାରିପଟେ ଆଶ୍ରୟ ଦେଇଛି । ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମରେ ସେ ଉଲଟିଲ ନିଷ୍ପେକ୍ଷିତ ହେଉଥାଏ । କେତେଦିନ ପରେ ଗୋବରା ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଲା । ବାପାଙ୍କର ଶୋଚନୀୟ ଅବସ୍ଥା ଦେଖି ତାହା ହୃଦୟରେ ସଦାନ୍ତରୁତ ଜାତ ହୋଇଛି; ମାତ୍ର ସେ ବା କଣ କରିବ ? ମୂଲ ଲାଗି ହୋଇକୁ ପେଟ ପୋଷିବାକୁ ପଡ଼ୁଥାଏ ।

ତା ଭଲ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ଶୋଭା ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଛନ୍ତି । ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ଖୁବ୍ ଖୁସି ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳକୁ ସେ ଶକ୍ତିହୀନ ହୋଇ ଯାଇଥାଏ । ତାର ଉଦାର ହୃଦୟ (ପୁଅ, ଭାଇ, ସମସ୍ତଙ୍କ) ପ୍ରତି ଥିଲା ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଓ ଦୟାଳୁ । ସୁଲଭ ବୈଷୟିକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ପରାଜିତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ହେଁ ତାର ମନ ଥିଲା ପ୍ରସନ୍ନ । ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମରେ ତାର ଅସୁଖ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଭୁଟି ଗଲେ ବି ଏହା ଥିଲା ତାର ବିଜୟର ପତାକା ।

ମୂଲ ଲାଗି ଚଳିବା ଭିତରେ ଦିନେ ଶେତରେ କାମ କରୁକରୁ ସେ ପୁଣି ଲୁ ପବନ ଯୋଗୁ ଅସୁସ୍ଥ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ମୃତ୍ୟୁର ଦିନ ପାଖେଇ ଆସିଲା; ମାତ୍ର ଗାଈଟିଏ ପାଇବାର ଆଶା ସଫଳ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ହୋଇ କତରାଳତା ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଧରିଆ ଆସିଲା ଲୁହ

ବୋହୂଥାଏ । ସ୍ୱାମୀ କାନ୍ଦୁ କାନ୍ଦୁ କହିଲେ—“ଭଉଜ, ଏଥର ମନ ଦୃଢ଼
କର, ଭଉଜ ଯିବାବେଳ ହୋଇଗଲା, ଗୋଦାନ କରେଇ ଦିଅ” ।

ଧନିଆ ସେହିନ ସୁତା ବିକ ଟଙ୍କାଏ ଚାରିଶା ପାଇଥିଲା । ସ୍ୱାମୀଙ୍କ
ଶୀତଳ ହାତରେ ସେତକ ରଖି ସାମ୍ନାରେ ଠିଆ ହୋଇଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ
ଦାତାଘନଙ୍କୁ କହିଲା—“ମହାପ୍ରଭୁ, ଘରେ ମୋର ଗାଈ ନାହିଁ ବା
ବାଛୁରୁଟିଏ ବି ନାହିଁ । ଏହା କଣିକାକୁ ପଇସା ବି ମୋ ପାଖେ ନାହିଁ ।
ଏତିକି ମାସ ଅଛି ଏଇତକ ତାଙ୍କର ଗୋଦାନ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ
କରନ୍ତୁ ।”

ରାଜଗୋପାଳଚରୀ

ଚଳିତ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତର ବରପୁରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜଗୋପାଳାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ । ‘ରାଜାଜୀ’ ନାମରେ ସେ ଥିଲେ ସୁପରିଚିତ । ମହାନ ଦେଶପ୍ରେମୀ, ପ୍ରବଳ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ ରାଜନୀତିଜ୍ଞ, ବିରକ୍ଷଣ ପ୍ରଶାସକ ଶାସ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ଚାର୍ଯ୍ୟ, ନିର୍ଭୀକ ସମାଲୋଚକ ଓ ସ୍ୱଳେଖକ ଭାବରେ ଭାରତର ଜନ ଜୀବନକୁ ତାଙ୍କର ଦାନ ଅପରିସୀମ । ସେ ଥିଲେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠ ସହକର୍ମୀ ଓ ଭାରତର ଅନ୍ୟତମ ନିଷ୍ଠାପର ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମୀ ଓ ଆଧୁନିକ ଭାରତର ନିର୍ମାତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ।

‘ଦକ୍ଷିଣୀ ଗାନ୍ଧୀ’ ରୂପେ ପରିଚିତ ଦୀର୍ଘଜୀବୀ ରାଜାଜୀ ଦୀର୍ଘ ପଞ୍ଚସ୍ରବ୍ଦ ବର୍ଷ କାଳ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ଆପଣାକୁ ଭାରତର ରାଜନୈତିକ କର୍ମ ପ୍ରବାହରେ ନିୟୋଜିତ ରଖିଥିଲେ; ମାତ୍ର ତାହାଙ୍କ ରାଜନୈତିକ ଜୀବନ ଯେପରି ସଫର୍ଦ୍ଦମୟ ସେହିପରି ଅପୂର୍ବ ସାଫଲ୍ୟ ଓ ଗୌରବ ସମୃଦ୍ଧ । ରାଜନୀତି ବ୍ୟତୀତ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି, ଧର୍ମ, ଦର୍ଶନ, ବିଜ୍ଞାନ, ଅର୍ଥନୀତି ପ୍ରଭୃତି ବିବିଧ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଥିଲା ତାଙ୍କର ଗଭୀର ଅନୁରାଗ । ବିବିଧ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ ଜ୍ଞାନ ଓ ପାର୍ଶ୍ୱିତ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ସହକର୍ମୀ-ମାନଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରୁଥିଲା । ରାଜନୈତିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ସଫର୍ଦ୍ଦ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସେକ୍ସପିଅରଙ୍କ ନାଟକ ଅଥବା ଡକ୍ଟରଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସ ପଢ଼ିବାରେ ଅଭିନବିଷ୍ଣୁ ଥିବା ଦେଖା ଯାଉଥିଲା ।

ତାମିଲ ଓ ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ଥିଲେ ସୁପରିଚିତ । ତାଙ୍କର ଇଂରାଜୀ କବିତା ଓ ଲେଖିବା ଶକ୍ତି ଯେ କୌଣସି ଇଂରାଜୀ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରୁ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଥିଲା, ଏହା ଭାରତର ଶେଷ ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରାଲ ବର୍ତ୍ତମାନ ଡେବେନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱାମୀର କବିତା । ଭାରତୀୟ ରାଜନୀତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ କଟକରୁ ସମ୍ପାଦନା କରୁଥିବା ପତ୍ରିକା ଥିଲେ । ରାଜେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦ ତାହାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କହୁଥିଲେ “ରାଜାଜୀ ଏପରି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେ କି ତୁମକୁ ତୁମ ଇଚ୍ଛା ବିରୁଦ୍ଧରେ ଘଟି କରାଇ ପାରିବେ ।” ଗାନ୍ଧୀଜୀ ସହକର୍ମୀମାନଙ୍କୁ ରାଜାଜୀଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ସାବଧାନ କରାଇ କହୁଥିଲେ ଯେ, “ସେ ଜଳାକୁ ଧଳା ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଦେଇ ପାରନ୍ତି ।” ଜଣେ କ୍ରିଷିକ ଲେଖକ ରାଜାଜୀଙ୍କୁ ଗାନ୍ଧୀ ଜବାହରଲାଲ ନେହେରୁ ଓ ଜିନ୍ନାଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ରାଜନୀତିଜ୍ଞ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ତାଙ୍କର ରାଜନୀତିକ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା ଅତୁଳନୀୟ । ‘ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ “ରାଜାଜୀ ମୋ ଅପେକ୍ଷା ଅତି କମ୍ରେ ହିତବାସୀ ଆଗରୁ ସବୁକଥା ଜାଣି ନେଇ ପାରନ୍ତି” । ଏଣୁ ସବୁ ମହାନ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପରି ସାଧାରଣ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ ଭୁଲ ବୁଝିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତାହାଙ୍କ ଜୀବଦ୍ୱାରାରେ ଅନେକେ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଓ ଦୂରଦୃଷ୍ଟିକୁ ଜଳନା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । ମତେ ଦିଏ ସତ୍ତ୍ୱେ ଗାନ୍ଧୀଜୀ ରାଜାଜୀଙ୍କୁ ତାହାଙ୍କ ‘ବିବେକର ପ୍ରହରୀ’ ବୋଲି ସମ୍ମାନର ସହିତ ଅଭିହିତ କରୁଥିଲେ ।

ନିର୍ଭୀକତା ଥିଲା ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଥିଲା ତାହାଙ୍କ ଜୀବନର ବ୍ରତସ୍ୱରୂପ । ବହୁବାଧା, ପ୍ରତି-ବନ୍ଧକ, ନିବ୍ରତ୍ତ, ଲଜ୍ଜିତା ଓ ଉତ୍ତ୍ୟାନ ପନେ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଏହି ପଥରୁ ନିରୁତ୍ତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ନିଜର ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେ ଦୃଢ଼, ଅବଚଳ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହି ସପକ୍ଷବାଦୀମାନଙ୍କ ସହଷ୍ଟକ କରତାଳି ଅଥବା ସମାଲୋଚନାର ଶରଦାତ ଓ ବିପକ୍ଷର ସମସ୍ତ ପ୍ରତୀତି ଆହମଶକୁ ସେ ସହ୍ୟକରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ଥିଲେ ଭାରତୀୟ ସମ୍ବୃଦ୍ଧି ଓ ଜୀବନଧାରାର ପ୍ରତୀକ—ନିର୍ଭୀକ, ନିର୍ବିକାର, ଗୀତାଧର୍ମୀ ଯୋଗୀ ପୁରୁଷ । ଅଧର୍ମ, ଅସାଧୁତା, ଅସତ୍ୟ ସହିତ ସେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନରେ

ତଥା ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦୈନିକ ପ୍ରକାର ସାଧାରଣ କରାଯାଇ ନ ଥିଲେ । ଦାୟିତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେବେଳେ ନିଜର ପ୍ରିୟ ବ୍ୟକ୍ତି-ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସୁବିଧା ସୁଯୋଗ ଦେଉନଥିଲେ । ଏଣୁ ସେ ନିଷ୍ଠୁର, ହୃଦୟହୀନ ବୋଲି କେହି କେହି ଅଭିଯୋଗ କରିଥାନ୍ତି; ମାତ୍ର ଏହା ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସାଧୁତା ଓ ସ୍ବରାଜ୍ୟର ସତ୍ୟ ଏବଂ ଧର୍ମ-ନିଷ୍ଠାର ଛାଁ ପରିରୂପକ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ବହୁ ସମୟରେ ଜ୍ଞାତସାଥୀରେ ଅପ୍ରିୟତାକୁ ଛାଁ ବରଣ କରି ନେଉଥିଲେ । ପରଶର ବୟସରେ ନିଜର ପୁରୁଣା ସହକର୍ମୀ ଓ ଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ ନୈତିକ ଅଧଃପତନ, ଦୁର୍ନୀତି-ପରାୟଣତା ଓ ଅନ୍ୟାୟର ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବାକୁ ଯେ ସେ ଆଗେଇ ଆସିଥିଲେ, ଏହା ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ଓ ନିର୍ଭୀକ ମନୋବୃତ୍ତିର ପରିରୂପକ ।

ସେ ଥିଲେ ପରମ ଶତ୍ରୁର ବିରୁଦ୍ଧୀ, ସରଳ ଜୀବନ ଓ ଉଚ୍ଚ ଚିନ୍ତାର ଜୀବନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ଥିଲା ସନ୍ନ୍ୟାସୀୟୁକ୍ତ ସରଳ ଓ ନିରାଶ୍ରୟ । ଏତାଦୃଶ ମତବାଦ ଓ ଜ୍ଞାନପ୍ରେମ ବ୍ୟକ୍ତିର ନିକଟରେ ଅନ୍ୟମାନେ ନିଜକୁ ଗ୍ରେଷ୍ଟ ମନେ କରିବା ସ୍ବାଭାବିକ । ଆମରଣ ରାଜମନ୍ତ୍ରର କର୍ମ ପ୍ରବାହରେ ନିୟୋଜିତ ଥିଲେ ହେଁ, ତାଙ୍କର ଆତ୍ମା ଥିଲା ଶାଶ୍ବତର ଅନୁଗାମୀ । ତାହାହିଁ ତାଙ୍କର ଏହି ସ୍ବୀକାରକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ । “ମୋ ଦେଶର ଲୋକଙ୍କ ଲାଗି ଯାହା ସବୁ ମୁଁ କରିଛି, ତା ମଧ୍ୟରେ ସବୋରୁକୃଷ୍ଣ ହେଉଛି ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତର ଅନୁସୂତ କାହାଣୀ । ଜୀବନର ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳରେ ଏହା ରଚନା କରି ମୁଁ ପରମ ପରତୋଷ ଲଭିକରିଛି । ରାଜନୈତିକ ଓ ଜାତୀୟ କର୍ମୀ ହେବା ଏବଂ ଦାୟିତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦ ଗ୍ରହଣକରି କଠିନ ପରଶ୍ରମ କରିବା ଉତ୍ତମ ବିଷୟ; ମାତ୍ର ମୁଁ ଜାଣେ ଏହାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇ ଏ ଦେଶର ଧର୍ମ ସାଧକମାନଙ୍କର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲଭି କରିବା ଓ ଆମ ଦେଶର ଜନ-ସାଧାରଣଙ୍କୁ ପୁନଶ୍ଚ ତାଙ୍କ କଥା ଶୁଣାଇବାରେ ସହାୟତା କରିବା ହେଉଛି ମହୋତ୍ସବ ।”

ଜୀବନ ଧାରା :

୧୮୭୮ ମସିହାରେ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ଭୂମିଷ୍ଠ ହୋଇଥିଲେ । ବାଙ୍କାଲୋର ସେଣ୍ଟ୍ରାଲ କଲେଜ ଓ ମାଡ୍ରାସ ପ୍ରେସିଡେନ୍ସି କଲେଜ ଏବଂ

ଆଇନ କଲେଜରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କଲପରେ ୧୯୦୦ ମସିହାରେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ-
ରଙ୍ଗର ସାଲେମ ସହରରେ ଆଇନଜୀବୀ ଭାବରେ ସେ କର୍ମ ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ
କଲେ; ମାତ୍ର ଅର୍ଥତ୍ତର୍କାଳୀନ ଓ ସୁଖସନ୍ତୋଷରେ କାଳଯାପନ କରିବା
ତାଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନଥିଲା । କର୍ମ ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ହିଁ (୧୯୦୭) ଭାରତର
ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମ ସହ ସେ ଆପଣାକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀ ୧୯୧୯
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୃତ ଆଇନଜୀବୀ ଭାବେ ଓ ସାଲେମ ମୁଖ୍ୟସିପାଲିଟିର ସମ୍ମାନିତ
ଚେୟାରମ୍ୟାନ ଭାବେ କର୍ମ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କଲପରେ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀଙ୍କ
ଆହ୍ୱାନରେ ଉତ୍ତରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ସେ ସତ୍ୟାଗ୍ରହ ଓ ଅସହଯୋଗ
ଆନ୍ଦୋଳନରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ‘ସୁଦୁପଲ୍ଲୟାମ’ ଗ୍ରାମରେ ଏକ
ଆଶ୍ରମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ସେ ଖଦି ଓ ହରିଜନ ଉଲ୍ଲସ୍ତନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ
ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାଣରେ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ ।

ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ସହ ତାଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଯେପରି ଦୃଢ଼ିଷ୍ଟ
ସେହିପରି ବିବଦମାନ । ସେ ଯେପରି ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ସମ୍ମାନିତ ଓ
ବରେଣ୍ୟ ସଦସ୍ୟ ଥିଲେ, ସେହିପରି ଥିଲେ ପରମ ସମାଲୋଚକ ।
ଖ୍ରୀ ୧୯୨୧-୧୯୨୨ରେ ସେ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ସାଧାରଣ ସମ୍ପାଦକ
ହୋଇଥିଲେ ଓ ଫାର୍ସ ୨୦ ବର୍ଷ (୧୯୨୨-୧୯୪୨) ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
କମିଟିର ସଦସ୍ୟ ଥିଲେ । ସ୍ୱାଧୀନତା ଲଢ଼ି ପରେ ମଧ୍ୟ ୧୯୪୭-୧୯୪୭ ଓ
୧୯୫୧-୧୯୫୪ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କମିଟିର
ସଭ୍ୟଥିଲେ ।

ଭାରତର ପ୍ରଥମ ମନ୍ତ୍ରୀମଣ୍ଡଳ ଗଠିତ ହେଲପରେ ସେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜର
ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଥିଲେ (୧୯୩୭-୧୯୩୯) । ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ଭାବେ ତାଙ୍କର
ବିଚକ୍ଷଣତା ସେ ସମୟରେ ବହୁ ପ୍ରଖ୍ୟାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ବିଶ୍ୱଯୁଦ୍ଧ
ଆରମ୍ଭ ହେବା ପରେ ଭାରତୀୟ ଜାତୀୟ କଂଗ୍ରେସ ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ
ଯୁଦ୍ଧ ଉଦ୍ୟମରେ ସହଯୋଗ ନ କରିବାକୁ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ;
ମାତ୍ର ଏକମାତ୍ର ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ହିଁ ଏହି ନିଷ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବିରୋଧ
କରିଥିଲେ ଓ ଯୁଦ୍ଧ ଉଦ୍ୟମରେ ସରକାରଙ୍କ ସହ ସହଯୋଗ କରିବାକୁ
ପରାମର୍ଶ ଦେଉଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଗାନ୍ଧୀଜୀଙ୍କ ସହିତ ମତଭେଦ

ହୋଇଥିଲା । ଭାରତ ଗୁଡ଼ ପ୍ରସ୍ତାବ ପାସ୍ ହେଇଯିବା ପରେ ରାଜାଜୀ କଂଗ୍ରେସବିରୋଧୀ ମତ ପୋଷଣ କରୁଥିବାରୁ କେବଳ ମାନ୍ୟତା ଆସେମି ସଭ୍ୟପଦରୁ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର କଂଗ୍ରେସ ସଭ୍ୟ ପଦରୁ ମଧ୍ୟ ଇସ୍ତଫା ଦେଇ ଦେଇ ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଦେଶରେ କଂଗ୍ରେସ ନିଷ୍ପତ୍ତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର ଉଠିଲେନ କରବା ଏକ କଲ୍ପନାତ୍ମକ ବିଷୟ ଥିଲା । କେହି ରାଜାଜୀଙ୍କୁ ସମର୍ଥନ ଜଣାଉ ନ ଥିଲେ ହେଁ ସେ ଏକାକୀ ନିର୍ଭୀକ ଭାବେ ସଭା ସମିତିରେ ଆପଣାର ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ଲଞ୍ଜିନା ଭୋଗିଛନ୍ତି ଓ ବହୁ କଟୁକ୍ତି, ବ୍ୟଙ୍ଗ ବିସ୍ମୟ ଶୁଣିଛନ୍ତି ।

ଖ୍ରୀ ୧୯୨୧-୧୯୪୨ ମଧ୍ୟରେ ସେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ ନିମିତ୍ତ ଦଶଥର କାରାବରଣ କରିଥିଲେ । ୧୯୪୨ ଆନ୍ଦୋଳନ ସମୟରେ କାରାରୁକ୍ତ ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧି ଜେଲରୁ ଖଲାସ ହେବାପରେ ୧୯୪୪ ମସିହାରେ କ୍ଷମତା ହସ୍ତାନ୍ତର ସମ୍ପର୍କରେ ମହମ୍ମଦ ଅଲି ଜିନ୍ନାଙ୍କ ସହ ତାଙ୍କର ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ରାଜାଜୀ ଗାନ୍ଧିଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସିମିଲ ସନ୍ଧି ଜନ ସମୟରେ ଭାରତର ବିଭାଜନ ଶ୍ରେୟସ୍କର—ଏପରି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାରୁ ମଧ୍ୟ ସେ କଟୁ ସମାଲୋଚିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଇଂରେଜମାନେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ କ୍ଷମତା ହସ୍ତାନ୍ତର ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତିକାଳୀନ ସରକାର ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା, ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ଥିଲେ ତା'ର ଅନ୍ୟତମ ସଦସ୍ୟ (ମନ୍ତ୍ରୀ) । ଏହାପରେ ସେ ପଣ୍ଡିତ ମଦନମୋହନ ମାଲବିକାର (ଅଗଷ୍ଟ ୧୯୪୭ ରୁ ଜାନୁୟାରୀ ୧୯୪୮) ହୋଇଥିଲେ—ଏବଂ ୧୯୫୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ହୋଇଥିଲେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାରତର ପ୍ରଥମ ଭାରତୀୟ ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରାଲ—ଯଥାର୍ଥରେ ‘ରାଜତଃକର୍ତ୍ତା’ । ନୂତନ ସମ୍ବିଧାନ ଅନୁଯାୟୀ ମନ୍ତ୍ରୀମଣ୍ଡଳ ଗଠିତ ହେବାପରେ ତାହାଙ୍କୁ ସ୍ୱରାଷ୍ଟ୍ର ବିଭାଗର ମନ୍ତ୍ରୀର ଅର୍ପଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହାପରେ ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ନବିକାର ଚକ୍ଷୁରେ ପୁନଶ୍ଚ ମାଡ୍ରାସର ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ (୧୯୫୨-୧୯୫୪) । ଏହି ସମସ୍ତ ଗୌରବମୟ ପଦ ଅର୍ପଣ ଦକ୍ଷିଣ ଓ କୃତଜ୍ଞର ସହିତ ସମ୍ପାଦନ କରିଥିବାରୁ ୧୯୫୫ ରେ ତାଙ୍କୁ ‘ଭାରତରତ୍ନ’ ପଦବୀରେ ଭୂଷିତ କରାଯାଇଥିଲା ।

ମୁଖ୍ୟମନ୍ତ୍ରୀ ପଦରୁ ଅବ୍ୟାହତ ନେବାପରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ସେବାରେ ଆପଣାକୁ ନିୟୋଜିତ କଲେ; ମାତ୍ର ଦେଶର ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଥିଲା ଖାସ୍ତା ଓ ସଜାଗ । ଗୋଟିଏ ଦଳଦ୍ୱାରା ଦେଶ ଶାସିତ ହେବା ସେ ଅହିତକର ଏହା ସେ ଦେଶବାସୀଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ଜଣାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶାସକ ଦଳ ରହିଲେ ଏହା ଦୁର୍ମା ଉତ୍ପତ୍ତି, ଅଯୋଗ୍ୟ, ପକ୍ଷପାତ ଦୋଷଦୁଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବ ଓ ଏହାଦ୍ୱାରା ଦେଶର ସୁସ୍ଥ ରାଜନୈତିକ ଓ ଶାସନଗତ ପରଂପରା ଛୁଣ୍ଟି ହେବ ଓ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ବିପନ୍ନ ହେବ । ଏ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ଜନମଙ୍ଗଳ ରକ୍ଷା ନାମରେ ଏକଛନ୍ଦ୍ର ଶାସନର ଯୁଗ ଯେ ଆସନ୍ତୁ ଏହା ସେ ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ବିରୋଧୀ-ଦଳର ଆବଶ୍ୟକତା ବିଷୟ ହିଁ ସେ ପ୍ରଥମେ ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ନିଷ୍ପାପର କଂଗ୍ରେସରନେତା ଭାବେ ଫାର୍ସ ରୁଲିଙ୍ଗ ବର୍ଷ ଧରି ଏହା ସହ ସଂଗ୍ରାମ ଓ ଏହାର ନୀତି ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ହୋଇଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ବିରୋଧ କରିବା ତାଙ୍କର ଅସୀମ ମାନସିକ ଦୃଢ଼ତାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ଏଥିପାଇଁ ସେ ୧୯୫୯ ମସିହାରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଦଳ ନାମକ ଏକ ରାଜନୈତିକ ଦଳ ସଙ୍ଗଠନ କରିଥିଲେ । “ଗାନ୍ଧି ଶାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ” ପକ୍ଷରୁ ପରମାଣୁ ପରୀକ୍ଷା ନିରୋଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ପ୍ରଚାର ଲାଗି ଯେଉଁ ଡିନିଜିଷ୍ଟିଆ ପ୍ରତିନିଧିଦଳ ବିଦେଶକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ରାଜାଜୀ ଥିଲେ ଅନ୍ୟତମ ସଦସ୍ୟ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଆମେରିକା ଯୁକ୍ତରାଷ୍ଟ୍ର, ବ୍ରିଟେନ, ରୋମ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଓ ଶେଷ ବିଦେଶଯାତ୍ରା ।

ରାଜନୈତିକ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ବିପ୍ଳବ ହୋଇପାରନ୍ତୁ; ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟିକ ଭାବେ ରାଜଗୋପାଳାଚାରୀ ତର ସ୍ମରଣୀୟ । ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟର ସୁଲେଖକ ଭାବେ ସେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ମାର୍କସ ଅରିଲସ ଓ ସଚ୍ଚେଟିସ (ଅନୁବାଦ) ଗଳ୍ପ ଓ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ, ଭଗବତ୍‌ଗୀତା ଓ ଉପନିଷଦ୍‌ର ଅନୁବାଦ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର । ମହାଭାରତ ଓ ରାମାୟଣର କଥା-ବସ୍ତୁକୁ ସେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ଶୈଳୀରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗୋପଯୋଗୀ ଭାବରେ

ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ରଚନାଗୋଳୀ ଚମତ୍କାର; ଏହା ଥିଲା ସ୍ୱଚ୍ଛ, ସଂକ୍ଷିପ୍ତ, ସୁସଂସ୍ଥ ଏବଂ ମନୋରମ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ସେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାଭିବନ ପକ୍ଷରୁ ପ୍ରକାଶିତ ତାଙ୍କର “Hinduism doctrine and way of life” ଏକ ସୁବିଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ବହୁ ଜାତିକଥା, ସନ୍ଥ ଜୀବନ ଓ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଭୃତିର ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରଣେତା । ଗାନ୍ଧିଜୀ କାରୁଣ୍ଡ ଥିବା ସମୟରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ Young India ତରୁଣ ଭାରତକୁ ରଜାଜୀ ସମ୍ପାଦନା କରୁଥିଲେ । ଶେଷ ଜୀବନରେ ସମକାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତି ସମ୍ପର୍କରେ ଲିଖିତ ତାଙ୍କର ବହୁ ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ପ୍ରବନ୍ଧ ‘ସ୍ୱରାଜ୍ୟ’ ନାମକ ଇଂରାଜୀ ସାପ୍ତାହିକ ପତ୍ରିକାରେ ନିୟମିତ ଭାବେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା ।

ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର କର୍ମଶୀଳ, ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା ଅତୁଟ ଥିଲା । ଏହା ତାଙ୍କର ଭାଷଣ ଓ ରଚନାରେ ଯେପରି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଲାଭ କରୁଥିଲା, ତାହା ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରିଦେଉଥିଲା । ସେ ନବବର୍ଷ ବୟସରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା ସମୟରେ କେ: ଏମ୍: ମୁନସୀ ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ “ନବେ ବର୍ଷର ତରୁଣ” ଶୀର୍ଷକ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ।

ଭାରତର ଏହି ମହାନ କର୍ମଯୋଗୀ “ନବେ ବର୍ଷର ତରୁଣ” ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଜୀବନ କାଳରେ ପୃଥିବୀରେ ଶାନ୍ତି ଓ ମାନବିକ ସଦ୍‌ଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଗି ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଉଦ୍ୟମ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଭାରତ ପାକିସ୍ତାନ ମଧ୍ୟରେ ସଦ୍‌ଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଗୁରୁତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କୀୟ ରଚନା ହିଁ ହେଉଛି ତାଙ୍କର ‘ସ୍ୱରାଜ୍ୟ’ରେ ପ୍ରକାଶିତ ସର୍ବଶେଷ ରଚନା । ଦେହତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ଶେଷ ଉକ୍ତି ଥିଲା “ମୁଁ ଖୁବ୍ ଖୁସି” । ପବନ ହିସ୍‌ମାସ ଦିବସରେ ହିଁ ଏହି ମହାନ ଜନନାୟକ, ଭାବୁକ ଓ ଲେଖକ ‘ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।’

ତାହାଙ୍କର କେତେଗୋଟି ସ୍ମରଣୀୟ ଉକ୍ତି—

✱ ଯଥାର୍ଥରେ ମହାନ ବ୍ୟକ୍ତି ହେବା ଲାଗି ତିନିଗୋଟି ବିଷୟ ଆବଶ୍ୟକ—ପୁରୁଷର ମସ୍ତିଷ୍କ, ନାଶର ହୃଦୟ ଏବଂ ଶିଶୁର ସତେଜ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ।

* ସବୁଆଡ଼େ ସମାନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲେ ମଧ୍ୟ ତୁମେ ଏକତା ସମ୍ପାଦନ କରିପାରିବ ନାହିଁ ।

* ଧାର୍ମିକ ଅନୁଭୂତିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ବସ୍ତୁର ଯଥାର୍ଥ ରୂପ ବିଷୟରେ ସଚେତନ ହେବା—ବାସ୍ତବତା ସମ୍ପର୍କରେ ଗଭୀର ଭାବେ ଅଭିହିତ ହେବା ।

* ଧୈର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଶକ୍ତିର ପରିଚ୍ଛେଦ, ଦୁର୍ବଳତାର ନୁହେଁ ।

* ନିଜର ଚିନ୍ତା ଓ କର୍ମଦ୍ୱାରା ଆମେ ନିଜକୁ ଗଢ଼ିଥାଉ । ଏଇ ଜୀବନରେ ଆମେ ଯେଉଁ ଚରିତ୍ର ଗଠନ କରିଦେଉ, ତାକୁ ହିଁ ଆତ୍ମା ପରିବର୍ତ୍ତୀ ଯାହାବେଳେ ସାଙ୍ଗରେ ନେଇଥାଏ ।

